दैवम्

पुरुषकार-वार्तिकोपेतम्

सं० युधिष्ठिरो मीमांसकः

डा० उमापति [illegible]
दिनांक: 25.10.1980

ओम्

देव-कृतं

दैवम्

श्रीकृष्णलीलाशुकमुनि-विरचित-

पुरुषकाराख्यवार्तिकोपेतम्

•

पण्डित-युधिष्ठिर-मीमांसकेन

संशोधितं टिप्पणीभिरलंकृतं च

•

प्रकाशकः—

संचालकः—भारतीय-प्राच्यविद्या-प्रतिष्ठान

•

मुद्रकः—

घीसाराम करणता, नेशनल प्रेस, अजमेर।

परिवर्धित मूल्य

प्रथमबार] सं० २०१६ [मूल्यं षड् रूप्याणि

28/-

भारतीय-प्राच्यविद्या-प्रतिष्ठान

उद्देश्य

इस संस्था के उद्देश्य "भारतीय प्राचीन वाङ्मय का अन्वेषण, रक्षण और प्रसार" है।

कार्य-क्रम

उपर्युक्त उद्देश्यों की पूर्ति के लिए प्रतिष्ठान के कार्य-क्रम को निम्न विभागों में बांटा है—

१—भारतीय प्राचीन वाङ्मय का अनुसन्धान।

२—भारतीय प्राचीन वाङ्मय के अनुसन्धान द्वारा विभिन्न विषयों पर मौलिक ग्रन्थों तथा निबन्धों का लेखन और प्रकाशन।

३—भारतीय वाङ्मय के विविध विभागों के इतिहास तथा भारत के प्राचीन इतिहास सम्बन्धी ग्रन्थों का लेखन और प्रकाशन।

४—भारतीय प्राचीन वाङ्मय का शुद्ध सम्पादन तथा प्रकाशन।

५—भारतीय प्राचीन वाङ्मय का राष्ट्रभाषा (हिन्दी) में प्रामणिक अनुवाद।

६—संस्कृत वाङ्मय तथा इतिहास सम्बन्धी गवेषणात्मक त्रैमासिक "पत्रिका" का प्रकाशन।

७—उपर्युक्त कार्य-क्रम की पूर्ति के लिए "बृहत् पुस्तकालय" का निर्माण।

८—प्राचीन वाङ्मय की रक्षा और प्रसार के लिए 'साङ्गवेद-विद्यालय' का संचालन।

९—उद्देश्यों की पूर्ति करने हारे विशिष्ट साहित्य के प्रसार के लिए 'विक्रय-विभाग' का संचालन।

विशेष विवरण के लिए "प्रतिष्ठान की योजना, कार्य-क्रम तथा कृतकार्य-विवरण" पुस्तिका विना मूल्य मंगवाइये।

संचालक—भारतीय-प्राच्यविद्या-प्रतिष्ठान

२४/३१२ रामगंज अजमेर

४६४३ रेगपुरा, गली ४० करोलबाग, नई दिल्ली ५।

उपोद्घातः

दैवं पुरुषकार-वार्तिकोपेतम्

दै व म्

देवनाम्ना केनचिद् विदुषा पाणिनीये धातुपाठे[1] पुनःपठितानां सरूपाणां धातुनाम् असकृत्पाठफलनिदर्शक एको द्विशतपद्यमितो लघुग्रन्थो निरमायि ।

प्रयोजनम्—देवेन ग्रन्थनिर्मितिप्रयोजनं पद्यबन्धप्रयोजनं च स्वयं ग्रन्थादावित्थं प्रतिपाद्यते—

पठितस्य पुनःपाठे फलं वृत्तेन वक्ष्यते ।
न विना वृत्तबन्धेन वस्तु प्रायेण सुग्रहम् ॥[2] इति ॥

ग्रन्थान्ते च पठ्यते—

इत्यनेकविकरणसरूपधातुव्याख्यानं देवनाम्ना विदुषा विरचितं दैवं समाप्तम् ।[3] इति ।

पुनःपाठफलनिदर्शनप्रकारः—धातूनां पुनःपाठफलं चात्र ग्रन्थकर्त्रा क्वचिद् धातुस्वरूपप्रदर्शनेन, क्वचित्तदर्थोपन्यासेन, क्वचिद् विकरण-सहकारेण, क्वचिद् द्वाभ्यां समस्तैर्वोपायैः सह लट्लङ्लिङां रूपभेदं प्रदर्श्य प्रायेण सूच्यते । क्वचित् प्रत्यक्षवचनेनाप्युच्यते । यथा—

---

१. पाणिनीयधातुपाठस्य तद्वृत्तीनां चेतिवृत्तं स्वसंपादितायाः 'रामलाल कपूर निक्षेप निधि-अमृतसर' द्वारा प्रकाशितायाः क्षीरस्वामिविरचितायाः क्षीरतरङ्गिण्या आरम्भे विस्तरेणास्माभिरुपनिबद्धम् । पाणिनीयापाणिनीयसकलधातुपाठानां चेतिहासपरिज्ञानायास्मल्लिखितस्य 'संस्कृत व्याकरण-शास्त्र का इतिहास' ग्रन्थस्य २०-२१-२२ अध्यायाः (भाग २, पृष्ठ २२—११६) अवलोकनीयाः ।

२. दैव श्लोक २ ।

३. अयं लेखो देवस्यैवेति पुरुषकारे व्याख्यानदर्शनाद् विज्ञायते ।

स्वरभेदाद् द्विरुच्यते ।[1] इति ।
इष्टा भिदा ।[2] इति ।

अंशतोभिन्नानां सरूपाणामपि संग्रहः—न चात्र केवलं तेषामेव भूप्रभृतीनां धातूनां पुनःपाठफलं ग्रन्थकृता प्रदर्श्यते ये सर्वात्मना सरूपाः, अपितु सत्यपि प्रयोगकाले नुमादिना वैरूप्ये धातुपाठ उपदेशावस्थायामनुबन्धपरित्यागे ये समानरूपाः पठ्यन्ते, सत्यपि चोपदेशावस्थायां वैरूप्ये प्रयोगकाले येषां प्रायेण सारूप्यमुपलभ्यते, तेऽप्यत्र ग्रन्थकारेण संगृह्यन्ते । यथा—

उपदेशे सदृशाः प्रयोगे विसदृशा अक-अकि-प्रभृतयः । अनयोः प्रयोगकाले अकेत् अङ्केत् इत्येवं रूपभेदो भवति ।[3]

पाठे विरूपाः प्रयोगे क्वचित् सदृशाः णिदृ-णेदृ-प्रभृतयः । अनयोरुपदेशे सत्यपि रूपभेदे लिड्व्यतिरिक्तेषु लकारेषु नेदते नेदिष्यते इत्येवं समाना एव प्रयोगा भवन्ति । लिटि तु निनिदे निनेदे इत्येवं रूपभेदः ।[4]

सरूपाणामपि केषांचिदसंग्रहः—सरूपा अपि सर्वे धातवो नात्र ग्रन्थकृता विवृताः । प्रायेणैव हि तेषां संग्रहो व्यधायि । भूयसां विवरणाद् अनिर्दिष्टानामपि धातूनां निर्दिष्टदिशैव पुनःपाठफलज्ञानं सुकरमिति हि ग्रन्थकर्तुरभिप्रायविशेषः । तदुक्तं स्वयमेव—

सरूपा धातवः केचिद् अनुक्ता अपि सन्ति चेत् ।
सन्तूक्तास्तेऽपि चात्रोक्ता न दुष्यन्त्यन्यसंभवे ।।[5] इति ।

धातूनां संकलनप्रकारः—अत्र ग्रन्थकारेण यथासम्भवं मातृकाक्रमम् अन्त्यवर्णविषयमाश्रित्यैव धातूनां संकलनं विहितम् (वर्ण-मातृकाक्रमानुसारेण संकलने वर्णानुक्रमसूचीं विनैवेष्टधातु-

१. दैवश्लोक ५५ । २. दैवश्लोक ११६ । ३. द्र० दैवश्लोक ४१, तद्व्याख्यानं च । ४. द्र० दैवश्लोक ११४, तद्व्याख्यानं च । ५. दैवश्लोक २०० ।

ढुण्ढने[1] सौकर्यं जायते)। सत्यप्येवं भूधातोः प्रथमं पाठः पूर्वेषामनुरोधेन, भूशब्दस्य सत्ताख्यब्रह्मवाचकत्वेन मङ्गलरूपेण वा कृतः स्यात्।

देवस्य परिचयः

देवेन स्वीये ग्रन्थे नैतादृशः कश्चित् संकेतः कृतो येन तद्देशकालादिविषये किञ्चिज्ज्ञानं भवेत्। अतो देवोऽयं कस्मिन् काले कं च भूभागं स्वजनुषाऽलंचकारेति न याथातथ्येन वक्तुं शक्यते, तथापि ग्रन्थोद्धरणपरम्परया यथाऽनुमातुं शक्यते, तत्त्वित्थम्—

कालः—दैवग्रन्थस्य पूर्वसम्पादकेन पण्डितगणपतिशास्त्रिणा 'देवः क्रैस्ताब्दीयस्य नवमशतकस्य द्वादशशतकस्य[2] चान्तराले स्थित इति शक्यं कल्पयितुम्'[3] इति सामान्येनोक्तम्। अस्माभिस्तु क्षीरतरङ्गिण्या[4] आरम्भे 'संस्कृत व्याकरण-शास्त्र का इतिहास' नाम्नि ग्रन्थे[5] च देवस्य कालो वैक्रमाब्दस्य द्वादशशत्या उत्तरार्धं (सं० ११५०—१२००) इति निर्णीतम्। तदेव संक्षेपत इहाप्युच्यते—

१—क्षीरस्वामी धातुपाठविषयकान् पाणिनीयान् अपाणिनीयांश्च बहून् ग्रन्थान् ग्रन्थकारांश्च स्मरन्नपि नैव क्वचित् दैवं देवं वा साक्षात् संकेतमात्रेण वा सस्मार। अतो ज्ञायते देवः क्षीरस्वामिनः पराचीनः। क्षीरस्वामिनश्च काल वैक्रमद्वादशशतकस्य पूर्वार्धः (सं० ११००—११५०)।

---

१. हिन्दीभाषायां प्रयुज्यमानायाः 'ढूंढना' क्रियाया मूलभूतो ढुढि अन्वेषणे धातुः काशकृत्स्नीये धातुपाठे (पृष्ठ २८) उपलभ्यते। स्कन्दपुराणे काशीखण्डे 'अन्वेषणे ढुण्ढि (ढि) रयं प्रथितोऽस्ति धातुः, सर्वार्थढुण्ढिततया तव ढुण्ढिनाम' इति निर्वचनेऽपि स्मर्यते। ये खल्वर्वाचीनैर्वैयाकरणैर्देशीशब्दत्वेनापभ्रंशत्वेन वाभ्युपगताः शब्दास्तेषु बहवो मूलभूता विशुद्धाः संस्कृतशब्दाः सन्ति, अज्ञानात्ते देशीशब्दत्वेनापभ्रंशत्वेन वा ख्यातिं जग्मुः। द्रष्टव्यमत्रास्मदीयः 'संस्कृत व्याकरण-शास्त्र का इतिहास' नामा ग्रन्थः, भाग १ पृष्ठ ४६—४८। २. अर्थाद् विक्रमस्य नवमशतकोत्तरार्धस्य द्वादशशतकपूर्वार्धस्य (८५०—११५०) चान्तराले। ३. दैवम्, भूमिका, पृष्ठ ४। ४. द्र० अस्मत्सम्पादिता, पृष्ठ ३५, ३६ (पाणिनीयो धातुपाठस्तद्वृत्तयश्चेति प्रकरणे)। ५. द्र० द्वितीय भाग, पृष्ठ ८८-८९।

२—दैवस्य व्याख्यात्रा कृष्णलीलाशुकमुनिना स्वकीये पुरुषकार-वार्तिके त्रिषु स्थानेषु तादृशो निर्देशः कृतो येन ज्ञायते यद्देवो मैत्रेयरक्षितग्रन्थं धातुप्रदीपमनुसृत्य स्वकीयं ग्रन्थं जग्रन्थ । तथा—

क—देवेन तु 'ष्टै वेष्टने स्तायति तिष्ठापयति' इति मैत्रेयरक्षितोक्तकारविस्रम्भान्नाथमनुसृतः ।[१]

ख—देवेन तु मैत्रेयरक्षितविस्रम्भनादेतदुक्तम् ।[२]

ग—आप्लृ लम्भन इत्यत्र मैत्रेयरक्षितेन 'आपयते' इत्यात्मनेपदमप्युदाहृतम्[३] उपलभ्यते । दैववशात्तु तस्याऽपि नैतदस्तीति गम्यते । तदनुसारेण हि प्रायेण देवः प्रवर्तमानो दृश्यते ।[४]

मैत्रेयरक्षितेन धातुप्रदीपादयो ग्रन्थाः ११४० तमवैक्रमाब्दस्य ११६५ तमवैक्रमाब्दस्य चान्तराले विरचिता इत्यस्माभिः 'संस्कृत व्याकरण-शास्त्र का इतिहास' नाम्नि ग्रन्थे सुनिपुणं निर्णीतम् ।[५]

एवं च कृत्वा देवस्य काल सामान्यतया वैक्रमाब्दस्य द्वादशशत्या उत्तरार्धः (सं० ११५०–१२००) इति शक्यमूहितुम् ।

देशः—यतो देवेन मैत्रेयविरचितं धातुप्रदीपमनुसृत्य स्वकीयं दैव-प्रकरणं निबद्धम्, अतः सम्भाव्यते यद्देवोऽपि मैत्रेयरक्षितेन समानदेशीयः स्यात् । मैत्रेयरक्षितश्च बङ्गदेशीय इत्यस्माभिः स्वीये व्याकरणैतिह्ये प्रतिपादितम् ।[६]

इतोऽधिकं न किञ्चिद् देवविषयेऽस्माभिः शक्यते वक्तुम् ।

---

१. दैवम्, पृष्ठ २० । २. दैवम्, पृष्ठ २५ । ३. धातुप्रदीपे तु सम्प्रति 'आपयति' इत्येव पाठ उपलभ्यते । सायणोऽपि धातुवृत्तौ 'मैत्रेयेणापयत इत्यात्मनेपदमपि दर्शितम्' इत्युक्तम् (पृष्ठ ३२६) । तेन ज्ञायते सायणसमीपेऽपि धातुप्रदीपस्य तादृश एव कोश आसीद् यादृशः कृष्णलीलाशुकमुनेः सविधेऽवर्तत । सायणोत्तरकालं केनचिद् धातुप्रदीपस्यायं पाठभ्रंशो दूरीकृतः स्यात् ।
४. दैवम्, पृष्ठ ८८ । ५. सं० व्या० शास्त्र का इतिहास, भाग १, पृष्ठ २८३ (प्र० सं०) । ६. सं० व्या० शास्त्र का इतिहास, भाग २, पृष्ठ ८५ (प्र० सं०) ।

पुरुषकारवार्तिकम्

देवविरचितस्य दैवग्रन्थस्य विवरणात्मकं कृष्णलीलाशुकमुनिना वार्तिकमेकं लिखितम् । तदुक्तं ग्रन्थकर्त्रा—

कृष्णलीलाशुकेनैव कीर्तितं दैववार्तिकम् ।[1] इति ।

अयं च वार्तिकनामा ग्रन्थो दैवसहायीभूतः पुरुषकारः नाम्ना स्वयं ग्रन्थकर्त्रा स्मृतः । तथाहि—

इति श्रीकृष्णलीलाशुकमुनिविरचितो दैवसहायः पुरुषकारः समाप्तः ।[2] इति ।

यथा लोके दैवं न पुरुषकारसहायमन्तरेण फलप्रदातृ सम्पद्यते, अपि च क्वचिद् बलवान् पुरुषकारो दैवमप्यतिवर्तते[3], एवं स्थाने स्थान उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्तां विदधद् वार्तिकनामा पुरुषकारोऽपि क्वचिद् दैवग्रन्थमतिवर्तते । भवते शपि तत्रैव[4] इत्यस्य व्याख्यां कुर्वन् दैवपाठस्यासाधुत्वं च प्रतिपादयन् ग्रन्थकारो ब्रवीति—एवं च 'शपि तत्रैव भवति' इति पठितुं युक्तम् ।

अन्यत्राप्येवमुन्नेतुम् उचितं पाठपाटवम् ।
बली पुरुषकारो हि दैवमप्यतिवर्तते ॥[5] इति ॥

एतेन ग्रन्थकर्त्रा 'दैवसहायः पुरुषकारः' इति यदुक्तं तत्सर्वथा युक्तम् । अत एवायं ग्रन्थो लोके पुरुषकारनाम्नैव प्रसिद्धिं गतः ।

परिचयः

श्रीकृष्णलीलाशुकमुनिर्वैष्णवसम्प्रदायस्याचार्यः । अस्य कृष्णकर्णामृतं कृष्णलीलामृतं वा स्तोत्रं वैष्णवेष्वतिप्रसिद्धम् ।

---

१. दैवम्, पृष्ठ ११९ । २. दैवम्, पृष्ठ ११९ । ३. रामायणेऽप्युक्तं रामभद्रेण—'दैवसम्पादितो दोषो मानुषेण मया जितः ।' (युद्ध ११५।५) इति । 'बली पुरुषकारो हि दैवमप्यति वर्तते' इत्याष्टाङ्गहृदये (शारीर १।३८) ऽप्युच्यते । ४. दैवश्लोक ३ । ५. दैवम्, पृष्ठ ११ ।

कालः—कृष्णलीलाशुकमुनेः कः काल इति नास्ति कश्चिन्निश्चयः। अतस्तस्य कालनिर्णयाय यानि सहायकानि प्रमाणानि तान्युच्यन्ते—

१—पुरुषकारे हेमचन्द्राचार्यः त्रिः स्मर्यते।[१] हेमचन्द्रस्य च ग्रन्थलेखनकालः ११६० वैक्रमाब्दात् १२२० वैक्रमाब्दपर्यन्तमिति निश्चितप्रायम्। अत इयं पुरुषकारस्य पूर्वा सीमा।

२—निघण्टुव्याख्यात्रा देवराजयज्वना पुरुषकारस्य नामनिर्देशं विना द्वयोः स्थानयोः पाठ उद्धृतः।[२] देवराजीयं निघण्टुभाष्यं सायणेन १।६२।३ ऋग्भाष्य उद्धृतम्।[३] अतो देवराजस्य वैक्रमाब्दस्य चतुर्दशशत्या उत्तरार्धः (१३५०—१४००) काल इत्यैतिह्यविदः संगिरन्ते। इयं पुरुषकारस्यावरा सीमा।

३—कृष्णलीलाशुकमुनिः स्वव्याख्याने बहुत्र दैवस्य पाठान्तरमप्युपन्यस्यति। दैवस्य कालः १२०० वैक्रमाब्द इत्यनुमितं पुरस्तात्। दैवग्रन्थे पाठान्तरोत्पत्तावपि कश्चित् काल अपेक्षत एव। स च न्यूनान्न्यूनं पञ्चाशद्वर्षमित आवश्यकः।

एतैः प्रमाणैः सामन्यतयेदमेव शक्यते वक्तुं, यत् पुरुषकारस्य रचना १२५० वैक्रमाब्दात् १३५० वैक्रमाब्दं यावत् कदाचिद् बभूव।

सीतारामजयरामयोर्भ्रान्तिः—'संस्कृत साहित्य का संक्षिप्त इतिहास' नाम्नो ग्रन्थस्य लेखकाभ्यां सीतारामजयरामाभ्यां कृष्णलीलाशुकमुनेः कालः ११५७ वैक्रामाब्दो निर्दिष्टः। स चासमीचीन इत्युपरितनप्रमाणैर्विस्पष्टमेव।

देशः—कुत्रत्यः खलु कृष्णलीलाशुकमुनिरित्यत्र न किञ्चिदपि विनिगमकं प्रमाणमुपलभ्यते। बहव एनं बङ्गदेशीयमाहुः। यथा तु पुरुषकारान्ते

---

१. पुरुषकार पृष्ठ १६, २१, ३३। २. 'क्षप प्रेरणे' इत्यारभ्य 'धातुवृत्तौ पठ्यते' इत्यन्तः। पृष्ठे ४३, १०६। अयं पाठः दैवपुरुषकारे ८८ अष्टाशीतितमे पृष्ठे वर्तते। ३. 'उस्राशब्दात् स्वार्थे पृषोदरादित्वेन घ-प्रत्ययः' इति निघण्टुभाष्यम्। अयं पाठो देवराजीये निघण्टुभाष्य उस्रियापदव्याख्यान (२।११।१३) उपलभ्यते।

काञ्चीति काञ्चनपुरी प्रथिताद्भुतश्रीः,
काभिश्चिदुत्सवविभूति परम्पराभिः ।
चेतःस्थितिं च जगतामधिवासयन् वो,
.................विजयाय भूयात् ॥

इति पद्यमुपलभ्यते, तथाऽयं काञ्चीपुरवासी दाक्षिणात्य इति शक्यते ऽभ्यूहितुम् ।

पाण्डित्यम्—पुरुषकारवार्तिकालोचनया इदं निस्संशयं शक्यते वक्तुम्, यदयं कृष्णलीलाशुकमुनिः शब्दशास्त्रे वेदान्ते साहित्ये च परं निष्णात आसीत् । अनेन स्वकीये लघुकलेवरे वार्तिके यावन्तो ग्रन्थकारा ग्रन्था वा नामोल्लेखपूर्वकं विना नामग्रहणं वा निर्दिष्टास्तैरस्यानेकविषयकं व्यापकं पाण्डित्यं हस्तामलकवत् प्रत्यक्षीभवति ।

अन्ये ग्रन्थाः—कृष्णलीलाशुकमुनिना विरचिता इमेऽन्ये ग्रन्थाः—

१—सुप्पुरुषकारः—सायणः सुब्धातुव्याख्याने पुरुषकारनाम्ना पाठमेकमुद्धरति—

तदुक्तं पुरुषकारेः—बहयतीत्युदाहृत्येष्ठुनि यत् दृष्टं कार्यं तदप्यतिदिश्यते, न चेष्ठुनि यिट्, नापीष्ठवद्भावश्च । यिट्सन्नियोगशिष्टत्वात् तदभावे तु भावयतीति चिन्त्यमाप्तैरिति । धातुवृत्ति पृष्ठ ४२८ ।

नैष पाठो मुद्रिते पुरुषकारे दृश्यते । अतो ज्ञायते कृष्णलीलाशुकमुनिना कश्चित् सुब्धातुव्याख्यात्मकोऽपि पुरुषकारनामा ग्रन्थो विरचित इति ।

२—सरस्वतीकण्ठाभरणव्याख्या—कृष्णलीलाशुकेन भोजदेवीयस्य सरस्वतीकण्ठाभरणनाम्नः शब्दानुशासनस्य पुरुषकारनाम्नी व्याख्यैका विरचिता । एतद्विषयेऽस्मदीयो व्याकरणेतिह्यग्रन्थो ऽवलोकनीयः ।[१]

एतदपि संभाव्यते सायणेन पूर्वनिर्दिष्टः पुरुषकारपाठः सरस्वतीकण्ठाभरणव्याख्यात उद्धृतः स्यात् । अस्य निर्णयस्तु सरस्वतीकण्ठाभरणटीकादर्शनादेव भवितुं शक्यः ।

१. सं० व्या० शास्त्र का इतिहास, भाग १, पृष्ठ ४४५—४४६ प्र० सं० ।

३—**कृष्णलीलामृतम्**—इदं स्तोत्रम् ।

४—**अभिनवकौस्तुभमाला,** ५—**दाक्षिणामूर्तिस्तवः**—दैवसम्पादकस्य गणपतिशास्त्रिणो मते इमावपि ग्रन्थौ श्रीकृष्णलीलाशुकमुनेरेव कृती स्तः। अनयोरप्यन्ते—'इति कृष्णलीलाशुकमुनि……' इत्यादिः पुरुषकारसदृश एव पाठ उपलभ्यते ।[१]

माधवीयधातुवृत्तेः प्रधानाश्रयीभूतः—सायणविरचितमाधवीयधातुवृत्तेः क्षीरतरङ्गिणी-धातुप्रदीप-दैव-पुरुषकार-प्रभृतिग्रन्थानां चानुशीलनेनैतद् व्यक्तं भवति यत्तस्याः प्रधानसहायीभूतौ द्वावेव ग्रन्थौ स्तः। एको मैत्रेयविरचितो धातुप्रदीपः, अपरः कृष्णलीलाशुकमुनिविरचितः पुरुषकारः। यद्यपि सायणो यत्र तत्र क्षीरस्वामिनं तदीयां क्षीरतरङ्गिणीं च बहुश उद्धरति तथाप्युक्तानां त्रयाणां ग्रन्थानाम् आलोचनयैतद् अनुमीयते यत् सायणः क्षीरस्वामिनः क्षीरतरङ्गिणीवृत्तिं न साक्षादुपलब्धवान्। स सर्वत्र पुरुषकारमुखेनैव क्षीरस्वामिनः पाठं मतं वा विज्ञाय तथा स्मरति। यतो माधवीयधातुवृत्तौ क्षीरस्वामिनस्तादृशा एव पाठा उद्ध्रियन्ते यादृशाः कृष्णलीलाशुकमुनिना पुरुषकारे निबद्धाः। पुरुषकारोद्धृताश्च बहवः पाठाः क्षीरतरङ्गिणीपाठेभ्यो विवदन्ते। एतद्विषयेऽस्माभिर्यथास्थानं टिप्पणीषु सकेतः कृतः।

भट्टोजिदीक्षितोऽपि क्षीरस्वामिनो यान् पाठान् प्रौढमनोरमायामुद्दधार तेऽपि माधवीयधातुवृत्तिमुखेन पुरुषकारमुखेन वा विज्ञाय निर्दिष्टाः, न सोऽपि साक्षात् क्षीरस्वामिग्रन्थमवलोकितवान्। एतद्विषयेऽपि तत्र तत्र यथास्थानं टिप्पण्योऽवलोकनीयाः।

अस्मदीयं संस्करणम्

अस्मत्संस्करणस्य आधारभूतं तु श्रीपण्डितगणपतिशास्त्रिसम्पादितं पूर्वसंस्करणमेव वर्तते, पुनरप्यस्माभिरेतस्मिन् संस्करणे बहुत्र बहुविध वैशिष्ट्यं विहितम्। यथा—

१. गणपतिशास्त्रिसंस्करणम्, भूमिका पृष्ठ ४।

१. बहवः भ्रष्टाः पाठा इह संशोधिताः, शुद्धाः पाठा वा टिप्पणीषु प्रदर्शिताः।

२. पुरुषकार उद्धृतानां क्षीरस्वामिमैत्रेयरक्षितयोः। पाठानामकरस्थानं टिप्पण्यां सर्वत्र यथास्थानं प्रदर्शितम्। पाठभेदे मूलपाठोऽपि निर्दिशितः।

३. बहूनामनिर्दिष्टमूलोद्धरणानामस्माभिर्मूलस्थानसंकेतः कृतः।

४. अस्मिन् संस्करणे उपसार्धषट्शतमिताष्टिप्पण्यः प्रदत्ताः।

५. ग्रन्थान्ते विविधानि परिशिष्टानि योजितानि तत्र दैवपुरुषकारयोर्विवृतानां धातूनां वर्णानुक्रमसूची अपूर्वा योजिता। अन्यानि परिशिष्टानि यद्यपि पूर्वतने संस्करण आसन्, तथाप्यस्माभिस्तेष्वपि बहुपरिष्कारो व्यधायि।

एवञ्च पूर्वसंस्करणायेक्षयाऽधिकं परिष्कृतमेतत् संस्करणं विदुषां छात्राणां च कृतेऽधिकं मनस्तोषं जनयिष्यतीत्याशास्महे।

आवश्यकं निवेदनम्—यद्यप्यस्य ग्रन्थस्य सम्पादनमितोऽप्यधिकतरं साधु संभवति, तथापि सौराष्ट्रान्तर्वर्तिटंकारानगरस्थमहर्षिदयानन्दस्मारकनिक्षेपसंस्थान्तर्गतानुसन्धानविभागाध्यक्षपदभारमुद्वहता निरुक्तमहाभाष्याद्याकरग्रन्थान् अध्यापयता सततं चास्वस्थशरीरवता मया यथाकथंचिदस्य दुर्लभस्य पुरुषकारवार्तिकोपेतस्य दैवग्रन्थस्य सम्पादनं विहितम्, तदपि 'वरं श्वोऽपूपेभ्यो ऽद्य सक्तवः' इत्याभाणकानुसारं दुर्लभतां गतोऽयं ग्रन्थः कथमपि सुलभतां गत इत्येवमनस्तोषायालम्।

मोनो-अक्षराणां उपरितना अधस्तनाश्च मात्रा मुद्रणकाले प्रायेण त्रुटचन्ति। अतः कृतेऽपि प्रयत्ने बहुत्र स्वरमात्रा उपरिगतो रेफश्च नष्टः। एवमेव च मुद्रणकालेऽक्षरसंयोजकानां प्रमादाद् अज्ञानाद् वा क्वचिदक्षरव्यत्यासोऽपि जातः। एषु प्रधानानां दोषाणां परिहारोऽन्तिमे परिशिष्टे कृतः।

ग्रन्थमुद्रणानन्तरं च यत्र क्वचित् टिप्पणीनिर्देशस्याप्यावश्यकता व्यज्ञायि तासां निर्देशो ऽस्माभिः परिवर्धनपरिवर्तनसंशोधननामके ऽन्तिमे परिशिष्टे कृतः।

धन्यवादार्हाः

एतद्ग्रन्थप्रकाशनकर्मणि यैर्यथाकथंचिदपि साहाय्यं व्यधायि तेषु

१—गीर्वाणवाणीसमुपासको देहलीनिवासी वैद्यप्रवरो वैयाकरणास्तत्र भवान् भीमसेनशास्त्री प्रथमं धन्यवादमर्हति, येन महानुभावेनास्य दुर्लभस्य ग्रन्थस्य प्रकाशनाय पञ्चशतमुद्राः 'अर्धतृतीयवर्षानन्तरं प्रतिदेयाः' इत्येवंरूपेण प्रदत्ताः। एवं चैतदन्महानुभावस्योत्साहवर्धनेनैवा ऽयम् उपत्रिंशद् वर्षेभ्यो दुलर्भो ग्रन्थः पुनः सुलभोऽभूत्। अतः सर्वेषामपि देववाणीसमुपासकानां विशेषतो वैयाकरणानामयं महानुभावो धन्यवादार्हः।

२—अस्य दुर्लभस्य ग्रन्थस्य प्रतिलिपिरस्माभिर् 'अजयमेरु' नगरस्थायाः श्रीमतीपरोपकारिणीसभायाः पुस्तकालये विद्यमानात् त्रिवेन्द्रममुद्रितग्रन्थाद् एकोत्तरद्विसहस्रे (२००१) वैक्रमाब्दे आश्विनमासे कृताऽऽसीत्। यतस्तदानीन्तनैः परोपकारिणीसभामन्त्रिभिः श्रीहरविलासशारदामहोदयैरस्य ग्रन्थस्य प्रतिलिपिकरणायाऽनुज्ञा प्रत्ताऽऽसीत्, तयैव च प्रतिलिप्याऽस्य पुनर्मुद्रणमभूद्, अतस्ते स्वर्गता अपि महानुभावा कृतज्ञतापूर्वकमिदानीं स्मर्यन्ते। सम्प्रति च स्वलिखितपुस्तकपाठशोधनाय पुनस्तदेव मुद्रितं पुस्तकमिदानीन्तनानामधिकारिणां सौहार्देनोपलब्धमतस्ते ऽप्यस्माकं धन्यवादार्हाः।

३—नेशनलप्रेसस्वामिभिर् 'घीसाराम' महोदयैमर्हता प्रयत्नेन प्रेम्णा चायं ग्रन्थो मुद्रितो ऽत इमेऽपि महानुभावा धन्यवादार्हाः।

विशेषः—टिप्पण्यां यत्र यत्र 'परिभाषावृत्ति'ग्रन्थस्य संकेतः कृतः स सीरदेवीयो ज्ञेयः।

भारतीय-प्राच्यविद्या-प्रतिष्ठान
२४/३१२ रामगंज अजमेर

विदुषां वशंवदः—
युधिष्ठिरो मीमांसकः

देव–कृतं

दैवम्

कृष्णलीलाशुकमुनिविरचित-

पुरुषकाराख्यवार्तिकोपेतम्

ओम्

देव–कृतं

दैवम्

कृष्णलीलाशुकमुनिविरचित-

पुरुषकाराख्यवार्तिकोपेतम्

सच्चित्सुखैकरसवस्तुनि यत्र विश्वं
मिथ्यैव रूप्यमिति राजति शुक्तिभित्ते ।
तस्मिन् प्रतीचि परमात्मनि चित्तवृत्तिर्
ब्रह्माहमस्मि परमित्यनिशं ममास्तु ॥ १ ॥

गाश्च विबुधांश्च भूमौ पालयितुं किमपि कृतपदन्यासम् ।
आपादचूडमिदमिदमभ्यस्यत दैवमद्भुतं भोभोः ॥

अपिच—

दैवं पुरुषकारेण न विना पुष्टिमश्नुते ।
अतः प्रेक्षावतां सार्थास्तमेतमनुधावत ॥

तत्र तावद्यथावच्छब्दार्थप्रतिपत्त्या निष्प्रत्यूहं परिसमाप्य यथासम्भवं प्रचयगमनादिना परोपकारप्रभृतिप्रयोजनमात्मनोऽन्येषामप्यमुं प्रबन्धमनुबध्नतामलसमनसामप्याद्यपद्यप्रभावेनैव यथा स्याद् इत्येवमर्थं मङ्गलाचरणमग्रे निबन्धनस्य निवेशयति—सच्चित्सुखेति । तत्र च ब्रह्मतत्त्वप्रतिसन्धानस्य समस्तेषु मङ्गलेषु मूर्धाभिषिक्तत्वाच्छब्दस्य च शब्दतत्त्वविद्भिर्ब्रह्मत्वेनाभ्युपगमात्[1] तस्यैव चात्रापि

---

१. द्रष्टव्यम्—द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् । शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ मैत्रा० आर० ६।२२; महा० शान्ति २३२।३२ ॥

भवत्या[१] ह्यात्मना प्रतिपाद्यत्वात् स्वस्य च ब्रह्मनिष्ठत्वाद् ब्रह्मतत्त्व-विषयमेव मङ्गलमौचित्यातिरेकादाचरितं मन्तव्यम्। मङ्गलाचरणस्य पुनर्यथोक्तफलसाधनत्वम्—

'मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम्।
जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न विद्यते ॥'[२]

इत्यादिस्मृतेः शिष्टाचाराच्च द्रष्टव्यम्। अविनिपातश्चात्रभिमतात् फलादप्रच्युतिरेव। अपि चात्र 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे[३], इत्यत्र तत्रभवतः पतञ्जलेर्भाष्यं—'माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं सिद्धशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते। मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते, वीर-पुरुषाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च। अध्येतारश्च सिद्धार्था यथा स्युः' इति। 'वृद्धिरादैच्'[४] इत्यत्र च 'माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते। मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते, वीरपुरुषाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च। अध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युरिति' इति। 'भूवादि'[५] सूत्रे च 'माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वकारागमं प्रयुङ्क्ते। मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि हि शास्त्राणि प्रथन्ते, वीरपुरुषाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च। अध्येतारश्च मङ्गलयुक्ता यथा स्युरिति' इति। अत्र च मङ्गलप्रयोजनो माङ्गलिकः। तत्र च यथाभाष्यं यथाचारं च मङ्गलादित्वमेव तत्तत्कार्याणामावश्य-कम्। शेषयोः पुनर्नावश्यकता। अविगुणमङ्गलानामभिमतफलभङ्ग-मुपलभामहे, तच्चैवं प्रबलतरदुरितप्रतिबन्धादेवेत्यनुसन्धेयम्। इत्यास्तां नास्तिकवादावतारावसरः।

१. अत्रापि दैवग्रन्थ इत्यर्थः। 'सत्तायां भवति' (श्लोक ३) इत्यादिरूपेण।
२. मनु० ४।१४६। अभिलषितायुर्धनादिसिद्धिर्मङ्गलम्, तदर्थमाचारः (= मङ्ग-लाचारः) इति मेधातिथिः।
३. महा० अ० १, पाद १, आह्निक १; वार्तिकव्याख्याने।
४. अष्टा० १।१।१; सूत्रभाष्ये।
५. अष्टा० १।३।१; सूत्रभाष्ये।

अत्र च परमार्थस्वप्रकाशभूतसुखमात्रस्वरसे[१] यस्मिन् वस्तुनि शुक्तिशकल इव रूप्यं मिथ्यैव जगत् प्रकाशते, नतु प्रतीच इव चैतन्यमन्यद्रूपमस्यास्ति तस्मिन् प्रत्यग्भूते परमात्मनि 'परं ब्रह्माहमस्मि' इत्यनिशं मम चित्तवृत्तिर्भूयात् इत्यक्षरार्थः। यदेवंविधपरमात्माख्यमात्मनः स्वतः स्वरूपमविद्यातिमिरदुष्टदृष्टेरन्यथाऽन्यथावभासते तत् तथैव मम तत्त्वविद्यासिद्धाञ्जनवशादनिशं प्रकाशतामिति यावत्। तत्रापि प्रत्यक्परमात्मापरपर्यायस्य ब्रह्मणः स्वरूपतटस्थलक्षणोपवर्णनद्वारा परमपुरुषार्थरूपोपदर्शनेन चित्तवृत्तेः स्वयंवरार्हविषयावेदनपराणि परमात्मनीत्येवं पर्यन्तानि पदानि वेदितव्यानि तत्र च विश्वाधिष्ठानत्वं तटस्थलक्षणं रजताधिष्ठानत्वमिव शुक्तेः। शेषं पुनः स्वरूपलक्षणं यथा शुक्तेरेवासाधारणं रूपम्। तत्र सुखं तावत् पुरुषार्थ एवेति सुप्रसिद्धम्। चिच्छब्देन तु तस्यैव साक्षात्कारः स्वयंप्रकाशतया प्रकाशितः। सुखानुभवो हि पुरुषार्थः स चैकरसत्वेनाद्वैतत्वेन स्वयं प्रकाशतयैव पर्यवस्यति, अपरथा प्रकाशान्तराभावेनाननुभवादपुरुषार्थतापातात्। यद्यपि 'सुखं मे स्याद्' इत्येवं पुरुषार्थं पुरुषा अर्थयन्ते, न तु सुखमहं स्यामिति, तथापि सांसारिकस्य सुखस्य जडाजडाकारद्वयकरम्बितस्य जडाकारसाक्षात्कारनान्तरीयकतया भेदसंभेदेऽपि पुरुषार्थकोटिनिविष्ट इवावभासते। मोक्षसुखस्य तु साक्षात्काराय स्वयंप्रकाशतैव भगवती प्रभवतीति किमपरमपेक्ष्यत इति कृतमेतेन भेदतपस्विना। सच्छब्देन पुनः सैवैषा पुरुषार्थता समर्थिता। यदि खल्वेवंविधमपि सुख विश्ववन्मिथ्यैव स्यात्, तदा तदपि पुरुषार्थाभास एव भवेत्, न च भवेत् प्रेक्षावतां प्रवृत्तिपात्रम्। आत्मनः खल्वत्यन्तोच्छेदाद् वरं संसार एवानशनादिव कदशनम्। एकरसशब्देन तु तस्यैव सुखस्य दुःखासम्भिन्नता प्रदर्शिता। सच्चित्सुखैकरसमेव तद्वस्तु, न पुना रूपान्तरमन्यथान्यथावभासमानस्यापि अस्यास्तीत्यद्वैतात्मकतयाऽकुतोभयता च। तथा च श्रूयते—'यन्मदन्यन्नास्ति। कस्मान्नु बिभेमि'[२] इति। 'कस्माद्ध्य[२]-

१. 'स्वरूपे' पाठा०। २. बृह० उ० १।४।२॥

भेष्यद् द्वितीयाद् वै भयं भवति, इति च। यद् भयं भवति तद् द्वितीयादेवेत्यद्वैते भयस्य न सम्भावनापीत्यर्थः। वस्तुशब्देन पुनर्वक्ष्यमाणाविद्यावृत्त[1]प्रतिपत्तिसौकर्योपयोगितया सच्चित्सुखैकरसत्वस्य वस्तुवृत्तमुपन्यस्तम्[2]। यद्येवमद्वैतमेवैकरसतया वस्तु स्यात्, कथं तर्हि प्रत्यक्षादिभिर्द्वैतं प्रकाशत इत्याशङ्काङ्कुरशमनेन यत्रेत्यादिना द्वैतमिथ्यात्वकथनेन तदेवाद्वैतं साधु साधितम्। तेन च देशतः कालतो वस्तुतश्चानवच्छिन्नतया पुरुषार्थकाष्ठा प्रतिष्ठापिता। तेनैव च द्वैतमिथ्यात्वकथनेन निखिलस्य दुःखस्य तद्धेतोश्चाविद्यापर्यन्तस्य विद्याख्यया चित्तवृत्त्या विनिवृत्तिः सूत्रिता। विद्याविनिवृत्त्योश्चैवमविद्योत्थत्वाविशेषाद्विनिवृत्तिः सूत्रितैव। अविद्यावस्थायामेव ह्यमी निवर्त्यनिवर्तकनिवृत्तिविभ्रमाः परिभ्रमन्तस्तत्त्वावस्थायां कथं कथामप्यर्हन्ति। अद्वैतविद्या खल्वियं कृत्स्नं द्वैतमेव ग्रसमाना स्वात्मानं च तत्तन्निवृत्तीश्च द्वैतोपाधौ युगपदेव ग्रसत इति किमपरमवशिष्यते। अपरथा च 'पूर्णमेवावशिष्यते'[3] इत्याम्नायशासनमतिलङ्घ्येत, अद्वैतं चोपक्रम्य द्वैतमेव भङ्ग्यन्तरेणोपसंहृतं स्यात्, कैवल्यप्रसिद्धिश्च कदर्थिता भवेत्, पुरुषार्थश्च न काष्ठामधितिष्ठेत्। तदेवं तत्त्वविद्यावाप्तनिजपदाभिषेकस्य न द्वैतानुबन्धगन्धोऽप्यस्ति, किन्तु निरन्तरमनन्तानन्दसाम्राज्यमेव त्मप्रभवमप्रतिबन्धं चकास्ति। तथा च समन्वयसूत्रे[4] शास्त्रतात्पर्यविदां[5] वचनम्—'अनाधेयातिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य'[6] इति। अथ **प्रतीचि** इत्यनेन यथोक्तस्य पुरुषार्थस्य प्रत्यासन्नता प्रत्यायिता। प्रतीचश्च परमात्मसामानाधिकरण्येन जगद्वैलक्षण्यं वर्णितम्—जडस्य हि जगतो मिथ्यैव रूपं रूप्यवद्रूपान्तराभावात्, प्रतीचस्तु जीवस्वरूपमेव मिथ्या, चिद्रूपं तु परमात्माऽव्यतिरेकात् सत्यमेवेति। अनेन च वैलक्षण्येन यथोक्तस्य

---

१. वृत्तशब्दः स्वरूपे। स चेह मिथ्यात्वरूपः। 'वृत्तं स्वरूपे चरिते' इति वैजयन्ती, पृष्ठ २३६।
२. स्वाभाविकरूपं पारमार्थिकत्वलक्षणम् इत्यर्थः।
३. ईशोपनिषदारम्भे शान्तिपाठः।
४. वेदान्त १।१।४॥
५. शङ्कराचार्याणामिति भावः।
६. वेदान्तशांकरभाष्य १।१।४॥

वस्तुनः पुरुषार्थतैव पूर्ववत् समर्थिता, प्रतीचो हि जीवात्मनः परमात्मव्यतिरेके विश्वकोटिनिविष्टतया सोऽपि मिथ्यैव स्यादिति कस्यायं परमात्मभावः पुरुषार्थो भवेत्, 'फल्यभावे फलं कुतः' इति न्यायात् । अनेनैव च सामानाधिकरण्येन साक्षिब्रह्मणोस्तात्त्विकैक्यकथनार्थेन 'अहं ब्रह्मास्मि'[1] इति चित्तवृत्तेर्मिथ्यात्वविनिवृत्तये तत्त्वज्ञानतापि विज्ञापिता । यद्यपि[2] तस्मिन् प्रतीचीत्यनेनैव सामानाधिकरण्येन जीवब्रह्मणोरैक्यं शक्यमवसातुं तथापि यथा परमात्मशब्दाद् ब्रह्मावगमः सुकरतरो भवति, न तथा तच्छब्दात् । नित्यप्राप्तस्याप्यविद्यावशाद् विस्मृतपाणिमाणिक्यवदप्राप्तस्य प्राप्तौ चित्तवृत्तिरित्यादिना तत्त्वसाक्षात्कारात्मकमायासविमुक्तं साधनमुक्तम् । परमित्यनेन च सदित्यादिना दर्शितस्य निरतिशयोत्कर्षस्य प्रतिपत्त्यवस्थायामप्यनुवृत्तिरावेदिता, तद्विषयाया एवं विद्याया अविद्योत्पाटनपाटवात् । एवं च निरतिशयानन्दसाक्षात्कारात्मकतया स्वविषयस्येव स्वयमपि पुरुषार्थत्वमस्याश्चित्तवृत्तेर्न त्वविद्यानिवृत्तेरेवेत्यप्यादर्शितम् । तदहो तत्त्वविद्याया माहात्म्यं, यत् स्वसाध्यवत् स्वयं च स्वविषयश्च पुरुषार्थभूयमेवावगाहते । अनिशमित्यनेन पुनरर्वाचीनं रसास्वादमवधीर्य परस्यैवास्य रसस्य रसिकास्वाद्यता द्योतिता । यस्य हि तत्त्वस्य सकृदपि स्मृतिः सकलकामधेनुर्भवति, किं पुनस्तस्य निरन्तरानुसन्धानमिति सूचितम् । तच्च मङ्गलाचरणभूयस्त्वादभिमतफलभूयस्त्वायैवेत्येषा दिक् ।

येऽप्येतत् पद्यं न पठन्ति,[3] तन्मतेऽपि वृत्तिकारा[4]दिवत् प्रबन्धाद् बहिरेव मङ्गलाचरणं बोद्धव्यम्, 'मङ्गलाचारयुक्तानाम्' इत्यविशेषेण

---

१. बृह० उप० १।४।१०।। २. 'यद्यपि च' पाठ० ।

३. अनेन विज्ञायते व्याख्याकारकाले दैवग्रन्थः पाठभेदादिना व्याकुलित इवास । उक्तं च चतुर्थश्लोकव्याख्यानान्ते चतुर्थश्लोकपाठभेदमुद्धृत्य ग्रन्थकारेण— "इति पाठभेदेऽपि न फलभेदः । अत एवंविधाः पाठभेदाः पाठाऽभेदेऽपि वा पौर्वापर्यभेदा नैवाभिधायिष्यन्ते ।" ४. काशिकाकारादिवदित्यर्थः ।

स्मरणात्। अपि चास्मिन्नपि पक्षे 'सत्तायां भवति'[१] इत्यत्रैव महन्मङ्गलमाचरिष्यतीति[२] न किंचन दुष्यति।

सर्वथापि तावत् प्रेक्षावत्प्रवृत्तिसौकर्यार्थं करिष्यमाणं वस्तु निर्दिशन् प्रकरणस्य प्रयोजनं दर्शयति—

पठितस्य पुनः पाठे फलं वृत्तेन वक्ष्यते।
न विना वृत्तबन्धेन वस्तु प्रायेण सुग्रहम्॥ २॥

इति। एकस्यैव धातोरसकृत्पाठे यत् फलं तत् तत्र तत्र तत्तद्-ग्रन्थकारैरुक्तमप्यस्माभिरेकीकृत्य वृत्तेन वक्ष्यते। यद्यपि च 'घूनयति धवति धवते'[३] इति जात्यापि वक्ष्यते, तथापि 'भूयसा व्यपदेशो मल्लग्रामवत्' इति न्यायेन वृत्तेनेत्युक्तम्। तत्र च वर्णच्छन्दो वृत्तम्, मात्राच्छन्दो जातिः। यद्येवं पद्येनेत्येव मुक्तकण्ठमुच्यतां, मुच्यतामयं भूयसाव्यपदेशक्लेशः। सत्यम्, वृत्तसौभाग्यात् पुनः पद्यबन्धः श्लाघ्यतरो भवतीत्यभिप्रेयते। तथा चाचार्यदण्डिना दर्शितम्—'श्रव्यवृत्तैः सुगन्धिभिः'[४] इति। वृत्तबन्धान्तराले त्वार्याप्रवेशः स्थायिरसान्तर इव सञ्चारिरसप्रवेशश्चम्पकमालान्तराल इव च नीलपलाशप्रवेशो रसिकानां मानसमनुरुन्ध एवेत्यभिसन्धिः। तथा चात्रैवानुष्टुब्बन्धान्तराले 'जानातीति श्नि सिध्येद्'[५] इत्यादिवृत्तान्तरप्रवेशोऽपि दृश्यते वृत्तरत्नाकरादिवद्वा वृत्तशब्दः पद्यमात्रपर इति यथोक्तनिर्वाहालसैराश्रीयताम्। अथ किमर्थं धातुवृत्तिकारादिवचनभङ्गीं विलङ्घ्य वृत्तेन वचने भवान् अभिनिविशते, एवं च क्वचित् क्वचित् पादपूरणाय पदविन्यासप्रयासोऽपि परिहृतो भवतीत्यत उक्तं न विनेति। अत्रापि यथोपक्रमं वृत्तेनेत्येव वक्तव्ये बन्धग्रहणं बन्धविशेषभूषितस्यैव वृत्तस्य वस्तुनः सुग्रहत्वे हेतुत्वात्। एवं च 'वृत्तेन वक्ष्यते' इत्यत्रापि वृत्तबन्धेनेत्येवार्थः पर्यवस्यति। ग्रहिश्चात्रावधारणपर्यन्ते ग्रहणे वर्तते। अथ यत्र संहितया पाठे वाक्यभेदो दुर्ग्रहो भवति यथा—'एग्रोङैग्रौज्झय-

---

१. दैवश्लोक ३। २. दैवग्रन्थकार इति शेषः। ३. दैवश्लोक २६।
४. काव्यादर्श १।१८॥ ५ दैवश्लोक ८।

वरलण्ञमङणनंझभञ्घढधष्' इत्येतस्मिंश्चन्द्रगोमिभोजदेवयोगंद्यपद्यसाधारणे[1] सूत्रपाठे, तत्र पद्यबन्धे सति वस्त्वपि वाक्यार्थात्मकं गद्यबन्धवदर्थवशादन्तरान्तरा विच्छिद्य पाठस्यासंभवाद् दुर्ग्रहमेव, दूरत एवावधारणम्, गद्यबन्धे च सति तत्सम्भवात् सुग्रहमेवेत्यभिप्रायेणोक्तं प्रायेणेति । तदनेनासकृत्पाठफलस्यं कीकृत्याकृच्छ्रेण ग्रहणमस्य प्रकरणस्यासाधारणं प्रयोजनमिति दर्शितं भवति ॥

तदेवं करिष्यमाणं वस्तु सप्रयोजनमुपक्षिप्य तत्रापि 'भू सत्तायाम्' इति धातुपाठे प्रथमपठितं भूधातुं मङ्गलं चावलम्ब्य पुनःपाठफलं ब्रुवन् प्रकरणमारभते—

सत्तायां भवति प्राप्तौ णिचि भावयते तङि ।
भवते शपि तत्रैव भावयत्यवकल्कने ॥ ३ ॥

तत्र च सत्ताशब्देन सच्छब्दवाच्यं महान्तमात्मानं वृद्धिरादैज्' इति वृद्धिशब्देनेव वृद्धिमादावनुसरता प्रकरणारम्भोपयोगि मङ्गलमप्याचरितं मन्तव्यम् । उक्तं च भर्तृहरिणा—

'संबन्धिभेदात् सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु ।
जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥
तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते ।
सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः ॥[2]

इति । यदा तु सच्चिदित्यादिना वा बहिरेव वा प्रागेव मङ्गलमाचरितं, तदात्र सत्ताशब्दस्य माङ्गलिकत्वं मा वा भूद्, भवतु वा कामं फलभूयस्त्वाय । एवं मध्येऽपि 'सिद्ध्येत्'[3] 'जयेद्'[4] इत्यादिभिरन्तेऽपि वृद्धिभाषाशब्दाभ्यां[5] मङ्गलाचरणं कामं व्याख्येयम्, 'वाग् वाणी भारती भाषा'[6] इति भाषाशब्दस्यापि भगवत्याः सरस्वत्या वाचकत्वात् । सर्वथाऽपि धातूनामनेकार्थत्वाद् मृदः कुम्भो

१. एषा षट्सूत्री संहितापाठे जातिर्भवति, पृथक् पाठे च गद्यरूपिणी ।
२. वाक्यपदीय काण्ड ३, परि० १ ॥ ३. दैवश्लोक ८ ।
४. दैवश्लोक १३ । ५. दैवश्लोक १९८ । ६. वैजयन्ती, पृष्ठ ३ ।

भवति 'भावयेज्ज्योतिरान्तरम्'[१] इत्यादावभूतप्रादुर्भावादिष्वप्ययं भूर्भवति। तच्च 'कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेव' इत्येवकाराद् 'यमो गन्धने' (अष्टा० १।२।१५) इत्यादौ चोपरमादिभ्योऽर्थान्तराभिधानस्य बहुलमुपलम्भात्, 'अञ्चोऽनपादाने' (अष्टा० ८।२।४८) इत्यत्र च 'अनेकार्था धातवो भवन्ति' इति भाष्याद्, 'धातुपाठे तु क्रियावाचित्वप्रदर्शनपरोऽर्थनिर्देशः, न तु नियमार्थः, तथा च 'कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेव' इत्येवकारः पठितः' इति च कैयटोक्तिनिर्वाहादवसीयते। यथाप्रयोगं क्वचिद् पठितेऽपि अर्थे धातवो भवन्तीति यावत्। अत्र च सत्तायां भवति, प्राप्तौ भावयते भवते, अवकल्कने भावयतीत्येव वाच्येऽन्यथावचनं यथार्हं प्रक्रियादिभिर्बालानुग्रहार्थं छन्दोऽनुग्रहार्थं च। एवकारश्च पौनर्वचनिकः। परस्मैपदाद्येव चात्र विवक्षितं, न तु लडेकवचनाद्यपि। तथा च 'सूत्रे लिङ्गवचनाद्यप्रामाण्यमविवक्षातः'[२] इति न्यायविदः। 'ज्ञपयतिपदवत् ज्ञापयेदित्यपि स्यात्'[३] इत्यादिभिन्नलकारनिर्देशश्चैवमेव युज्यते। णिच्चेह चुरादिणिच्। तङ् च 'तङानावात्मनेपदम्' (अष्टा० १।४।१००) इत्युक्तस्य भावयमान इत्याद्यानस्याप्युपलक्षणम्। एतच्च सर्वं बालाद्यनुग्रहादिकं यथायोगमुत्तरेष्वप्युन्नेयम्। प्राप्ताविति। अत्र तावद् 'आधृषाद् वा' इति चुरादौ पठ्यते 'युज पृच संयवने' इत्याद्या 'धृष प्रसहने' इत्यन्ता धातवो विकल्पेन णिचमुत्पादयन्ति इत्यर्थः। 'भू प्राप्तावात्मनेपदी' इति युजादौ[४]। भू इत्ययं धातुः प्राप्तौ वा णिचमुत्पादयति, आत्मनेपदी चेत्यर्थः। अत्र च यद्यप्यात्मनेपदस्य णिच्सन्नियोगशिष्टत्वाण्णिजभावपक्षे 'सन्नियोगशिष्टानामेकतरापायेऽन्यतरस्याप्यपायः'[५] इति न्यायेन परस्मैपदमेव युक्तम्,

---

१. ध्यायेदित्यर्थः। अनुपलब्धमूलम्। २. तुलना कार्या-सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम्। परिभाषावृत्ति ३०। ३. दैवश्लोक ८।

४. युज पृच संयवने' इति प्रक्रम इत्यर्थः। ५. तुलना कार्या—सन्नियोगशिष्टानामेकापायेऽन्यतरस्याप्यपायः। न्यायसंग्रह (हेमहंसगणि) ३०। सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यपायः। परिभाषावृत्ति ७५।

तथापि 'भवते' इत्यात्मनेपदं वदन् एतन्मन्यते–यदाह **मैत्रेयरक्षितः**— 'आकुस्मादात्मनेपदीति प्रकरणे भू प्राप्तौ वेति वक्तव्ये आत्मनेपदीति वचनं केवलाण्णिजन्तादप्यात्मनेपदं यथा स्याद्'[1] इति। तदयुक्तम्, यदि खल्वाकुस्मीये काण्डे 'भू प्राप्तौ वा' इत्युच्येत तदा 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा'[2] इति न्यायेनानन्तरप्रकृतस्यात्मनेपदित्वस्यैव विकल्पः प्रतीयेत, न पुनर्महाप्रकृतस्य चुरादिणिचः। तेनैतदात्मनेपदिग्रहणं न सन्नियोगशिष्टन्यायापनयनाय प्रभवतीत्यणिच्पक्षे परस्मैपदमेव युक्तमुत्पश्यामः। तथा च 'मनोरमा भा भवते'[3] इति प्रयोगं प्रकृत्य भूवादि[4] सूत्रे **सुधाकरः**—"भू प्राप्तावात्मनेपदी आधृषाद्वेति विकल्पितणिच्क इति कैश्चित् समर्थितम्। तण्णिच्सन्नियोगेनात्मनेपदित्वादसाधीयः। अत एव 'स राष्ट्रमभवत्'[5] इत्यादि प्रयुयुजे" इति। धनपालशाकटायनौ चाण्णिच्पक्षे परस्मैपदमेव प्रतिपेदाते। एवं च 'शपि तत्रैव भवति' इति पठितुं युक्तम्।

अन्यत्राप्येवमुन्नेतुमुचितं पाठपाटवम्।
बली पुरुषकारो हि दैवमप्यतिवर्तते॥

'भुवोऽवकल्कने कृपेश्च' एतदर्थाद् भुवः कृपेश्च स्वार्थे णिच् स्यादित्यर्थः। अत्र **क्षीरस्वामी**—'अवकल्कनं मिश्रीकरणं भावयति क्षीरेण घृतम्'[6] इति। भुवोऽवकल्कने, इत्यपरे पठन्ति। तथा च **धनपालः**—'कृपेस्तादर्थ्ये' इति पठित्वा अवकल्पयति इत्युदाजहार। तादर्थ्यं इति हि भुव इति पूर्वधातोर्योऽर्थस्तदर्थत्वे सतीत्यर्थः। **क्षीरस्वामी** तु 'कृपेर्योऽर्थस्तदर्थभावे' इति व्याख्यायावकल्पयतीत्युदाहरणं च 'समर्थो भवती'ति व्याचष्ट[7]। मूलशुद्धिस्त्वत्र कीदृशीति

---

१. धातुप्रदीप १०।२८५, पृष्ठ १४६, १४७। '........भू प्राप्ताविति वक्तव्ये........ जन्ताच्चात्मनेपदं........'इति पाठस्तत्र। २. परिभाषावृत्ति ५०।
३. अनुपलब्धमूलम्। ४. अष्टा १।३।१॥ ५. तै० ब्रा० १।७।७॥
६. क्षीरतरङ्गिणी, पृष्ठ ३०२। 'भावयति दध्नोदनम्' इति तत्र पाठः॥
७. पुरुषकारोद्धृतः क्षीरस्वामिपाठः क्षीरतरङ्गिण्यां नोपलभ्यते। तत्र त्वेवं पठ्यते- 'तादर्थ्यमुद्देशविषयम्। अवकल्पयति देवताभ्यो हविः, संकल्पयति। धातुवृत्तौ

न विद्भः। तथा च 'दध धारणे' इत्यत्र स[1] एवाह—'कौशिकस्तु दद धारणे दध दान इति पाठं व्यत्यास्थत्। युक्तायुक्तत्वे तत्र सूरयः प्रमाणम्। वयं तु मतभेदप्रदर्शनमात्रेणैव कृतार्थाः; मुनिप्रख्यानां वाक्यं कथंकारं विकल्पयामः। वयमपि हि स्खलन्तोऽन्यैः कियन्नोपालप्स्यामहे'[2] इति। तदेवम्—

पाठा व्याख्याश्च धातूनां दृश्यन्ते स्वैरिणः क्वचित्।
प्रयोग एव भगवांस्तानवस्थापयेत् पथि॥

सर्वथापि 'चुर स्तेये' इत्यत्र चुरादिण्यन्तेभ्यो 'णिचश्च' इत्यात्मनेपदं नेच्छन्तीति मैत्रेयरक्षितेनोक्तं,[3] तत्र तत्र च तेनैव व्यवहृतमादृत्य भावयतीति परस्मैपदमात्रमुदाहृतम्। न त्वेतद् बहूनामनुमतम्। उक्तं च तेनै[4]वापि—'धातुपारायणे त्वात्मनेपदमुदाहृतम्'[5] इति। तेनात्र चोत्तरत्र च चुरादिण्यन्तादप्यात्मनेपदमुदाहार्यम्। शाकटायनः पुनः पूर्वमेव पक्षं पर्यग्रहीत्॥

एवं 'भूवादयो धातवः (अष्टा० १।३।१) इति प्राथम्यं मङ्गलं चानुसृत्य भुवः पुनःपाठफलं प्रथममुक्त्वातः परं पाठक्रममुल्लङ्घ्य बुद्धिलाघवाद् यथासम्भवं मातृकाक्रममाश्रित्याह—

दाञो दत्ते ददातीति दाणो यच्छति दो द्यति।
दाति दायति दाब्दैपोर्दयते रक्षणे ङितः॥ ४॥

'डुदाञ् दाने' जुहोत्यादिः। यद्यपि च 'दत्ते' इत्यादि निर्देशादेव धातूनां तत्तद्गणेषु पाठः प्रायेण व्यक्तः, तथापि तत्रतत्रैवंविधं व्याख्यानं यथासम्भवं बालार्थं पाठशुद्ध्यर्थं च। 'दाण् दाने' भूवादिः। एवमुत्तरेषु अविशेषोक्तौ भूवादित्वं द्रष्टव्यम्। 'पाघ्रा' (अष्टा० ७।३।७८) इत्यादिना यच्छादेशः। प्रपूर्वश्चायं प्राचुर्येण प्रयुज्यते।

(पृष्ठ ३९२) सायणः प्रौढमनोरमायां (पृष्ठ ६१९) च दीक्षितोऽन्यथा पाठमुद्धरतः। द्र० क्षीरत० पृष्ठ ३०२, टि० ५।

१. स क्षीरस्वामीत्यर्थः। २. क्षीरतरङ्गिणी, पृष्ठ १४, स्वल्पः पाठभेदः।
३. धातुप्रदीप १०।१, पृष्ठ १३० पाठभेदेन। ४. मैत्रेयरक्षितेनैवेत्यर्थः।
५. धातुप्रदीप १०।१, पृष्ठ १३०।

क्वचित् पुनरन्यथापि । 'यच्छति प्रियतमे रभसेन'[१] 'शर्म यच्छत द्विपदे चतुष्पदे'[२] इति । एवमुत्तरेष्वप्यवद्यतीत्यादौ बहुलमुपसृष्टता द्रष्टव्या 'दो अवखण्डने' दिवादिः । 'ओतः श्यनि' (अष्टा० ७।३।७१) इत्योकारलोपः । 'नुमादिनाऽन्यभावेऽपि सादृश्यात् केऽप्यवक्षत'[३] इति वक्ष्यमाणन्यायेनात्र पुनः पठतां मन्यते । 'दाप् लवने' अदादिः, 'दैप् शोधने,' अवपूर्वश्चायं प्रयुज्यते । तथा च 'दाधा घ्वदाप्' (अष्टा० १।१।२०) इत्यत्र भाष्यम्—'अवदायति अवदातं मुखम्' इति । 'देङ् रक्षणे'

"दाने दत्ते ददातीति दाञो दाणस्तु यच्छति ।
लवने दाति दापस्तु दो द्यतीत्यवखण्डने ॥
रक्षणे दयते देङो दायेद् दैपस्तु शोधने ॥"

इति पाठेऽपि न फलभेदः । अत एवंविधाः पाठभेदाः पाठाऽभेदेऽपि वा पौर्वापर्यभेदा नैवाभिधायिष्यन्ते ।

गाते गाङो गतावर्थे कै गै शब्देऽस्य गायति ।

'गाङ् गतौ', त्रिष्वपि वचनेषु समानरूपम् ॥

पाने पिबति रक्षायां पाति पायति शोषणे ॥ ५ ॥

'पा पाने', 'पा रक्षणे' अदादिः, 'पै ओवै शोषणे' ॥

धेटो धयति पानार्थे धाञो धत्ते दधात्यपि ।

'धेट् पाने', 'डुदाञ् दानधारणयोः'[४] जुहोत्यादिः, तथा च 'डुदाञ् दाने, डुधाञ् धारणे च' इति शाकटायनः । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः, दानेऽप्येके' इति तु मैत्रेयरक्षितः ॥

द्रै स्वप्ने द्रायति द्राति कुत्सिते गमने लुकि ॥ ६ ॥

---

१. श्लोकांशोऽयं पाठभेदेनोपलभ्यते । यथा—'यच्छति प्रतिमुखं दयितायै' इति (किरात ९।१४), 'चुम्बति प्रियतमे रभसेन' इति (किरात ९।४७) ।
२. ऋ० १०।३७।११ ॥ ३. दैवश्लोक ९९ ।
४. एतत्पाठविषये क्षीरतरङ्गिण्यां १९३ तमे पृष्ठेऽस्मदीया टिप्पणी द्रष्टव्या ।

'द्रा कुत्सायां गतौ', लुकि शब्लुकि ॥

शब्दसंघातयोर्धात्वोस्स्त्यायत्येकस्य सो न षः ।

'स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघातयोः', 'स्त्यै संघाते, ष्ट्यै शब्दे' इत्यनुक्तेर्यथासंख्यं नेष्यते । एवमन्यत्राप्येवंविधे धातुपाठे द्रष्टव्यम् । तथा च 'ऋदितो मेदते मेदेद् मेधाहिंसनयोर्द्वयोः,[1] इति, 'प्रत्येकं निदिनेद्योस्तां नेदते नेदतीत्युभे । कुत्स यां सन्निकर्षे वा,[2] इति च वक्ष्यते । तत्र च शब्दे संघाते वा यौ धातू, तयोः स्त्यायतोति रूपम् इति । एवं तर्हि किमर्थं द्वौ पठितौ इत्यत उक्तम्—**एकस्य सो न षः** इति । तयोरेकस्य 'स्त्यै' इत्यस्य तिस्त्यासति अतिस्त्यपत् इत्यादिषु संश्चङन्तेषु 'आदेशप्रत्यययोः (अष्टा० ८।३।५९) इति सस्य षत्वं न भवति, अषोपदेशत्वेनानादेशसकारत्वात् । अन्यस्य तु तिष्ट्यासति अतिष्ट्यपत् इत्यादि भवत्येवेत्यर्थः । यथादैवमेव च **मैत्रेयरक्षितः**[3] । **क्षीरस्वाम्यादयः** पुनः **शाकटायनश्च** द्वितीयस्य ष्ट्यायतीत्येवरूपं प्रतिपेदिरे[4] । तद् भाष्योक्तेन षोपदेशलक्षणेन विरुध्यते । तथाहि—'धात्वादेः षः सः' (अष्टा० ६।१.६४) इत्यत्र **भाष्यम्**—'अज्दन्त्यपराः सादयः षोपदेशाः स्मिङ्स्वदिस्विदिस्वञ्जिस्वपयश्च । सृपिसृजिस्तृस्त्यासेक्रुवर्जम्' इति । अच्परो दन्त्यपरो वा सकारः प्रयोग आदिर्येषां सृप्यादिभ्यः सप्तभ्योऽन्येषां धातूनां ते च, स्म्यादयश्च पञ्च पाठे षादयो वेदितव्या इत्यर्थः । 'ष्वञ्ज परिष्वङ्गे', 'ञिष्वप् शये', 'गम्लृ सृप्लृ गतौ', शेषास्त्वकारान्तादिष्वेव वक्ष्यन्ते । तत्र च 'स्तृ' इति ह्रस्वान्तं **केचित्** न पठन्ति । तथा च 'स्तृञ् छादने' इति दीर्घान्तमेव **जिनेन्द्रादयः** प्रायः पठन्ति । **श्रीधरस्तु** 'स्तृञ् छादने दीर्घः' स्तृञ् छादने ह्रस्वः' इत्युभावप्युपन्यास्थत् । **स्त्येति** चात्र स्त्यै गृह्यते । **भागवृत्तौ** तु 'सीक्र[5]सेक्र' इत्यधिकमपि पठ्यते । तच्च 'सीक्र सेचने'

---

१. दैवश्लोक १०४ । २. दैवश्लोक ११४ । ३. द्र० धातुप्रदीप, पृष्ठ ६६ । ४. द्र० क्षीरतरङ्गिणी, पृष्ठ १३३ ।

५. कृष्णलीलाशुकेन षोपदेशलक्षणे भागवृत्त्युक्तः 'सीक्र'पाठः 'मर्षणे शीकयेत' (दैवश्लोक ४२) इति कारिकाव्याख्याने निराकरिष्यते ।

इति श्रीधरो व्याकरोत्, 'एतान् अष्टौ वर्जयित्वा' इति चाधिक्यमेव मुक्तकण्ठमुक्तवान् । तच्चैतल्लक्षणं ष्ट्यायतीत्येव प्रयोगाभ्युपगमे सादित्वदन्त्यपरत्वयोरभावात् ष्ट्यायतिं न व्याप्नुयात् । व्यापकेन च नाम लक्षणेन भवितव्यम् ॥

सै क्षये सायतीतीष्टमन्तकर्मणि तु स्यति ॥ ७ ॥

'क्षै षै जै क्षये' । 'सै' इति तु पाठः षोपदेशलक्षणविरुद्धः । एतेनैतदपि प्रत्युक्तम्—यदुक्तं 'क्रियार्थो धातुः'[1] इत्यत्र शाकटायनेन 'षच समवाये । सचति सिषाचयिषति । केषाञ्चिदयमषादिः पाठे, तेषां सिसाचयिषति । 'सृपिसृजिसृस्तृस्तृत्यासेक्रुवर्जम्' इति च यत् केषाञ्चित्[2] तदुपलक्षणम् । अन्यथा सचति सायत्यादयोऽपि षादयः स्युः'[3] इति । प्रबलविरोधे हि बाधैव दुर्बलस्य न्याय्या । न पुनरुपलक्षणादिभिरुपरोधगन्धोऽपि । तथा च पारमर्षं सूत्रम्—'विरोधे त्वनपेक्ष्यं स्यादसति ह्यनुमानम्'[4] इति । एवं च श्लोकेऽपि[5] 'षै' इत्येव पठितुं युक्तम् । 'षो अन्तकर्मणि' दिवादिः । तच्चावसनक्रिया ॥

जानातीति श्नि सिध्येज्ज्ञापयति तु पुनर्मरणादौ घटादेश्-
चौ[6] मित्त्वेऽपीदमेव ज्ञप मिदिति पदं ज्ञापने मारणादौ ।
तेनार्थाज्ज्ञापनेऽर्थे ज्ञपयतिपदवत् ज्ञापयेदित्यपि स्याद्
उक्तस्योक्तिर्णिचश्चेत्युदितविहतये ज्ञापयेज्ज्ञा नियोगे ।.८॥

'ज्ञा अवबोधने' इत्यस्य श्नाविकरणे सति जानातीति सिद्ध्येत् । 'ज्ञाजनोर्जा' (अष्टा० ७।३।७९) इति जादेशः । ज्ञारूपोदाहर-

---

१. जैन शाकटायन १।१।२२॥ २. पाठोऽयं महाभाष्ये (६।१।६४) क्वचिदुपलभ्यते । ३. पाठोऽयं यथा पुरुषकारेण निर्दिष्टस्तथा 'क्रियार्थो धातुः' (१।१।२२) सूत्रस्यामोघायां वृत्तौ नोपलभ्यते । कदाचित् 'आदेष्णः' (४।२।१६१) इत्यादिसूत्रवृत्तौ स्यात् । [अमोघावृत्तिर्भारतीयज्ञानपीठकाश्यां मुद्र्यमाणा वर्तते] ४. मीमांसा १।३।३॥ ५. दैवश्लोके (७) ऽपीत्यर्थः । ६. 'चुरादिश्चु.' (दैवश्लोक ११८) इति परिभाषया चुरादावित्यर्थः ।

णमात्रं चैतत्। प्रयोगे तु 'अकर्मकाच्च' (अष्टा० १ ३।४५) इत्यात्मनेपदं मा भूदिति कृष्णमित्यादिकर्मोपस्कर्तव्यम्। अकर्त्रभिप्रायविषयं च द्रष्टव्यम्, अन्यथा 'अनुपसर्गाज्ज्ञः' (अष्टा० १।३।७६) इत्यात्मनेपदप्रसङ्गात्। घटादेः पुनरस्य मारणाद्यर्थत्वे ज्ञपयतीति तु सिध्येत्। पादपूरणार्थो वा तुः। अत्र 'मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा' इति घटादिषु पठ्यते। इत्थमेव च 'श्लाघह्नुङ्स्था' (अष्टा० १।४। ३४) इत्यत्र न्यासः। 'निशानेष्विति पाठः' इति हरदत्तः[1]। चन्द्रगोमी चैवमेवापाठीत् क्षीरस्वामिशाकटायनकौमारास्तु आद्यमपि पाठं पक्षान्तरत्वेन पर्यग्रहीषुः[2] तत्र निशामनमालोचनं चाक्षुषज्ञानम्। शाकटायनस्तु 'आलोचनं प्रणिधानमाहुः' इत्याह। निशानं तीक्ष्णीकरणम्। तत्र मारणादिष्वर्थेषु ज्ञा मित्संज्ञो भवतीत्यर्थं इति मित्त्वाण्णौ 'मितां ह्रस्वः' (अष्टा० ६।४।९२) इति ह्रस्वः। तेषु तु मारणे 'संज्ञपयति' इति प्रयुञ्जते। शेषयोरपि कौमारानुसारेण विपूर्वः प्रपूर्वश्च प्रयोगो द्रष्टव्यः। विष्णुं विज्ञपयति, प्रज्ञपयति रूपं कोपं वेति। अथ ज्ञपिप्रसङ्गादनादन्तस्यापि ज्ञपेः फलमुक्तम्—'ज्ञप मिच्च' इति चुरादिमित्त्वेऽपि **इदमेव पदम्**, तच्च ज्ञापने मारणादौ च प्रयुज्यत इति। **केचित्** पुनः 'ज्ञप मारणतोषणनिशामनेषु मिच्च' इति वा 'मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा मिच्च' इति वा पठन्ति। व्यक्तं चैतत् 'इको झल्' (अष्टा० १।२।९) इत्यत्र न्यासे। अनयोस्त्वाद्यमेव पक्षं **क्षीरस्वामी** समाशिश्रियत्,[3] निशानेष्विति तु विशेषः। **शाकटायनः** पुनरन्त्यपक्षानुकूलः। तत्र च पक्षद्वयेऽपि निशानपाठोऽपि घटादिपाठसाम्याच्छाकटायनानुकूल्याच्च द्रष्टव्यः। **क्षीरस्वामिपक्षे** पुनर्निशामनपाठोऽपि। 'ज्ञप मिच्च' इत्येव तु **मैत्रेयरक्षितः**[4]। 'श्ला-

---

१. पदमञ्जरी १।४।३४। पदमञ्जर्या मुद्रिते पाठे तु 'निशामनेषु' इत्येवोपलभ्यते। द्र० भाग १, पृष्ठ २९३। २. द्र० क्षीरतङ्गिणी १।५४८, पृष्ठ १११। शाकटायनकौमारयोस्तु धातुव्याख्यानग्रन्थौ नाद्य यावन्मुद्रितौ।

३. द्र० क्षीरतरङ्गिणी १०।७५, पृष्ठ २८७।

४. द्र० धातुप्रदीप १०।८६, पृष्ठ १३५।

घहृनुङ्स्था' (अष्टा० १।४।३४) इत्यत्र न्यासकारश्च 'सर्वथाऽपि प्रच्छ ज्ञी'सायां 'श्लाघहृनुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः' (अष्टा० १।४।३४) इति ज्ञाने ज्ञापनेऽपि च प्रयोगदर्शनान्मारणाद्यर्थानामुपलक्षणत्वादयं ज्ञपिर्यथादृष्टमर्थान्तरेऽपि भवति' इति। एवं च 'ज्ञप मिच्च' इत्येव पाठो युक्ततमः। येनैवं मारणादौ ज्ञापने चार्थे ज्ञपयतीति सिद्धम्, तेनार्थाद् ज्ञापनेऽर्थे द्वैरूप्यं भवति। यथा हि चुरादौ 'ज्ञप मिच्च' इति ज्ञापनेऽपि मित्त्वविधानाश्रयणाद् ह्रस्वो भवति, तथा घटादौ मारणादिविशेषणबलात् ततोऽन्यत्र मित्त्वाभावाद् ह्रस्वो न भवतीत्यर्थाज्ज्ञापने द्वैरूप्यम्। अथ घटादौ मारणादिषूक्तस्य मित्त्वस्य चुरादावपि तेष्वेवोक्तिः किमर्थेत्यत उक्तम्—उक्तस्योक्तिर्णिचश्चेत्युदितस्यात्मनेपदस्य विघातार्था बाधनार्थेति। अर्थाच्च चुरादिणिचोऽन्यत्र विघातं ब्रुवता ज्ञपयत इत्यपि तत्र स्यादित्युक्तं भवति। अयं च विभागश्चुरादिण्यन्तेभ्यो 'णिचश्च' (अष्टा० १।३।७४) इत्यात्मनेपदाभावपक्षमाश्रित्योक्तः। पक्षान्तरे तु मारणादिष्वन्यतः सिद्धत्वात् ततोऽन्यत्रैवानेन विधिर्युक्तः। 'ज्ञा नियोगने' आज्ञापयेत्॥

मिमोते मायते माने माति तत्रैव शब्लुकि।
मयते प्रणिदानेऽर्थे

'माङ् माने शब्दे च' जुहोत्यादिः। 'माङ् मानशब्दयो'रित्यनुक्तिरन्वाचयद्वारा शब्दे प्रयोगाप्राचुर्यार्था नूनम्। यदाह 'गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च' इत्यत्र क्षीरस्वामी—अस्य[1] पृथक् पाठो विरलप्रयोगार्थः'[2] इति। व्यभिचरति चैतत् 'पूयी विशरणे दुर्गन्धे च' इत्यादौ[3]। 'भृञामित्' (अष्टा० ७।४।७६) इत्यभ्यासस्येत्वम्।

---

१. अस्य ग्रन्थार्थस्येत्यर्थः। अत्रेति पाठान्तरम्, तच्च क्षीरतरङ्गिणीपाठाननुगुणम्।

२. क्षीरतरङ्गिणी १।५, पृष्ठ १२।

३. पूयी धातोः दुर्गन्धे प्रयोगप्राचुर्यादिति शेषः। वयं तु पृथग्विभक्तिनिर्देशादनुमिनुमो यत् कदाचिदत्र 'गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोः, पूयी विशरणे' इत्येव मूलपाठ आसीत् 'ग्रन्थे च, दुर्गन्धे च' इत्यंशौ पश्चात्तनैरुभयत्र वर्धितौ। यथा क्वचित् धातुपाठकोशेषु 'डुवप बीजसन्ताने' इत्यस्य स्थाने 'डुवप बीजसन्ताने छेदने च' इत्येवं

'माङ् माने' दिवादिः। अयं च मैत्रेयरक्षितेनानुमतः, न तु बहुभिः। तथा च 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि' (अष्टा० ६।४।६६) इत्यत्र न्यासः—'मा इति कस्येदं ग्रहणम् ? किं मेङ् प्रणिदान इति भौवादिकस्य, उत माङ् माने इति जौहोत्यादिकस्य, आहोस्विद् मा माने इत्यादादिकस्य। गामादाग्रहणेष्वविशेष[1] इति त्रयाणामपि ग्रहणम्' इति। क्षीरस्वामी तु दिवादावेवाह—'माङ् माने इति दुर्गः'[2] इति। 'मा माने,' आधेयस्याधारादनधिकपरिमाणताऽत्र[3] मानम्। तेनाकर्मकोऽयम्। मान्ति तण्डुलाः स्थाल्यामिति। 'मेङ् प्रणिदाने' तच्च विनियमः। अपमयते विनिमयते इत्यादिः सोपसर्गस्यैवास्य प्रयोगो दृश्यते॥

श्राति श्रायति लुक्शपाः॥ ९॥

'श्रा पाके', 'श्रै पाके'। स च द्विविधः। अन्यकर्तृकः पच्यमानकर्तृकश्च। यथा—चैत्रः पचति, पच्यते ओदनः स्वयमेवेति। पचतीत्यस्याग्न्यादिभिस्तण्डुलान् विक्लेदयतीत्यर्थः। पच्यत इत्यस्य विक्लिद्यतीति। तत्र चान्त्यः[4] क्वाथ इत्येके। श्रायति यवागूः, क्वथतीत्यर्थः। अथ घटादौ च 'श्रा पाके' इति पठ्यते, चुरादौ च कैश्चित्। यदुक्तं 'श्रृतं पाके (६।१।२७) इत्यत्र न्यासे—'श्रा पाक इत्यदादौ च पठ्यते, घटादिषु च मित्संज्ञार्थः, कैश्चिच्चुरादावपि, श्रै पाके इति भूवादौ पठ्यते' इति। तथा च चन्द्रगोमिना चुरादावपि श्रा पाके इति पठ्यते। तत्र च घटादौ श्रा पाके इत्यस्यार्थे[5] वृत्तिकृतो विवदन्ते। तत्र तावच्छ्रातिश्रायत्योः सामान्यानुकरणमिति मैत्रेयरक्षितक्षीरस्वामिशाकटायनाः,

---

परिवर्धितः पाठ उपलभ्यते। अत्र 'वपिः प्रकिरणे दृष्टः, छेदने चापि दृश्यते' इति महाभाष्यम् (१।३।१) अप्यनुशीलनीयम्। यद्वा एतादृशाः पाठाः पौर्वकालिकश्लोकधातुपाठानुरोधेन स्युः। एतद्विषयेऽस्माकीनः 'सं० व्याकरण-शास्त्र का इतिहास' (भाग २, पृष्ठ ६४—६७) नामा ग्रन्थो द्रष्टव्यः।

१. परिभाषावृत्ति १०८। २. क्षीरतरङ्गिणी १।३२ व्याख्याने, पृष्ठ २०३।
३. अदादिपाठ इत्यर्थः। ४. अन्त्यः 'श्रै पाके' इत्यत्र निर्दिष्टः पाकः।
५. अर्थे इत्यव्ययं तादर्थ्ये, घटादिपठितश्राधातुविषय इत्यर्थः।

श्रातेरनुकरणमिति हरियोगी। सर्वथाऽपि पाकेऽर्थे श्रा मिद् भवतीत्यर्थः। श्रपयति, श्रपयते। पाकादन्यत्र श्रापयति घर्मः स्वेदयतीत्यर्थः। चुरादौ चैतदेवरूपं 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति मित्त्वनिषेधात्। येषां चुरादौ मित्त्वमुक्तं ज्ञययति यमयति चहयति चपयतीति, तेभ्योऽन्ये धातवो हेतुमण्णिचोऽन्यत्र णौ मितो न भवन्तीत्यर्थः। तदेवं चतुर्षु श्रा पाकेषु[1] सत्स्वपि द्वयोरेव फलवचनं घटादेर्ज्ञपयतिवदुह्यत्वाच्चुरादेश्च मैत्रेयरक्षितादिवृत्तिष्वदर्शनाद्। 'उक्ता न दुष्यन्त्यन्यसम्भवे'[2] इति वक्ष्यमाणनीत्या निर्वाहः सर्वत्राप्यूह्यः॥

गतिगन्धनयोर्वाति वायतीति तु शोषणे।
वयते वयतीत्येवं तन्तुसन्तान इष्यते॥ १०॥

'वा गतिगन्धनयोः' अदादिः। गन्धनं मर्दनं हिंसा। तथा कथादौ क्षीरस्वामी—'वा गतिसुखसेवनयोः, वापयति। वातेत्येके, वातयति अववातत्'[3] इति। हेमचन्द्रस्तु 'वातण्' इति पठित्वा 'सुखसेवनयोरित्येके' इति चोक्त्वा 'वेत्येके' इत्यप्याह। णित्वं चुरादित्वचिह्नम्[4]। 'पै ओवै शोषणे', 'वेञ् तन्तुसन्ताने'॥

गतौ त्यागे यथासंख्यं जिहीते च जहाति च।

'ओहाङ् गतौ',। 'भृञामित्' (अष्टा० ७।४।७६) इतीत्। 'ओहाक् त्यागे' जुहोत्यादिः॥

रै शब्दे रायतीतीष्टं रादाने राति शब्लुकि॥ ११॥

'रा ला आदाने' इति चन्द्रः। तन्मतेनात्राप्याङ्प्रश्लेषो द्रष्टव्यः[5]॥

---

१. 'श्रांपाके' इति समुदायानुकरणात् सुप्। २. दैवश्लोक २००।
३. क्षीरतरङ्गिणी १०।२६८, पृष्ठ ३१५। ४. हेमचन्द्राचार्यस्येति शेषः।
५. पाणिनीये धातुपाठेऽपीत्यर्थः। वस्तुतः 'रादाने' इति संहितापाठे 'दाने-आदाने' चोभावप्यर्थौ ज्ञेयौ। 'अपघ्नन्तोऽराव्णः' (ऋ० ९। ६३। ५) इत्यत्रा राव्णोऽदानशीलस्येत्यर्थः। मत्वर्थको रप्रत्यय आदानार्थकराधातोर्ड-प्रत्ययेन निष्पन्नः स्वतन्त्रः शब्दः। यथा तैलगोष्ठकूटदघ्नमात्रादितद्धित-

स्नातीति शौचे स्नः स्नापयेदिति चेच्छन्ति केचन ।

इति च क्वचित् कोशे दृश्यते[१] । 'ष्णा शौचे' अदादिः । 'ष्णै शौचे' । तथा च–

पाञ्चाल्याः पद्मपत्राक्ष्याः स्नायन्त्या जघनं घनम् ।
या स्त्रियो दृष्टवत्यस्ताः पुम्भावं मनसा ययुः ॥[२]

इति भगवान् व्यासः । 'स्नाति स्नायत्याप्लवते' इति चाख्यातनिघण्टुः । 'उष्णीषं स्नायतेः'[३] इति निरुक्तं चैवं व्याचख्युः– उष्णीषं शिरोवेष्टनम् । स्नायतेः शौचार्थस्य वेष्टनार्थस्य वोभयस्यापि तत्र सम्भवाद्'[४] इति । एवं च 'ष्णै वेष्टने' इत्यस्यापि स्नायेदिति द्रष्टव्यम् । क्षीरस्वाम्यादीनां च बहूनामनुमतोऽयं पाठः । देवेन तु 'ष्टै वेष्टने स्तायति तिष्टापयिषति' इति मैत्रेयरक्षितोक्तकारविस्रम्भान्नायमनुसृतः ।

क्षये क्षयति हिंसायां क्षिणातीति षितो भवेत् ॥ १२ ॥
निवासगत्योः क्षियति क्षिणोत्यावगुणे क्षिणोः ।
[एके क्षेरेव भाषायां क्षिणोतीति पदं विदुः ।]

अत्रान्त्यमर्धं क्वचिदेव दृश्यते । 'क्षि क्षये' 'क्षिरैश्वर्ये इत्येके' इत्येवं क्षीरस्वामी,[५] 'ऋभून् क्षयति ईष्टे ऋभुक्षेन्द्रः'[६] इति च । 'क्षिष् हिंसायां' क्र्यादिः । षिद्ग्रहणमस्यैव पाठस्योपलक्षणार्थं,

---

प्रत्ययाः पक्षान्तरे स्वतन्त्रशब्दत्वेन स्वीक्रीयन्ते शाब्दिकैः । एवं च ऊषरनगरपांसुरमधुर इत्येवमादय कृदन्ता एव शब्दा ज्ञेयाः । निरुक्तेऽप्सरानिर्वचनं (५।१३) क्षीरतरङ्गिण्यां ३१ तमे पृष्ठे तृतीया टिप्पणी चापि द्रष्टव्या ।

१. वक्ष्यमाणप्रयोगदर्शनात् क्वाचित्कमपि पाठमादरयति व्याख्याकारः । अन्यथाऽदराभावं सूचयितुं समनन्तरश्लोकव्याख्यायामिवेहाऽपि 'क्वचिदेव' इतिनिषेधार्थप्रधानमेवकारं निर्दिशेत् । २. अनुपलब्धमूलम् । ३. निरुक्त ७।१२॥

४. स्कन्दस्वामिविरचिते निरुक्तव्याख्याने (७।१२) व्याख्यानमिदमुपलभ्यते ।

५. क्षीरतरङ्गिणी १।६७७, पृष्ठ १४५ । ६. क्षीरतरङ्गिण्याम् 'ऋभुं क्षयति इष्टे ऋभुक्षा' इत्येव पाठ उपलभ्यते (पृष्ठ १४५) ।

रि क्षि इति वक्ष्यमाणक्षिव्यावृत्त्यर्थं च। 'षिद् भिदादिभ्योऽङ्'। (अष्टा० ३।३।१०४) इत्यङि कृते क्षियेत्येवंरूपफलसूचनार्थं च। दीर्घान्तोऽयमित्येके। क्षीणाति इति हेमचन्द्रः। 'क्षि निवासगत्योः' तुदादिः। औ उविकरणे अगुणे संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः'[१] इति गुणाभावे च सति 'क्षणु हिंसायां क्षिणु च' इति मैत्रेयरक्षिताद्युक्तस्य[२] धातोः क्षिणोतीति भवति। अस्य च नुमादिनाऽन्यभावेऽपि क्षिसादृश्यादत्रोक्तिः। स्वरितेत्त्वाच्च 'क्षिणुते' इत्यात्मनेपदस्याप्युपलक्षणमेतत्। हरियोगी तु अत्र 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः'[३] इत्येतद् अनादृत्य क्षेणोतीत्युदाहार्षीत्। तथैव च चान्द्रेण पूर्णचन्द्रेण ऋणु गतौ, तृणु अदने, घृणु दीप्तौ इत्यत्र अर्णोति तर्णोति घर्णोतीत्युदाहृत्योक्तं—'धातोर्लघोरुपान्त्यस्यादेङ् नेष्यत इत्यन्यः। तस्याभिप्रायो मृग्यः' इति। क्षीरस्वामी पुनः क्षणुमेव पठित्वा 'क्षिणु इति दुर्गः, क्षिणोति' इत्याह,[४] ऋणोतीत्यादि चोदाहृत्य 'एते सार्वधातुके सन्दिग्धगुणाः, अर्णोति' इत्याद्याह[५]। क्षेरेव तु श्नौ सति भाषायामपि क्षिणोतीति भवतीत्येके। तथा च मैत्रेरक्षितः स्वादिगणे तृप प्रीणने इत्यस्यानन्तरं पठ्यमानं 'छन्दसि' इत्येतद् व्याचक्षाणः 'छन्दसीत्यागणपरिसमाप्तेरधिक्रियते' इति क्षीरस्वामी[६]वदुक्त्वाह—'रि क्षि चिरि जिरि दाशृ दृ हिंसायाम्। क्षिणोति। भाषायामप्यस्य प्रयोगं केचिदिच्छन्ति। पञ्चबाणः क्षिणोति'[७] इति। क्षीरस्वामी तु ऋक्षि इति पठित्वा ऋङ्क्ष्णोतीति आनृङ्क्ष इति चोदाहृत्य 'ऋणोति क्षिणोति इत्येके'[८] इत्याह॥

जयेज्जयाभिभवयोराद्येऽर्थेऽ सावकर्मकः ॥ १३ ॥

---

१. परिभाषावृत्ति ७४।   २. द्र० धातुप्रदीप ८।३,४, पृष्ठ ११९,१२०।
३. परिभाषावृत्ति ७४।   ४. क्षीरतरङ्गिणी ८।३, पृष्ठ २९२।
५. क्षीरतरङ्गिणी ८।७ सूत्रव्याख्याने, पृष्ठ २९२।
६. तुलनीयम्—क्षीरतरङ्गिणी ५।२९ सूत्रव्याख्यानम्।
७. धातुप्रदीप पृष्ठ १०४। 'पञ्चबाणः क्षिणोति' मेघदूतवाक्यमिति तत्सम्पादकः।
८. क्षीरतरङ्गिणी ५।३३, पृष्ठ २३१।

उत्कर्षप्राप्तिराद्योऽर्थो द्वितीयेऽर्थे सकर्मकः ।

'जि जये', जयेत् कृष्णः । सर्वोत्कर्षेण वर्तेतेत्यर्थः । 'जि अभिभवे' जयेत् कंसम् । जि ज्रि अभिभवे' इति क्षीरस्वामी[1] 'अभिषव इत्यपरे' इति च पूर्णचन्द्रः । तत्र च ज्रि इति पाठो ज्रयतीति ताभ्या[2]मुदाहृतोऽपि 'जिगादुप ज्रयति गौरपीच्यम्'[3] इत्यादिदर्शनादार्षः । सर्वथाप्यर्थभेदाद् द्विष्पाठ इति तात्पर्यार्थः । एवं च 'ज्रि अभिभवे' 'जि जये च' इति सकृदेव पाठश्चिन्त्य इत्यप्यर्थादायातम् । सकर्मकाकर्मकोक्त्या तु प्रयोगभेदश्चास्तीत्युक्तम् । नन्वेमपि 'जि जये' इत्येव द्वावप्यर्थौ सिद्धौ जयत्वाविशेषादित्यत—उक्तम् उत्कर्षप्राप्तिरिति । न जय इति जयमात्रं गृह्यते द्विष्पाठबलाद् गोबलीवर्दनीत्या जयविशेषस्यैव ग्रहणात् । द्विष्पाठस्त्वर्थप्रयोगभेदौ व्यङ्क्तुमित्यभिसन्धिः ॥

अयत्येतीयते गत्यामधीतेऽध्येति चेङिकोः ॥ १४ ॥

'इ गतौ', 'ई' इत्येके । अनयोश्च पाठयोरियाय अयाञ्चकारेति फलभेदः । तयोश्चाद्ये 'अभ्यासस्यासवर्णे' (अष्टा० ६।४।७८) इतीयङादेशः । अन्त्ये तु 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' (अष्टा० ३।१।३६) इत्यामः । तत्र चैकत्वेऽप्यादिवद्भावव्यपदेशिवद्भावाभ्यामिजादित्वगुरुमत्त्वे । व्यक्तौ चैतो पक्षौ मैत्रयरक्षितवृत्तौ[4] । अपरे पुनरुभावपि न पठन्ति । व्यक्तं चैतद् धनपालशाकटायनवृत्त्योः । अपि च शौट्ट गर्वे' इत्यादिकान् कांश्चन धातून् पठित्वाऽन्ते च 'उदात्ताः'[5] इत्युच्यते ।

---

१. क्षीरतरङ्गिणी १।६७६, पृष्ठ १४४ । तत्र 'ज्रि' स्थाने 'जॄ' पठ्यते । 'जरति' इति चोदाहृत्य दुर्गमतेन 'ज्रि' पाठो निर्दिश्यते । २. अत्र कदाचित् पुरुषकारग्रन्थस्य पाठो भ्रष्ट इति प्रतीयते । 'ज्रयति' उदाहरणे वक्ष्यमाणः 'जिगादुपज्रयति' इति मन्त्रप्रयोगः कथमपि न विरुध्यते । ग्रन्थकारश्च उक्तमन्त्रप्रयोगात् क्षीरस्वामिपूर्णचन्द्रपाठयोरनार्षतां वदति । तेन प्रतीयते कदाचिद् 'जि जॄ अभिभवे'...... । तत्र जॄ इति पाठो जरतीति ताभ्यामुदाहृतोऽपि........' शुद्धः पाठः स्यात् । तथासति क्षीरतरङ्गिणीपाठोऽप्यनुसृतो भवति ।

३. ऋ० ६।७६।५॥ ४. धातुप्रदीप, पृष्ठ २९ । ५. द्र० क्षीरतरङ्गिणी १।२५४ धातुसूत्रम् ।

तच्चास्मिन् प्रकरणेऽयतेरपि पाठे सति तस्य 'अनिट्स्वरान्तो भवतीति दृश्यताम्'[१] इत्यनुदात्तत्वात् प्राचुर्याभिप्रायेण कथंचिन्नेयं स्यात्, यथा वा मैत्रेयरक्षितः—'उदात्तत्वमयतिवर्जम्, भट्टग्रामन्यायेन तूदात्ता इत्युच्यते'[२] इति । स चायं न्यायः सुनिश्चित एवायतेः पाठे शोभेत, विप्रतिपन्ने पुनरुदात्तोक्त्याञ्जस्यवशादपाठपक्ष एव साधीयान् । 'उदयति'[३] इत्यादि चैवमसाध्वेवास्तु । क्षीरस्वामी पुनः 'इट किट कटी गतौ' इति पठित्वा[४] ईदित्त्वात् 'कट्टः कट्टवान्', अन्ये इदितमेनम् ई च प्रश्लिष्टमाहुः, इति चोक्त्वा[५] 'कण्टति, कण्टाफलः मानुषकण्टकः, 'उदयति दिननाथे याति शीतांशुरस्तम्' इति चोदाहृत्य[६] दिक्कालादप्ययगतौ[७] इति पठित्वैतदेवोदाहरन्[८] साध्वेव मन्यते । 'इण् गतौ' अदादिः, 'ईङ् गतौ' दिवादिः, 'इङ् अध्ययने', 'इक् स्मरणे' अदादी । 'इङिकावध्युपसर्गं न व्यभिचरतः'[९] इत्याहुः 'तदधीते तद्वेद' (अष्टा० ४ २।५९) 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' (अष्टा० २।३।५२) इति निर्देशश्चैवमेव युज्यते ॥

सिनोति सिनुते बन्धे सिनीते च सिनाति च ।

---

१. अनिट्कारिका १ । २. द्र० धातुप्रदीप, पृष्ठ ३२। 'तूदात्ता इति सामान्योक्तिः' इति धातुप्रदीपे पाठः । ३. क्षीरस्वामिना 'उदयति' प्रयोगनिदर्शनाय 'उदयति दिननाथो याति शीतांशुरस्तम्' इति 'उदयति वितोर्ध्वरश्मिः' इति चोद्धरणे उपन्यस्ते (क्षीरतरङ्गिणी, पृष्ठ ५४,५५) तत्रादिमोऽनुपलब्धमूलः । द्वितीयः शिशुपालवधीयः (४।२०)

४. क्षीरतरङ्गिणी १।२९८ । ५. क्षीरतरङ्गिणी १।२९८ व्याख्याने, पृष्ठ ५४ । ६. क्षीरतरङ्गिणी १।२९८ व्याख्याने, पृष्ठ ५४, ५५ । अत्र पुरुषकारस्य 'कण्टाफलः मानुषकण्टकः' इत्यस्य स्थाने 'कण्टाफलः पनसः कण्टकः' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः । यत्त्वत्र गणपतिशास्त्रिणा 'पनसः कण्टकिफलः' इत्यमरपाठम् (२।४।६१) अनुसृत्य 'कण्टाफलः' इत्यस्य स्थाने 'कण्टकफलः' इति पाठ ऊहितः सोऽयुक्तः । पनसार्थे कण्टाफलस्य बहुत्र श्रवणात् । ७. अष्टोऽयं पाठः । अत्र 'दिक्कादावप्यय गतौ' इति युक्तः पाठः स्यात् । ८. उदयति दिननाथ इत्युदाहरन् इति भावः । द्र० क्षीरतरङ्गिणी १।६२२, पृष्ठ १२७ । ९. अनुपलब्धमूलः ।

'षिञ् बन्धने' स्वादिः क्र्यादिश्च ॥

ईषद्धासे स्मयेतेति स्माययेतेत्यनादरे ॥ १५ ॥

'स्मिङ् ईषद्धसने, स्मिट अनादरे । स्मिङ् इत्येके' इति **मैत्रेय-रक्षितः**[१] । तत्र च स्मिङ्पक्षेऽवयवद्वाराण्यन्तस्यापि ङित्त्वादात्मनेपदम् । 'अवयवे हि कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति, तच्चेत् तत्राकृतार्थम् । यथा सक्थनि कर्णे वा कृतं गोः'[२] । 'अद्द स्मिट अनादरे' इति तु टवर्गान्तिकाण्डे **शाकटायनः** । **क्षीरस्वामी** त्वाह—'स्निट स्नेहने—स्नेटयति । स्मिटेत्येके । स्फिट अनादरे—स्फेटयति । संस्फेटस्तुमुलं युद्धम्'[३] इति ॥

श्रीणाति पाके श्रीणीते सेवायां श्रयते श्रयेत् ।

'श्रीञ् पाके' क्र्यादिः । 'श्रिञ् सेवायाम्' ॥

मीञो मीनाति मीनीते हिंसायां मीयते ङितः ॥ १६ ॥

मिनोति मिनुते स्वादेर्गतौ मयति माययेत् ।

'मीञ् हिंसायाम्' क्र्यादिः । मीङ् हिंसायाम्' दिवादिः । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' [स्वादिः] । 'मी गतौ' युजादिः । मताविति **क्षीरस्वामी**[४] ॥

यौ द्रवीकरणेऽनात्वे लीनयेल्लाययेल्लयेत् ॥ १७ ॥

लापयेल्लालयेदात्वे श्लेषणे लीयतेऽलिनात् ।

'ली द्रवीकरणे' इति युजादौ पठितस्य लियो 'विभाषा लीयतेः' (अष्टा० ६।१।५१) इत्यात्वाभावपक्षे 'लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहनिपातने' (अष्टा० ७।३।३९) इति नुकि सति लीनयेदिति

---

१. धातुप्रदीप १०।३८, ३९; पृष्ठ १३३ ।

२. तुलना कार्या—अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य विशेषकं भवति ? यं समुदायं सोऽवयवो न व्यभिचरति..............तद्यथा गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति, न गोमण्डलस्य ।' महा० १।३।६२॥

३. क्षीरतरङ्गिणी १०।३१,३२; पृष्ठ २८२, २८३ । 'संस्फेटस्तुमुलं युद्धम्' अनुपलब्धमूलम् ।

४. क्षीरतरङ्गिणी (१०।२१७) 'मी गतौ, मनने' इति पठ्यते । कदाचिदत्र 'मी मतौ, मनने' इति पाठः स्यात् ।

भवति, असति तु लाययेदिति। णिजभावे तु लयेदिति। आत्त्वपक्षे पुनर्लुगागमे सति लालयेदिति। तदभावे तु पुकि लापयेदिति। तत्रात्त्वमयुक्तं 'विभाषा लीयतेः' (अष्टा० ६।१।५१) इत्यत्र 'लिनातिलीयत्योर्यका निर्देशः'[१] इति **भाष्येण** युजादिलियः आत्त्वाभावात्। **देवेन** तु **मैत्रेयरक्षित**विस्रम्भादेतदुक्तम्[२]। 'लीङ् श्लेषणे' दिवादिः, 'ली श्लेषणे' क्र्यादिः। 'प्वादीनां ह्रस्वः' (अष्टा० ७।३।८०) इति ह्रस्वः॥

स्रवणे रीयते रीङो रिणाति गतिरेषयोः ॥ १८ ॥

'रीङ् स्रवणे' दिवादिः, 'री गतिरेषणयोः' प्वादिः। रेषणं वृकशब्दः। यदाह **यादवप्रकाशः**—'वृकस्य रेषणं रेषा ह्रेषा ह्रेषा च वाजिनाम्, बृंहितं करिणां शब्दः'[३] इति॥

व्रीणाति वरणे तत्र व्रीङो व्रीयेत तु श्यनि।

'व्री वरणे' क्र्यादिः। यथा पुनः 'प्वादीनां ह्रस्वः' (अष्टा० ७।३।८०) इत्यत्र वृत्तिः—'प्वादयः क्र्यादिषु पठ्यन्ते पूञ् पवने इत्यतः प्रभृति प्ली गतौ वृद्' इति यावद्। केचिदिच्छन्ति वृत्करणमेतत् प्वादीनां ल्वादीनां च परिसमाप्त्यर्थमिति। अपरे तु ल्वादीनामेव परिसमाप्त्यर्थं वृत्करणमिच्छन्ति आगणान्ताः प्वादयः इति[४] तथास्यापि प्वादित्वं पक्षे स्यात्। यथा तु 'ज्ञाजनोर्जा' (अष्टा० ७।३।७९) इत्यत्र **भाष्यम्**—'दीर्घोच्चारणं किमर्थम्? अतो दीर्घो यञि (अष्टा० ७।३।१०१) इति दीर्घत्वं भविष्यति' इति[५] तथैतन्नेष्यते। यदि हि वृत्त्युक्तरीत्याऽऽक्र्यादिगणान्तात् प्वादयः, तदा जानातेरपि प्वादित्वेन ह्रस्वे प्राप्ते तद्व्यावृत्त्यर्थमेव दीर्घोच्चारणं स्यादिति, कैमर्थक्यं न स्यात्। तस्मादावृत्करणादेव प्वादयः। **वृत्तिश्च** यावदित्यन्तात्रै[६]वाञ्जस्यं धत्ते। वृत्कृतं चैवं वृत्तः समाप्तोऽयं

१. महा० ६।१।१५॥ २. द्र० धातुप्रदीप १०।२५४; पृष्ठ १४४।
३. वैजयन्ती, पृष्ठ ३१। ४. काशिका ७।३।८०॥
५. महाभाष्य ७।३।७९। ६. वृत्करणं प्वादिसमाप्त्यर्थमेवत्यस्मिन् पक्षे।

प्वादिर्ल्वादिश्च क्र्याद्यवान्तरगण इत्यर्थकं, 'पूञ् पवने' 'लूञ् छेदने' इत्यदूरपाठादुभयोरपि गणयोरवध्यपेक्षायाश्चाविशेषात् । ल्वाद्यान-न्तर्यंमतन्त्रम् । अतश्च व्रियो वृत्करणात् परत्वेन प्वादित्वाभावात् व्रीणातीति साधूक्तं देवेन । व्रीङ् वृणोत्यर्थे, स च वरणम् । अन्योऽप्यर्थो यथाप्रयोगं गम्यः ॥

प्रीङ् प्रीतौ प्रीयतेऽप्रीणात् प्रीणाति तर्पणे ञितः ॥१६॥
अणौ यौ ञित्त्वसाफल्यात् प्रीणयेत् प्रयते प्रयेत् ।

'प्रीङ् प्रीतौ' प्रीयते, दिवादिः । 'प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च' क्र्यादिः । कान्तिः कामना । 'प्रीञ् तर्पणे' युजादिः । तत्र अणौ इत्यादेरेषोऽर्थः—यौ तु तर्पणे ञितः प्रीणयेदित्यादि स्यात् । न च ञित्त्वादेव प्रयत इतिवत् प्रीणयेतेत्यपि स्यात्, अण्यन्तावस्थायां ञित्वाख्यस्य लिङ्गस्य कृतार्थत्वादिति । तत्र चाद्ये रूपे 'णिच्-प्रकरणे धूञ्प्रीञोर्नुग्वचनम्'[1] इति वार्त्तिकेन नुक् । धूञ्प्रीणोरिति तु पाठे[2] क्र्यादेरेवानेन नुग्विधानात् प्राययेदिति पठितव्यम् । आह चात्र हरदत्तः—'श्नान्तानुकरणाद् दैवादिकस्य न भवति' इति । दैवादिकग्रहणेन चात्र चौरादिकोऽप्युपलक्षयितव्यः । तथा 'धूञ्प्री-णात्योर्नुक्' इति **कौमाराः**[3] । धातुवृत्तिकाराः[4] पुनर्युजादावपि प्रीणय-तीत्युदाहरन्तो धूञ्प्रीञोरित्येव पाठं मन्यन्ते[5] । **तन्त्रान्तरीयाश्चैवमेव** पठन्ति ॥

विहायसां गतौ डीङो डयते डीयते पदे ॥ २० ॥

'डीङ् विहायसां गतौ', भ्वादिर्दिवादिश्च । विहायसां विहगानाम् । 'डीङ् आकाशगमने' इति भूवादौ **चन्द्रः** । तथा **भीमसेनोऽ**प्यत्र विहायसेति पपाठ । **धनपालश्चाकाशगतौ** इति **व्याकुर्वन्नेवमेव** पपाठ । दिवादौ तु 'डीङ् गतौ' इति **क्षीरस्वामी**[6]**धनपालौ तन्त्रान्तरीयाश्च** ॥

---

१. महा ७।३।३७॥ २. हरदत्तसम्मतोऽयं पाठः । ३. 'धूञ्प्रीणात्योर्नुक्' इति कातन्त्रे (कौमारे) पाठः (३।८।२४) । ४. क्षीरस्वाम्यादयः । द्र० क्षीरतरङ्गिणी १०।२२५, पृष्ठ ३०८ ॥ ५. क्षीरतरङ्गिणी ४।२५ ॥

षुञः सुनोति सुनुते प्रसवैश्वर्ययोरसौत् ।
गतौ तयोश्च सवति द्विरुक्त्या[1] तस्य सो न ष ॥ २१ ॥

'षुञ् अभिषवे' स्वादिः । 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' अदादिर्भूवादिश्च । 'ओमिति ब्रह्मा प्रसौति'[2] इत्यादिदर्शनात् प्रसवोऽभ्यनुज्ञा । 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' (अष्टा० ७।३।८९) इति वृद्धिः । 'सु स्रु गतौ' । **द्विरुक्त्येति** । स्रु गतौ, षु प्रसवैश्वर्ययोश्च इति पाठ्ये सोर्द्विष्पाठाद् गत्यर्थस्य सुसावेत्यादौ षत्वं न भवतीत्यर्थः । **भाष्ये** तु नैतदिच्छन्ति । यदि ह्यच्परः सादिरप्यषोपदेशः स्यात्, तदा **भाष्योक्तम्** 'अजद-न्त्यपराः सादयः षोपदेशाः[3] इति षोपदेशलक्षणमव्यापकं स्यात् । अत एव 'बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः' (अष्टा० १।३।८६) इत्यत्र 'दु द्रु गतौ' इति पठित्वापि 'स्रु गतौ' इत्येव न्यासे पठ्यते, न तु 'सु स्रु गतौ' इति । अपरे पुनः 'शु स्रु गतौ' इति पठन्ति । तथा च 'शु दु द्रु स्रु गतौ' इति **शाकटायनः** । **क्षीरस्वामी** तु 'शु श्रु गतौ' इति पठित्वा 'शवति श्रृङ्गं प्ररोहः,[4] आशृणोति चैत्राये[5]ति चोदाहृत्य 'श्रु श्रवणे' इत्यस्य स्थाने स्रु गतौ'[6] इत्यपि पपाठ । 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' इति **चोणादिसूत्रे**[7] क्नि शूरशब्दो व्युत्पाद्यते । 'शूरः शवतेर्गतिकर्मणः' इति च **नैरुक्ताः**[8] । न चान्यः शुर्दृश्यते । **उणादिवृत्तौ**[9] तु सौत्रोऽयं धातुः ॥

स्थैर्ये ध्रवति गत्यां तु स्थैर्ये च ध्रुवतीति शे ।

'ध्रु स्थैर्ये' । 'शु दु द्रु स्रु गतौ', 'ध्रु स्थैर्ये च' इति **शाकटायनः** । 'ध्रु गतिस्थैर्ययोः' ॥

दुनोति दूयते तापे दवतीति गतौ पदम् ॥ २२ ॥

---

१. 'द्विरुक्त्यैकस्य' इति पाठान्तरम् । २. तै० उ० शिक्षा० ८ ।
३. महा० ६।१।६४ ॥ ४. क्षीरतरङ्गिण्यां 'शुङ्गाप्ररोहः' इति पाठः, १।६७१, पृष्ठ १४२ ॥ ५. क्षीरतरङ्गिणी १।६७१, पृष्ठ १४२ ।
६. क्षीरतरङ्गिणी १।६७३, पृष्ठ १४३ । ७. उणादि २।२५ उज्ज्वल० ।
८. निरुक्त ४।१३ । ९. उज्ज्वलदत्तीयोणादिवृत्ताविति शेषः (द्र० २।२५) ॥

'टुदु उपतापे' स्वादिः। 'दूङ् परितापे' दिवादिः। 'दु द्रु गतौ ॥

अव्यक्तशब्दे कवते कुवते त्वार्तशब्दने।
कौतीति शब्दमात्रे स्याद्

'कुङ् शब्दे' भ्वादिस्तुदादिश्च। अत्रान्त्ये 'गाङ्कुटादि' (अष्टा० १।२।१) सूत्रे हरदत्तः—'आकूतमिति प्रयोगदर्शनात् कूङ् शब्दे इति दीर्घान्तः'[१] इति। 'अन्ये कूङिति पठन्ति आकूतमिति प्रयोग। दर्शनाद्' इति धनपालः। ऊकारान्तोऽप्यङ्गीचक्रे आकूतमाकूत्यै' इति भूवादि (अष्टा० १।३।१) सूत्रे सुधाकरः। कुङ् कूङ् इति च शाकटायनः। 'कु शब्दे' अदादिः। तदेवं यद्यप्येते शब्दमात्रे पठ्यन्ते तथाप्यर्थविशेषः प्रयोगवशादाश्रीयते। तथा च 'न कवतेर्यङि' (अष्टा० ७।४।६३) इत्यत्र न्यासः—'सत्यपि शब्दार्थत्वे भिद्यत एवैषामभिधेयम्। तथा च कवतिरव्यक्तशब्दे वर्तते—उष्ट्रः कोकूयते। कुवतिरार्तस्वरे—कुवते पीडित इति। कौतीति शब्दमात्रे'[२] इति। क्षीरस्वामिमैत्रेयरक्षितौ च 'कु शब्दे' इत्यत्रैतामेव व्यवस्थामातस्थाते[३]। सर्वत्रैवं प्रयोगविशेषादर्थविशेषोऽप्यनेकार्थत्वादास्थेयः। न पुनः पाठ एव शरणम् ॥

रवते रौति शब्दने ॥ २३ ॥

'रुङ् गतिरेषणयोः' अत्र च रेषणस्य वृकशब्दत्वाच्छब्दन इत्येकं[४] नेतव्यम्। एतच्च[५] गतेरपि उपलक्षणम्। 'रुङ् शब्दे' इत्येव तु पाठे सति शक्यमक्लेशेन नेतुम्। यथा त्वत्र क्षीरस्वामी—'रेषणं हिंसाशब्दः।

---

१. पदमञ्जर्यां (भाग १, पृष्ठ १४८) किञ्चित् पाठभेदः। २. न्यासे त्वेवं पाठः—'सत्यपि हि शब्दार्थत्वे भिद्यत एवैषामभिधेयम्। तथाहि कवतिस्तावदव्यक्ते शब्दे वर्तते—उष्ट्रः कोकूयत इति। कुवतिरप्यार्तस्वरे वर्तते—चोकूयते वृषल इति, पीडित इत्यर्थः। कौतिस्तु शब्दमात्रे।' भाग २, पृष्ठ ८६७।

३. द्र० क्षीरतरङ्गिणी २।३५, पृष्ठ १७४; धातुप्रदीप २।३३, पृष्ठ ८०।

४. एकं रुङ् धातुमित्यर्थः ५. एतच्च 'शब्दने' इत्येतच्चेत्यर्थः।

रवते। अदादौ रु शब्दे रौति'[1] इति। यथा चादादौ 'रु शब्दे रौति, भ्वादौ रुङ् गतिरेषणयोः रवते[2] इति, तथा चायं पाठो[3] नैवास्तीति गम्यते॥

यावयेत जुगुप्सायां मिश्रणे यौति बन्धने।
युनाति च युनीते च

'यु जुगुप्सायाम्'। चितादि[4]त्वात् तङ्। यदाह[5]—'आकुस्मादात्मनेपदी' इति। 'चित संचेतने' इत्याद्याः कुस्म इत्यन्ता धातव आत्मनेपदिन इत्यर्थः। 'युज कुत्सायाम् इत्येके। योजयते[6] इति क्षीरस्वामी। 'यु मिश्रणे' अदादिः। 'युञ् बन्धने' क्र्यादिः॥

स्तुत्यां नुवति नौति वा॥ २४॥

'णू स्तवने' तुदादिर्दीर्घान्तः। तथा च 'गाङ्कुटादि' (अष्टा० १।२।१) सूत्रे 'नूत्वा धूत्वा' इति भाष्यम्। 'णु स्तवने' अदादिः॥

प्रेरणे सुवति प्राणिप्रसवे सूयते भवेत्।
प्राणिगर्भविमोकेऽर्थे सूते शे श्यनि शब्लुकि॥ २५॥

'षू प्रेरणे', 'षूङ् प्राणिप्रसवे'। 'अप्राणिप्रसवे' इत्येके। तथा च क्षीरस्वामी प्रसूनं पुष्पमिति निष्ठानत्वमुदाहृत्याह—'अत एवाप्राणिप्रसव इत्याहुः'[7] इति। न्यासकारस्तु—'स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा' (अष्टा० ७।२।४४) इत्यादिषु पूङ्विषयेषु 'प्राणि' इत्येव पपाठ। धातुपाठाश्चैवमेव बहुलमुपलभ्यन्ते। यथा 'प्रसूनं कुसुमं सुमम्'[8] इत्यत्र कविकामधेनुः—'षूङ् प्राणिप्रसवे। क्षपण-

---

१. क्षीरतरङ्गिणी १।६८३, पृष्ठ १४६। २. क्षीरतरङ्गिणी २।२६, पृष्ठ १७३। ३. 'रुङ् शब्दे' इति। ४. चित संचेतने, चुरादि १०।१२४ क्षीर०। ५. धातुपाठकार इति भावः। १०।१२३ क्षीर०।
६. क्षीरतरङ्गिणी १०।१५६, पृष्ठ २६७। तत्र 'युज' स्थाने 'युजु' पाठः।
७. क्षीरतरङ्गिणी ४२१, पृष्ठ २०२। तत्र 'इत्याहुः' स्थाने 'इत्यन्ये' पाठः।
८. अमर २।४।१७॥

कमतेन[1] वृक्षस्यापि प्राणित्वम् । 'स्वादय ओदितः' इति क्तस्य नत्वम् इति । तथा 'अत एवे'त्युक्तयुक्तिश्[2]च प्रत्युक्ता । तत्र च क्षपणकग्रहणं तेषामहिंसायां सूक्ष्मेक्षिकाभिमानात् । न पुनरपरेषामनभिमतोऽयमर्थं इति । तच्चैतत् प्रणित्व[3]मयुक्तम्, यतो लोक इव व्याकरणेऽपि[4] प्रसिद्धिवशादेव तत्र तत्र प्राण्यप्राणिव्यवस्था स्थीयते[5] । लोके चाप्राणित्वं वृक्षादेः प्रसिद्धम् । तथा च 'ऊङुतः' (अष्टा० ४।१।६६) इत्यत्र 'अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनाम्' इति वार्त्तिकं 'अलाबूः कर्कन्धूरित्युदाहरता भाष्यकारेणापि स्थीयते । अत एव मैत्रेयरक्षितेन 'प्राणिग्रहणमतन्त्रम्, अप्राणिप्रसवेऽपि वर्तते । प्रसूनं धान्यमिति'[6] इत्युक्तम् । 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' ॥

धूनयति धवति धवते धुनोति धुनुते धुनाति च धुनीते ।
धूनोति धूनुते स्युः पदानि कम्पे विधूनने धवति ॥२६॥

'धूञ् कम्पने' युजादिः,[7] प्वादिः[8] स्वादिश्च । तत्राद्ये प्रीञ्वत् त्रैरूप्यम् । क्षीरस्वामी तु 'धावयतीत्येके'[9] इति । मैत्रेयरक्षितादयश्च ह्रस्वान्तं चान्त्यमाहुः[10] । तथा च 'घृसृधुवृषिप्रच्छिज्वरित्वरिभ्यः कित्'[11] इति धुञो धुनिशब्दो भोजदेवेन व्युत्पादयाञ्चक्रे । एभ्यो धातुभ्यः संज्ञायां गम्यमानायां निन्[12] प्रत्ययो भवति, स च किदित्यर्थः । घृणिः—

---

१. 'क्षपणक मते' इति पाठान्तरम् । २. 'अत एव' इत्येवं क्षीरस्वाम्युक्ता युक्तिरित्यर्थः । ३. क्षपणकमतोक्तं वृक्षाणां प्राणित्वम् ।
४. तुलनीयम्—नहीदं लोकाद् भिद्यते । यदीदं लोकाद् भिद्येत, ततो यत्नार्हं स्यात् । महा० १।१।१ ॥ ५. इह चोत्तरत्र च 'स्थीयते' आस्थीयत इत्यर्थः ।
६. धातुप्रदीप ४।२६, पृष्ठ ९१ (स्वल्पस्तत्र पाठभेदः) । ७. युजादिश्चुरावन्तर्गणः (द्र० क्षीर० १०। २०२—२३९, तत्र धूञ् २२४) ।
८. प्वादिः क्र्याद्यन्तर्गणः (द्र० क्षीर० ९।११—३३, तत्र धूञ् १६) ।
९. क्षीरतरङ्गिणी १०।२२४ । तेषां मते 'धूञ्प्रीञो' रिति वार्तिकपाठ इति भावः
१०. धातुप्रदीपे ५।९, पृष्ठ १०३ । ११. सरस्वतीकण्ठाभरण २।१।२१०॥
१२. मद्रासमुद्रिते भोजीयोणादिवृत्तिखण्डे 'नित् प्रत्ययः' इति पठयते । पूर्वतने सूत्रे (२०८) ऽपि 'नित्' इत्येव पाठ उपलभ्यते । द्रिवेण्ड्रमसंस्करणे तूभयत्र 'निन्' इत्येव पाठः । परं तत्र 'घृसृ' इत्यस्य सूत्र संख्या २०९ वर्तते ।

रश्मिः । सृणिरङ्कुशः । धुनिर्नदी । वृष्णी राजा, यद्वंश्या वृष्णयः । पृश्निरल्पतनुः । 'ग्रहिज्या' (अष्टा० ६।१।१६) इति सम्प्रसारणम् । 'छ्वोः शूडनुनासिके च' (अष्टा० ६।४।१९) इति च्छस्य शः । जूर्णिर्वृद्धः । तूर्णिः शीघ्रः । 'ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च' (अष्टा० ६।४।२०) इत्युपधावकारयोरूठ् । प्रयोगश्च 'न स्नात्वा वासो धूनुयात्',[1] ऊर्ध्वं धूनोति वायुर्विवृतशवशिरः श्रेणिकुञ्जेषु गुञ्जन्'[2] इत्यादिर्भूवादि (अष्टा० १।३।१) सूत्रे **सुधाकरेण** दर्शयाम्बभूवे[3] । सर्वथापि—

धूनयति धवति धवतेऽधुनाद् धुनीते च धूनुतेऽधूनोत् ।
धुनुतेऽधुनोदिति स्युः

इत्यनेन क्रमेण पठितुं युक्ततरम्[4] । 'धू विधूनने' तुदादिः ॥

श्वि पुनाति पुनीते स्तां पवने पवते ङितः ।

'पूञ् पवने' । पूङ् पवने' ॥

प्रसह्य हृत्यां हरणे जिहर्त्ति हरते हरेत् ॥ २७ ॥

'हृ प्रसह्यहरणे' जुहोत्यादिः । 'हृञ् हरणे' । तत्र चाद्यो घृप्रभृतित्वाच्छान्दसः[5] । स च जिघर्तीति दृश्यते—'अयं स्रुवो अभिजिघर्त्ति होमान्'[6] इति । 'भृञामित्' 'बहुलं छन्दसि' (अष्टा० ७।४।७६, ७८) इत्यभ्यासस्येत्वम् । घृप्रभृतीनां छान्दसत्वम् 'अर्त्तिपिपर्त्योश्च' (७।४ ७७) इत्यत्र भाष्यतद्व्याख्यानयोर्व्यक्तम् ॥

---

१. अनुपलब्धमूलम् । २. मालतीमाधव ५ अङ्क ।
३. 'दर्शयामासे' पाठा० । ४. यथास्थितपाठे स्वादिविषयकप्रयोगाणां मध्ये क्र्यादिप्रयोगनिर्देशः स्वादिविषयकपश्चान्तरप्रतिपत्तौ क्लेशमादधाति इति भावः । ५. गणान्ते 'छन्दसि' (३।२५) इति वचनाद् घृप्रभृतीनां छान्दसत्वम् । ६. आप० श्रौत ८।७।२।

भृञो बिभर्त्ति बिभृते भरते भरतीत्यपि ।
ऋृदन्तस्य भृणातीति भर्त्सने श्नि तथा भरः ॥ २८ ॥

'डुभृञ् धारणपोषणयोः' जुहोत्यादिः । 'टुभृञ्' इत्येके । तथा च भृत्रिम मित्युक्त्वा भरथुरिति केचिदिति[१] मैत्रेयरक्षितः । क्षीरस्वामी तु 'टुभृञिति द्रमिडाः, भरथुः'[२] इति । सुधाकरः पुनरथुज्विधौ 'टुभृञ्' इत्युक्त्वा डुभृञिति द्रमिडाः पठन्ति । तेन भृत्रिमं भरथुरिति द्वयमिच्छति नन्दी' इति । टुडुभृञ् इत्यनुबन्धद्वयमिति शाकटायनः । तन्मते हि 'अप्रयोगीद्'[३] इतीत्त्वम् । अत्रामोघा—'इह शास्त्रे उपदिश्यमानो वर्णः समुदायो वा यो लौकिके शब्दप्रयोगे न दृश्यते स इत्संज्ञो भवति । अतएव चास्य प्रयोगाभावः सिद्धः । उपदेशस्तु कार्यार्थः'[४] इति । तत्र च भरणेन निर्वृत्तं भृत्रिमम् । 'ड्वितः क्त्रिः' (अष्टा० ३।३।८८) इति क्त्रिः । 'क्त्रेर्मब् नित्यम्' (अष्टा० ४।४।२०) इति मप्, भरणं भरथुः । ट्वितोऽथुच् (३।३।८९) इत्यथुच् । 'भृञ् भरणे', 'वॄ वरणे,' 'भॄ भर्त्सने' च प्वादिः[५] 'वॄ भॄ भरणे, भॄ भर्जने च, भर्जनं पाक'[६] मिति क्षीरस्वामी । स चात्र भर्जनाख्यः पाकभेद एव प्रसिद्धो बोद्धव्यः । 'ऋजि भृजी भर्जने'[७] इत्यत्र च स एवाह—'भर्जनं पाकप्रकारः'[७] इति । भरणपाठे[८] च भरस्य भारपर्यायत्वादौचित्यं व्यक्तम् । स च ऋृदन्तपाठफलम्[९] । 'ऋृदोरप्' (अष्टा० ३।३।५७) इत्यप् ।

ध्रियते स्यादवस्थाने धृङोऽवध्वंसने पुनः ।
धरते धारणेऽर्थे तु धरते धरतीत्युभे ॥ २९ ॥

१. धातुप्रदीप ३।५, पृष्ठ ८६ । 'भरथुरित्यन्ये' इति तत्र पाठः ।
२. क्षीरतरङ्गिणी ३।५, पृष्ठ १९१ ॥
३. जैन शाकटायन १।१।५॥
४. अमोघावृत्ति १।१।५॥
५. क्र्याद्यन्तर्गणः ।
६. क्षीरतरङ्गिणी ६।२०, २१; पृष्ठ २६९, २७० ।
७. क्षीरतरङ्गिणी १।१०, पृष्ठ ३६ ।
८. 'भॄ भरणे' इति पाठे ।
९. दीर्घ-ऋृकारान्तत्वादपि भरः, भारपर्यायः ।

'धृङ् अवस्थाने' तुदादिः। 'रिङ्शयग्लिङ्क्षु (अष्टा० ७।४।२८) इति रिङ्, इयङादेशश्च। 'धृङ् अवध्वंसने'। 'अविध्वंसने' इति क्षीरस्वामी[1]। अपरे ऽप्येवं बहवः। 'धृञ् धारणे', 'धृ धारणे' इत्यपि चुरादौ क्षीरस्वामी[2]। तत्र धारयति धारयते। चुरादेराकृतिगणत्वाद् धारयतीति हेमचन्द्रः। न्यासे तु 'धारेरुत्तमर्णः' (अष्टा० १।४।३५) इत्यादिषु ध्रियतेर्हेतुमण्णिच्येव धारिर्व्युत्पाद्यते। 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' (अष्टा० ३।३।१०४) इत्यत्र 'धारा प्रपातन इति वक्तव्यम्। धृतिरन्या' इति भाष्यम्। तत्र च धृतिरन्येति ब्रुवता 'ऋदृशोऽङि गुणः (अष्टा० ७।४।१६) इति गुणे कृते दीर्घत्वनिपातनेन धरतेरेव धारा इत्यभिप्रेयते। न पुनः समानार्थत्वेऽपि धारयतेः। यदि च सोऽपि चुरादिष्वपठिष्यत्, धारणाऽन्येत्येवावक्ष्यत, कृतं निपातनक्लेशेन॥

गतौ सर्सर्त्ति सरति श्लुशपोर्धावति क्वचित्।

'ऋ सृ गतौ' घृप्रभृतित्वाच्छान्दसोऽन्त्यः[3]। स च सिसर्त्तीति दृश्यते। 'प्र बाहवा पृथुपाणिः सिसर्त्ति'[4] इति। 'सृ गतौ'। 'सर्त्तेर्धावादेशो वेगितायां गतौ' इति वार्त्तिकेन सञ्जातवेगायां गतौ शपि धौभावः। क्षीरस्वामी तु चुरादौ 'घृ स्रावणे' इति पठित्वा 'घृ सृ स्रावणे इति पूर्वे पेठुः। घर स्रावणे इति दुर्गः'[5] इति। सरति सिसर्त्योश्च स एवाह—'चुरादौ सारयति'[6] इति।

तत्रेयर्त्यृच्छतीत्यर्त्तेः श्नि गतौ स्याद् ऋणाति तु ॥ ३० ॥

तत्रेति पूर्वोक्त एव विषय इत्यर्थः। तेन गतौ श्लुशपोः 'अर्त्तेः' ऋ सृ गतौ, ऋ गतिप्रापणयोरित्यनयोरियर्त्ति ऋच्छतीति भवतीति

---

१. क्षीरतरङ्गिण्यां (१।६८४, पृष्ठ १४६) तु 'अवध्वंसने' इत्येव पाठः।
२. चुरादौ तु क्षीरतरङ्गिण्यां नायं धातुः पठ्यते। भौवादिके ६८४ धातुसूत्रव्याख्याने एव 'चुरादौ धृ धारणे, धारयति' इति पाठः क्षीरतरङ्गिण्यामुपलभ्यते (पृष्ठ १४६)। ३. अन्त्यः सृ-धातुरित्यर्थः। ४. ऋ० २।३८।२॥
५. क्षीरतरङ्गिणी १०।९८, पृष्ठ २९०। तत्र 'घर स्रवण इति दुर्गः' इति पाठः।
६. द्र० क्षीरतरङ्गिणी १।६६७, पृष्ठ १४१; ३।१७, पृष्ठ १९५।

६

वाक्यार्थः। तत्र चाद्ये शप्श्लुद्विर्वचनादेरत्वहलादिशेषेषु कृतेषु 'अर्त्तिपिपर्त्योश्च' (अष्टा० ७।४।७७) इत्यभ्यासस्येत्त्वम्। 'अभ्यासस्यासवर्णे' (अष्टा० ६।४।७८) इतीयङादेशः। ततो गुणः। अस्य चार्त्तेर्घृप्रभृतित्वेऽपि भाषायामपि प्रयोग इष्यते। तच्च 'बहुलं छन्दसि' (अष्टा० ७।४।७८) इत्येवेत्त्वे सिद्धेऽर्त्तेः पृथगित्वविधानसामर्थ्यादवसीयते इति 'अर्त्तिपिपर्त्योश्च' (अष्टा० ७।४।७७) इत्यत्र भाष्ये स्थितम्। अन्त्ये पाघ्राध्मा' (७।३।७८) इति ऋच्छादेशः। 'ऋ गतौ' ल्वादिः[1]॥

हिंसाकरणयोः श्नावौ कृणोति कृणुते कृञः।
करोति कुरुते द्वे द्वे सम्पद्येते पदे क्रमात्॥ ३१॥

'कृञ् हिंसायाम्' 'डुकृञ् करणे'। तथा 'कृञ् करणे' इति भूवादौ क्षीरस्वामी[2]। करोति कृणोति करतीति वा कारुरिति

१. क्र्याद्यन्तर्गणः। २. क्षीरतरङ्गिणी १।६३९, पृष्ठ १३०। अत्रेदमवधेयम्—प्रायेण सर्व एव प्राचीना देव-पाल्यकीर्ति-हेमचन्द्र-दशपाद्युणादिवृत्तिकारादयः कृञं भ्वादौ पठन्ति। अस्य भ्वादिस्थस्यैव प्रयोगाः पालि-प्राकृतभाषयोरुपलभ्यन्ते। हिन्दीभाषायामपि 'करता है' इति भ्वादिस्थस्यैवापभ्रंशः, न तु करोतेः। एतेन कृञो भ्वादिष्वविगीत एव पाठः। सायणेन 'उपो षु शृणुहि' (१।८२।१) मन्त्रव्याख्याने धातुवृत्तौ (पृष्ठ १६३) चास्य महता प्रपञ्चेन भ्वादित्वं निराकृतम्। ये च तत्र हेतवो निर्दिष्टास्ते सर्वे हेत्वाभासा एव। भट्टोजिदीक्षितादय 'सायणमेवानुययुः। वस्तुतः कृञो भ्वादावेव पाठः, न तु तनादौ। अत एव पाणिनिना 'तनादिकृञ्भ्यः उः' (३।१।७९) सूत्रे तनादिभ्यः पृथक् कृञः पाठः कृतः। सति तनादौ पाठे सूत्रे कृञः पृथक् पाठोऽनुचित एव। एतेनानुमीयते—कदाचिदौत्तरकालिकैरयं तनादिषु प्रक्षिप्तः स्यात्। 'तनादिकृञ्भ्य उः' इति सूत्रभाष्यपर्यालोचनया ज्ञायते यत् पतञ्जलेः प्रागेवास्य तनादिषु प्रक्षेपो बभूव। एतत्सर्वमवबुध्य दीर्घदर्शिना स्वामिदयानन्देन 'अव रुद्रमदीमहि' (यजुः ३।५८) मन्त्रव्याख्यान उक्तम्—"डुकृञ् करणे इत्यस्य भ्वादिगणान्तर्गतपाठात् शब्विकरणोऽत्र गृह्यते, तनादिभिः सहपाठाद् उविकरणोऽपि।" अत्र तनादिभिस्सहपाठादित्यस्य 'तनादिकृञ्भ्य उः' इति सूत्रे सहपाठादित्यर्थो ज्ञेयः। स्वामिदयानन्दस्य गुरोः श्रीमद्-

कस्यांचिद् उणादिवृत्तौ[1] दृश्यते। न्यासकारस्तु 'कः करत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः' (अष्टा० ८।३।५०) इत्यत्र करतौ व्यत्ययेन शपं ब्रुवन्नेतमनुमन्यते ॥

भक्तौ वृणीते वरणे वृणोति वृणुते वृञः।
वृञ आवरणे वा णौ वारयेद् वरते वरेत् ॥ ३२ ॥

'वृङ् सम्भक्तौ' क्र्यादिः। 'वृञ् वरणे' स्वादिः। 'वृञ् आवरणे'। अत्र क्षीरस्वामी—'आवारयति, आवरति, आवरते। स्वादौ वृणुते वृणोति। क्र्यादौ वृणीते। तुदादौ वृङ् सम्भक्तौ व्रियते'[2] इति ॥

ज्ञाने गारयते गिरेन्निगरणे शब्दे गृणाति त्रयम्,
युक्तं ग्रो गरतीति सेकविषये ह्रस्वान्तधातोः शपि।
सेके प्रस्रवणे क्रमाच्छपि णिचि स्यातां घरेद् घारयेद्,
यद्दीप्तौ क्षरणे जिघर्त्ति तदिदं केचिद्विदुश्छान्दसम् ॥३३॥

'गॄ विज्ञाने' चितादिः[3]। 'कॄ' इति चन्द्रः। 'गॄ निगरणे' तुदादिः। निपूर्वताप्राचुर्योपदर्शनार्थो निः। 'अचि विभाषा' (अष्टा० ८।२।२१) इति लत्वविकल्पाद् गालयते गिलेद् इत्यपि द्रष्टव्यम्। 'गॄ शब्दे' ल्वादिः। एवं त्रिष्पठितस्य 'गॄ' इत्येतस्यैतत् त्रैरूप्यं युक्तम्। अन्त्ययोरेव धात्वोः प्रसिद्धत्वाद्रूपद्वयमेवेति मन्दैर्मा शङ्कीत्याशयः। 'गृ घृ सेचने'। यथा तु 'तृज्वत् क्रोष्टुः' (अष्टा ७।१।९५) इत्यत्र भाष्यम्—'अविशेषविहिताः शब्दा नियतविषया दृश्यन्ते। घरतिरस्मायविशेषेणोपदिष्टः। स घृतं घृणा घर्मं इत्येवंविषयः'[4]

विरजानन्दस्वामिनो हरिवंशनाम्ना शिष्येण लिखितस्य धातुपाठस्यैको कोशो विश्वेश्वरानन्दसंस्थाने होशियारपुरनगरे विद्यते (एतस्य प्रतिलिपिरस्मत्सकाशेऽपि वर्तते)। तस्मिन् कोशेऽपि तनादौ कृञः पाठो नोपलभ्यते।

१. दशपाद्युणादिवृत्तौ। द्र० १।७६, पृष्ठ ५२,५३ (अस्मत्सम्पादिता)। दशपादीवृत्तावन्यत्रापि बहुत्र कृञो भ्वादित्वं स्वीक्रियते। २. द्र० क्षीरतङ्गिणी १०।२०८, पृष्ठ ३०६। अत्र 'तुदादौ वृङ् सम्भक्तौ व्रियते' इति पाठः क्षीरतरङ्गिण्यां नास्ति। ३. चितादिश्चुराद्यन्तर्गणः। ४. महा० ७।१।९५॥

इति, तथा घरेदिति नेष्यते । देवस्तु मैत्रेयरक्षितेनैकीयमतत्वेन 'घरती' त्युदाहृतमुपलभ्यैतदभ्यधात् । 'घृ प्रस्रवणे' । 'घृ स्रावणे' इति क्षीरस्वामी'[1] । 'घृ क्षरणदीप्त्योः' जुहोत्यादिः । अत्र मैत्रेयरक्षितः— ''जन जनने, जजन्ति । गा स्तुतौ, जिगाति । 'छन्दसि' इति छान्दसावेतौ । घृप्रभतयोऽपि छान्दसा इति केचित्''[2] इति । गा स्तुतौ (?, घृ क्षरणे) तत्स्थ एवात्र[3] ग्राह्यः । केचिद् शब्दो भाष्यानुसारिण[4] इत्येवं व्याख्येयः । तत्रापि जिघर्तीति छन्दसि दृश्यते । 'वरिष्ठं वज्रमाजिघर्ति मायिनि'[5] इति ।।

प्रीतौ पृणोत्यृदन्तस्थ व्यायामे प्रियेत पृङः ।

'पृ प्रीतौ' स्वादिः । 'पृङ् व्यायामे' तुदादिः । व्याप्रियते ।

मृणाति हिंसार्थे प्वादेर्मृङस्तु म्रियते पदम् ।। ३४ ।।

'कॄ हिंसायाम्', 'मॄ इत्येके' इति मैत्रेयरक्षितः[6] । क्षीरस्वामी तु 'मॄ हिंसायाम्' इत्यपि पृथक् पपाठ[7] । किन्तु 'बॄ' इति पवर्गतृतीयोपधतया मैत्रेयरक्षितपठितस्य[8] स्थाने 'मॄ' इति । 'मृङ् प्राणत्यागे' तुदादिः ।।

स्तॄञः श्नि चच्छादने प्वादेः स्तृणीते च स्तृणाति च ।
श्नावृदन्तस्थ तत्रैव स्तृणोति स्तृणुते स्तृञः ।।३५।।

'स्तॄञ् छादने', 'स्तृञ् छादने' ।

दरेद् दृणाति द्रियते क्रमाद् भीदारणादरे ।

---

१. क्षीरतरङ्गिणी १०।६८, पृष्ठ २६० । २. धातुप्रदीप, पृष्ठ ८८; पाठभेदेन ।
३. तत्स्थः = जुहोत्यादिस्थ एवेत्यर्थः । अत्र 'गा स्तुतौ' इति स्थाने 'घृ क्षरणे' इति पाठो युक्तः स्यात् । ४. यास्कोऽपि छान्दसमेवाह । तथाहि—अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः, उष्णं घृतमिति (निरुक्त २।२) ।
५. ऋ० ५।४८।३।। ६. धातुप्रदीप ९।२९; पृष्ठ १२७ ।
७. क्षीरतरङ्गिणी ९।१९; पृष्ठ २६९ । ८. मुद्रिते धातुप्रदीपे तु 'बॄ' इति दन्त्योष्ठ्यवान् एव पठ्यते, तु पवर्गतृतीयोपधः । अत्र दैवस्य ३७ श्लोकव्याख्यानमप्यनुसन्धेयम् ।

'दॄ भये' घटादिः । अत्र मैत्रेयरक्षितः—'दॄ विदारणे क्र्यादिः । तस्य मित्त्वार्थः पाठः । धात्वन्ताराभ्युपगमे दरतीत्येके'[१] इति । धनपालहरियोगिपूर्णचन्द्रास्तु दरतीत्येवाहुः । क्षीरस्वामी त्वाह-दॄ भये, दरति । क्र्यादौ दॄ विदारणे, तस्यैव मित्त्वार्थं इह पाठ इत्येके । दिवादौ दीर्यते इति पञ्जिका । कर्मकर्तरि दीर्यत इत्येके'[२] इति । धनपालशाकटायनौ तु क्र्यादौ च 'दॄ भये' इत्येवाहतुः । 'दृङ् आदरे' तुदादिः । आद्रियते ॥

पृणाति पूरणे श्लौ तु पिपर्त्ति णिचि पारयेत् ॥ ३६ ॥

'पॄ पालनपूरणयोः' प्वादिः । श्लौ त्वयं ह्रस्वान्तः[३] । तथा च 'तं रोदसी पिपृतं सत्यवाचम्'[४] इति श्रूयते । मैत्रेयरक्षितस्तु ह्रस्वान्तं पठित्वा 'दीर्घान्तोऽयमित्येके'[५] इत्याह । तत्फलभेदश्च 'पिपृतः पिप्रति पिपूर्तः पिपुरति'[६] इति । तत्र च 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (अष्टा० ७।२।१०२) इत्युत्त्वं रपरत्वं च । 'हलि च' (अष्टा० ८।२।७७) इति दीर्घः । क्षीरस्वामी तु दीर्घान्तं पठित्वा ह्रस्वान्तोऽयमिति नन्दी'[७] इति । 'पॄ पूरणे' । अत्र च स[८] एवाह— पृ इति दुर्गः । पारयति परति'[९] इति । एतच्च चुरादिणिचोऽनित्यत्वाश्रयेण ॥

वृवॄञोरञितो धातोर्वृणाति वरणे भवेत् ।
वृणाति च वृणीते वॄञस्तत्रार्थ इष्यते ॥ ३७ ॥

'वॄ वरणे', 'वॄञ् वरणे' प्वादिः । वॄवॄञोरिति निर्धारणे षष्ठी ।

---

१. धातुप्रदीप, पृष्ठ ५७, पाठभेदेन । २. क्षीरतरङ्गिणी ९।५४५, पृष्ठ ११७॥
३. द्र० धातुप्रदीप ३।४; पृष्ठ ८६ । ४. ऋ० ३।२६।६॥
५. द्र० धातुप्रदीप ३।४, पृष्ठ ८६, पाठभेदेन । ६. द्र० धातुप्रदीप ३।४, पृष्ठ ८६ । ७. क्षीरतरङ्गिणी ३।४, पृष्ठ १९१ ।
८. स एव क्षीरस्वामीत्यर्थः । ९. द्र० क्षीरतरङ्गिणी १०।१५, पृष्ठ २८१, तत्र 'पारयति परति' इत्यंशो न पठ्यते ।

तत्र चाद्यं पवर्गतृतीयादिं बहवः पठन्ति । 'वॄ भरणे' इति क्षीरस्वामिशाकटायनौ[1] ॥

सिद्धे पदद्वये वॄञो ञित्त्वाद् यदञितो वचः ।
फले तत् कर्त्रभिप्राये परस्मैपदसिद्धये ॥ ३८ ॥

वॄञो ञित्त्वाद् 'वृणाति वृणीते' इति सिद्धे वॄ इत्यञित्पाठः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले परस्मैपदार्थः ॥

जॄणाति जीर्यति जरत्येकार्थे जारयत्यपि ।

'जॄ वयोहानौ' । सा च यौवनादेस्यागः । प्वादिर्युजादिश्चायम् । तत्राद्ये 'धॄ इत्येके'[2] इति मैत्रेयरक्षितः । अन्त्ये तु क्षीरस्वामी—'जारयति जरति, दिवादौ जीर्यति, क्र्यादौ जॄणाति । ज्रीति च नन्दी । ज्राययति, ज्रयति । क्र्यादौ जॄणाति'[3] इति । जॄष् झॄष् वयोहानौ' दिवादिः । अस्य तु हेतुमण्णिचि 'जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च'[4] इति मित्त्वाज्जरयति इति द्रष्टव्यम् । 'जनी प्रादुर्भावे' 'क्नसु ह्वरणदीप्त्योः', 'रञ्ज रागे' इत्येते जीर्यतोश्चामरूपान्ताश्च धातवो मितो भवन्तीत्यर्थः ॥

कॄणन् कॄणीते हिंसायां विक्षेपे किरतीति शे ॥ ३९ ॥

'कॄञ् हिंसायाम्' प्वादिः । 'कॄञ् इत्येके' इति[5] क्षीरस्वामी । तिङ्प्रकरणेऽपि शत्रन्तोदाहरणं वृत्तानुरोधात्[6] । 'कॄणाति च कॄणीते च हिंसायां किरतीति शे' इत्यनुक्तिः परस्मैपदाद्येवात्र-विवक्षितम्'[7] इति प्रागुक्तमर्थं बालानां व्यङ्क्तुमिति गमयितव्यम् । एवं 'ब्रध्नन् बीभत्सते बन्धे'[8] इत्यत्रापि 'बन्धे बीभत्सने (ते) ऽब्रध्नाद्'

१. क्षीरतरङ्गिण्यां 'वॄ' इति दन्त्योष्ठ्यवानेव पठ्यते । एवमेव च मुद्रिते शाकटायन-धातुपाठेऽपि ।
२. धातुप्रदीपे 'धॄ इत्येके' इति पाठः (द्र० ९।२३; पृष्ठ १२६) ।
३. क्षीरतरङ्गिणी १०।२०९; पृष्ठ ३०६; तत्र 'क्र्यादौ ज्रिणाति' इति पाठः ।
४. क्षीरतरङ्गिणी धातुसूत्र १।५५४॥
५. क्षीरतरङ्गिणी ९।१३, पृष्ठ २६८ ।
६. श्लोकानुरोधादित्यर्थः ।
७. पुरुषकार पृष्ठ १०, पङ्क्ति ११ ।
८. दैवश्लोक १२०, पाठान्तरम् ।

इत्यनुक्तिर्नेतव्या । 'तॄ कॄ[1] हिंसायाम्' इत्यपि प्वादावेव क्षीरस्वामिमैत्रेयरक्षितौ । तत्फलं तु वॄवद्[2] द्रष्टव्यम् । 'कॄ विक्षेपे' किरतीति ॥

तृप्तौ चकेत् प्रतीघाते तृप्तौ च चकते शपि ।

'चक तृप्तौ' घटादिः । 'चक्क तृप्तौ प्रतीघाते च' ।

क्वचित् पुनः पठ्यते—

प्रतीघाते च तृप्तौ च चकते चकतीति तु ।
तृप्तिमात्रे चकेरस्य मित्त्वाच्चकयतीति णौ ॥

इति । तयोश्च पाठयोस्तृप्ताविति तृप्तिमात्र इति च घटादिपाठपरम् । शेषं च प्रदेशान्तरपाठपरम् । ततश्च यद् घटादौ च शाकटायनेनोभयार्थत्वमुक्तम्, यच्च क्षीरस्वामिना घटादावुभयार्थ[3]त्वमन्यत्र तृप्त्यर्थत्वं[4] तदपि सगृहीतं भवति । धनपालः पुनरात्मनेपदिनं 'चक तृप्तावि'त्येव पठित्वा तस्यैव 'चक तृप्तौ प्रतीघाते च' इति घटादौ 'घटादयो मितः'[5] इति मित्संज्ञार्थं पाठं मन्यमानस्तत्राप्यात्मनेपदमेवोदाजहार[6] ॥

दर्शने लोकते लोकेर्भाषार्थे णौ तु लोकयेत् ॥ ४० ॥

'लोकृ दर्शने', लोकृ भाषार्थः' । अस्माच्च सकर्मकादेव णिच् स्यात् । यदाह—'आस्वादः सकर्मकाद्'[7] इति । अत्र मैत्रेयरक्षितः—''स्वाद आस्वादने' आ एतस्मात् स्वादः सम्भविकर्मकादेव णिज्भवतीति मन्तव्यम् । असम्भविकर्मकत्वे व्यावृत्तिः । आङः स्वाद

१. क्षीरस्वामिमैत्रेयरक्षितग्रन्थयोः 'कॄ हिंसायाम्' इत्येव पाठः ।

२. कर्त्रभिप्राये क्रियाफले परस्मैपदसिद्धिरूपं यद् वॄ धातौ पूर्वम् (पृष्ठ ३८) उक्तं तदिहापि द्रष्टव्यमित्यर्थः । ३. क्षीरतरङ्गिणी १।५२९ पृष्ठ १०८ ।

४. क्षीरतरङ्गिणी, १।७४, पृष्ठ २९ । ५. क्षीरतरङ्गिणी, धातुसूत्र १।५५३ ।

६. तत्रापि घटादौ पठितस्यापि इत्यर्थः । परस्मैपदप्रकरणानुरोधमनादृत्य आत्मनेपदिनोऽनुवादमादृत्यात्मनेपदमेवोदाजहारेत्यर्थः । ७. क्षीरतरङ्गिण्यां (पृष्ठ ३०३) धातुप्रदीपे (पृष्ठ १४३) च 'आस्वदः सकर्मकाद्' इत्येव पाठ उपलभ्यते, न तु आस्वादः सकर्मकात् ।

एव सकर्मकादित्येके''[१] इति । तत्र च सम्भविकर्मकत्वकथनेन सत्यसति वा कर्मणः प्रयोगे तत्सम्भवमात्रेण णिज्भवतीत्युक्तं भवति। कर्मासम्भवः पुनरनेकार्थत्वेनार्थान्तरवाचितायां यथाप्रयोगं द्रष्टव्यः। क्षीरस्वामी त्वाह—'आङ्पूर्वात् स्वादतेः सकर्मकाण्णिज् भवति। अस्ति कर्म यस्य स सकर्मकः[२]। आस्वादधातुर्णिचमुत्पादयति। पय आस्वादयति'[३] इति। धनपालश्च 'आस्वादयति क्षीरम्' इत्युदाहरन्नत्रैवानुकूलः। तत्र चाभिविधिपक्ष एव युक्तः प्रत्यवभासते, इहाप्याङः पूर्वापरेष्विवाभिविध्यर्थताया एवौचित्यात्। 'आकुस्मादि[४]ति हि पूर्वत्राभिविधावाङ् दृष्टः। 'आधृषाद्वा'[५] इति, 'आगर्वादि'ति च समनन्तरमेवैवं द्रक्ष्यते। तत्रायमपि तन्मध्यपाती तच्छायश्चाङ् तदर्थ एव व्यक्तमवभासते। तदत्र पक्षान्तरं व्याचक्षणानामाशयश्चिन्त्यः। अन्ये तु आस्वदः सकर्मकादित्याहुः[७]। ग्रस ग्रहणे इत्यारभ्य 'ष्वद आस्वादने' इत्येवमन्ता ये धातवः पठ्यन्ते, तथा च 'पूरी आप्यायने ष्वदास्वाद' इति श्लोकधातुपाठः। 'संवरणे' इति तु क्षीरस्वामिधनपालशाकटायनाः, 'ष्वद आस्वादने' इत्यत्र च क्षीरस्वामी–'स्वदते, चुरादौ स्वद संवरणे स्वादयति'[८] इति, तेभ्य एतेभ्यः सम्भविकर्मकेभ्य एव णिज् भवतीत्यर्थः। एतच्च सकर्मकत्वमन्येष्वपि भाषार्थेषून्नेयम्। अत्र चोत्तरत्र च भाषार्थग्रहणे 'भासार्थ इत्येके'[९] इत्यपि द्रष्टव्यम्। तथा च 'पट पुट' इत्यादौ 'वृतु वृधु भाषार्थाः' इत्यन्ते दण्डकधातुपाठे मैत्रेयरक्षितः—'भासार्था दीप्त्यर्था इत्येके'[१०] इति। क्षीरस्वामी च— भासा दीप्तिरर्थो येषां ते

---

१. धातुप्रदीप, पृष्ठ १४३ तत्र पाठभेदः। २. प्रयुज्यमानकर्मक इत्यर्थः।
३. द्र० क्षीरतरङ्गिणी १०।१६३, पृष्ठ ३०३। तत्र महान् पाठभेदः।
४. क्षीरतरङ्गिणी, धातुसूत्र १०।१२३॥ ५. क्षीरतरङ्गिणी, धातुसूत्र १०।२०१॥ ६. क्षीरतरङ्गिणी, धातुसूत्र १०।२८०॥
७. क्षीरतरङ्गिण्यां (पृष्ठ ३०३) धातुप्रदीपे (पृष्ठ १४३) चायमेव पाठ उपलभ्यते, न तु पुरुषकारोक्तः पूर्वनिर्दिष्टः 'आस्वादः' इति पाठः।
८. क्षीरतरङ्गिणी १।१८, पृष्ठ १७। ९. धातुप्रदीप, पृष्ठ १४४, पंक्ति २।
१०. धातुप्रदीप, पृष्ठ १४४, किञ्चित् पाठभेदः।

भासार्थाः'[१] इति । 'भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्चेति नर्तकः। स्त्रीवेषधारी पुरुषः'[२] इत्यत्र कविकामधेनुकारश्च दण्डकधातुपाठमेवाश्रित्याह—'कुंसिभर्भासार्थः। स्त्रीरूपधारित्वाद् भ्रुवा कुंसयति पुरुषत्वमिति भ्रुकुंसः' इति । तत्र भासार्थपक्षे सकर्मकत्वे यत्नः कर्तव्यः। धनपालः पुनरन्यथैवामुं दण्डकं व्याचष्टे—'एते पटादयः सर्वे णिचमुत्पादयन्ति । अन्ये च ये भासार्था धातवः ते च णिचमुत्पादयन्ति' इति । अत्र चाज्ञसैवानाज्ञस्ये सत्यव्या (प्तिप्र?) त्यपनोत्याशैव शरणम् ॥

अङ्क लक्षणे इत्यस्य भवेदङ्कयतीति णौ ।
इदितस्त्वङ्कते तत्र कुटिलायां गतावकेत् ॥ ४१ ॥

अकि लक्षणे, तत्रेति लक्षणे । 'अक अग कुटिलायां गतौ' ॥

णिचि बुक्कयतीति स्याद् भाषणे शपि बुक्कति ।

'बुक्क भाषणे' । 'बुक्कनं श्ववृकध्वाने'[३] इति तु यादवप्रकाशः । 'बुक्क आभाषणे' इति शाकटायनः । अन्त्ये तु क्षीरस्वामी—'भषण इत्येके । बुक्कति श्वा'[४] इति । मैत्रेयरक्षितश्चैवमेवोदाहार्षीत्[५] ।

मर्षणे शीकयेच्छीकेत् सेचने शपि शीकते ॥ ४२ ॥

'शीक आमर्षणे', युजादिः । 'शीकृ सेचने', अनुदात्तेत् । एतच्च[६] शीकतीति मन्दैर्मापाठीत्येवमर्थमुच्यते[७] । अनुपात्तो त्वात्मनेपदचिह्ने

---

१. क्षीरतरङ्गिण्यां (१०।१९७, पृष्ठ ३०४) नायं पाठ उपलभ्यते ।

२. अमरकोश १।६।११।। ३. वैजयन्ती पृष्ठ ३१ । ४. क्षीरतरङ्गिणी १।८७, पृष्ठ ३२ । ५. धातुप्रदीप, पृष्ठ १७ । ६. 'अनुदात्तेत्' इत्यर्थः ।

७. अत्राह पूर्वसम्पादको गणपतिशास्त्री—वचनातिरेकेणात्मनेपदावसायेऽभ्युपायाभावादिति शेषः । अत एवैवंजातीयके स्थले सर्वत्र 'गत्यां तु लङ्घते' (श्लोक ४५) 'पृक्ते सम्पर्के' (श्लोक ५१) इत्यादौ अनुदात्तेदिति वक्ष्यते । 'तृप्तौ च चकते शपि, दर्शने लोकते लोकेः' (श्लोक ४०) 'इदितस्त्वङ्कते तत्र' (श्लोक ४१) 'शङ्कते शकि शंकायाम्' (श्लोक ४३) इत्यत्र तु परस्मैपदपाठे वृत्तविरोधसम्भवाद् अभ्युपायाद् आत्मनेपदं शक्यवसायमिति 'अनुदात्तेद्' इत्यात्मनेपदचिह्नं न कथितम् । न च तज्जातीये वक्ष्यते 'सेचने सचते' (श्लोक ४६) इत्यादौ इति ।

परस्मैपदपाठ एव अन्यथापि वृत्ताविरोधिपाठसम्भवेऽपि शुद्धो बोद्धव्यो यथा 'बुक्कती'[१] त्यादौ। 'सीक्क इत्यार्याः' इत्यपि धनपालः। तत्र चाद्यः पक्षः शीकर इति प्रयोगानुगुणः। योऽपि षोपदेशलक्षणे सीक्कपाठ उक्तः[२] सोऽप्येवमेव प्रत्युक्तः। 'शीक्क गत्यर्थः' इत्यप्येके, तत्स्थाने षेक्क इत्यन्ये। यदाह क्षीरस्वामी—'शीक्क, सेक्क, स्रेक्क, स्रकि, शकि. श्लकि गत्यर्थाः। शीकेरर्थभेदात् पुनः पाठः। अत एव चन्द्रो नैनमध्यैष्ट। अन्ये षेक्क इति विकल्पेन षोपदेशकार्यार्थं पेठुः'[३] इति॥

शङ्कते शकि शङ्कायां शक्तौ शक्नोति मर्षणे।
शक्यते शक्यतीत्येवं शपि श्नौ श्यनि च क्रमात्॥ ४३॥

'शक्लृ शक्तौ'। 'शक विभाषितो मर्षणे'। विभाषित इत्युभयपदी। रूढं चैतत्तन्त्रान्तरेष्वपि। क्षीरस्वामी त्वाह—'सहनेऽर्थे शकिधातुर्विभाषितो विकल्पितः, पक्षे दिवादिः, पक्षे स्वादिरित्यर्थः। शक्यति शक्नोती'[४]ति। शाकटायनश्चामुमेव विभाषितार्थम्, अस्य चोभयत्र पाठमात्रादेव सिद्धत्वाद् वैयर्थ्यं नूनं मत्वा 'शक मर्षणे' इत्येव पपाठ, न पुनः 'शकी' इति। ईदित्वं ह्युभयपदित्वचिह्नं तन्मते[५]। तच्चैतदुभयमपि बहुसम्मते यथोक्तेऽर्थे सम्भवतीत्ययुक्तमेव॥

तकेत् तङ्केदयथासंख्यं हसने कृच्छ्रजीवने॥ ४३½॥

'सहने' इत्यपरः पाठः। तक सहने। क्षीरस्वामी पुनः 'सहने' इत्युक्त्वा 'हसन इति दुर्गः'[६] इति। यत्तु श्लोकधातुपाठे 'फक्क नीचैर्गतौ तक्क मर्षणे, बुक्क भाषणे' इति द्विककारस्तकिः पठ्यते, तद्

१. द्र० दैवश्लोक ४२ (पूर्वार्ध)। २. द्रष्टव्यं पूर्वम् (पृष्ठ १४)। भागवृत्तेः स पाठः। ३. क्षीरतरङ्गिणी १।६७, पृष्ठ २८।
४. नायं पाठः क्षीरतरङ्गिण्यां ४।७८ इत्यत्रोपलभ्यते। ५. द्र० नीदिदपवदानुपसर्गाज्ज्ञः (जैन शाक० १।४।६६)। 'जित ईदितः अपपूर्वस्य वदेरनुपसर्गस्य च जानातेर्धातोर्लस्य फलेशे कर्तरि तङो भवन्ति' इति तस्य लघुवृत्तिः।
६. क्षीरतरङ्गिण्यां (१।८४, पृष्ठ ३२) त्वन्यथा पाठः—'तक हसने। सहन इति दुर्गः'।

'अचो यत्' (अष्टा० ३।१।९७) इत्यत्रत्येन 'तकिशसियतिजनीना-मुपसंख्यानम्' इति भाष्येण विरुद्ध्यते[1] । 'तकि कृच्छ्रजीवने' ।

अन्वेषणेऽर्थे मृगयेत णौ यो,
मार्गे भवेन्मार्गति मार्गयेच्च ।

'मृग अन्वेषणे', कथादित्वाददन्तः । ततश्चातो लोपस्य 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' (अष्टा० १।१।५७) इति स्थानिवद्भावा-ल्लघूपधगुणाभावः । पदादित्वात् तङ् । यदाह—'आगर्वादात्मनेपदी'[2] इति । पद गतौ इत्याद्या गर्व माने इत्यन्ता ये धातवः कथादिषु पठ्यन्ते, त आत्मनेपदिन इत्यर्थः । अत्र मैत्रेयरक्षितः—'मृगयतीति कण्ड्वादिपाठात् केचिन्मन्यन्ते'[3] इति । 'मार्ग अन्वेषणे' ।

लिङ्गिर्गतौ लिङ्गति लिङ्गयेद्,
इत्यस्यैव चित्रीकरणार्थवृत्तेः ॥ ४४½ ॥

लिङ्गिर्गत्यर्थः । 'लिगि चित्रीकरणे' ॥

भाषणे लङ्घयेच्छोषे लङ्घेद् गत्यां तु लङ्घते ॥ ४५ ॥

लघिर्भाषार्थः । लघि शोषणे' । लघिर्गत्यर्थः', अनुदात्तेत् । 'लघि भोजननिवृत्तौ चे'त्येके । तथा च क्षीरस्वामी—'लघिर्भोजन-निवृत्तौ च गत्यर्थश्च । नवज्वरे लङ्घनीयः'[4] इति ॥

सेचने सचते तच्च समवाये सचत्यपि ।

'षच सेचने' । सेवने तु सचिरुक्तो निरुक्ते—'सिषक्तु सचत इति सेवमानस्य'[5] इति । अस्यैतौ वाचिकावित्यर्थः । षच समवाये । तच्चेति सचते च । क्वचित्तु पठ्यते—

---

१. द्विककारपाठे ण्यत्यपि वृद्धेरभावात् यतो विधानं नोचितं स्यात्, अतो ज्ञायते भाष्यमते न द्विककारस्तकधातुः । २. क्षीरतरङ्गिणी, धातुसूत्र १०।२८० । ३. धातुप्रदीप, पृष्ठ १५०, किञ्चित्पाठभेदेन । मद्रासीये हस्तलेखे 'दिवादिपाठात्' इति पाठः । द्र० तत्रैव टि० ४२ । सायण-दीक्षितादयोऽपि दिवादिपाठात् मृग्यतीत्याहुः । ४. क्षीरतरङ्गिणी १।७६ किञ्चित्पाठभेदेन । ५. निरुक्त ३।२१।

सेचने समवाये च सचते सचति क्रमात् ।

इति । तथा च 'अकथितं च' (अष्टा० १।४।५१) इत्यत्र हरदत्तः —"केचित्तु परस्मैपदिभिः सह धातुमेनं पठन्ति । षच समवाये, रप लप व्यक्तायां वाचि'[1] इति । तदेतत् 'ब्रुविशासिगुणेन च यत् सचते'[2] इति भाष्यौचित्यादयुक्तम् । सचत इति सम्बध्यत इत्यर्थः, समवयतीति यावत् । एवं च 'षच सेचने' इत्यस्यानुदात्तेतोऽनेकार्थत्वात् समवाये वृत्तिः'[3] इति हरदत्तोक्तं प्रौढिवादमात्रम् । न्यासे च सचते इत्यस्य 'षच समवाये' इत्येव धातुरुक्तः । एवं च परस्मैपदिषु 'षप समवाये' इति पान्तस्यैव पाठः । पान्तकाण्डं चैवमसृनुतं भवति । एवमेव च मैत्रेयरक्षितः शाकटायनश्च । क्षीरस्वामी तु सप्त सप्तिरिति चोदाहृत्य 'सचेति चन्द्रः, सचति सचिवः'[4] इत्याह ।।

णौ लोचयति भाषार्थे दर्शने ऽपि लोचते ।। ४६ ।।

'लोचृ भाषार्थः' । 'लोचृ दर्शने', अनुदात्तेत् ।।

कल्कने मुञ्चते मुञ्चेर्मोक्षे मुञ्चति मुञ्चते ।
प्रमोचने चुरादेर्णौ मोचयत्येष न त्वलृदित् ।। ४७ ।।

'मच मुचि कल्कने' । 'कल्कनं दम्भः शाठ्यं च' इति मैत्रेयरक्षितः[5] । 'कल्कनं दम्भः, कथनं च । मच मुचेति चन्द्रः । मोचते । मुञ्चते' इति क्षीरस्वामी[6] ।'मच मची'त्येके । तथा च 'मचि कल्कने मचुङ् धारणोच्छ्रायपूजनेषु' इति शाकटायनः । तेन ह्यनुदात्तेत्स्थाने तु इदित्,[7] तत्स्थाने चोदित्[8] क्रियते । धनपालश्चात्रैवानुकूलः ।

---

१. पदमञ्जरी, भाग १, पृष्ठ ३०५ । २. महा० १।४।५१।।
३. पदमञ्जरी, भाग १, पृष्ठ ३०५ । ४. क्षीरतरङ्गिणी १।२८५, पृष्ठ ६४ ।
५. धातुप्रदीप, पृष्ठ २० । ६. क्षीरतरङ्गिणी १।१०५, पृष्ठ ३५ ।
७. द्र० जैनशाकटायनसूत्रम्—'तातांझथासाथाध्वमिल्वहिमहिङ् ङिदिच्छीयसंक्ष्णवपस्कनिविशः' । १।४।२।। 'ङकारेत इकारेतश्च धातो शीयादेशशदादेशाद्................त आताम् झ...........आदेशा भवन्तीति तदर्थः ।
८. शाकटायनः पाणिनीयस्येकारानुबन्धस्यस्थान उकारमनुबध्नाति । तद्यथा—उदितः । ४।२।१६७ ।। उदितो धातोर्नुम् भवतीति तदर्थः ।

'मुच्लृ मोक्षणे' तुदादिः। 'शे मुचादीनाम्' (अष्टा० ७।१।५९) इति नुम्। 'मुच प्रमोचने'। एष नत्वॢदिदिति। पूर्व एव लृदित्, न त्वयमिति पाठशुद्ध्यर्थमेतत्। तत्र चामुचदिति तु लृदित्त्वफलम्। 'पुषाद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु (अष्टा० ३।१।५५) इति च्लेरङ्॥

णौ पञ्चयति विस्तारे व्यक्तौ तु शपि पञ्चते।

'पचि विस्तारवचने'। प्रपञ्चयति। विस्तार इत्येवैके। तथा च श्लोकधातुपाठः—'जुड प्रेरणवाची शुठालस्ये गज मार्जं च। शब्दार्थे पचि विस्तारे' इति। तथैव चन्द्रः—पचि व्यक्तीकरणे। पचेति दुर्गः, अनुदात्तेत्॥

वञ्चतीति गतावर्थे वञ्चयेत प्रलम्भने॥४८॥

'वञ्चु गत्यर्थः', 'वञ्चु प्रलम्भने' चितादिः[1]॥

पूजायां णौ विभाषार्चेरर्चयत्यर्चतेऽर्चति।
भूवादौ पाठसामर्थ्यात्कर्तृगामिफलेऽर्चति॥४९॥

'अर्च पूजायां' युजादिः स्वरितेत्। ततश्चार्चति इत्यपि तेनैव सिद्धेऽर्चेर्भूवादिपाठः कर्त्रभिप्रायेऽपि क्रियाफले परस्मैपदार्थः। शाकटायनस्य त्वात्मनेपदी॥

गतियाचनयोरञ्चत्यञ्चते णौ विशेषणे।
अञ्चयत्यञ्चतीत्येकं गतिपूजनयोरपि॥५०॥

अत्र त्रिभिस्त्रिभिः पञ्चभिश्च पदैः क्रमाद् वाक्यत्रयं बालानां योजनीयम्। 'अञ्चु गतौ याचने च। अचु इत्येके'[2] इति मैत्रेयरक्षितः[3]; अचूञ् व्ययोगतौ इति शाकटायनः। तेन चोदित्स्थाने ऊदित् क्रियते[4]। अचि गताविति, अञ्चु गताविति च द्वौ धातू

१. 'आकुस्मीयः' इत्यर्थः। २. अत एव 'यः पूर्णादुदचति' इति तैत्तिरीय-संहितायां (७।५।६) प्रयुज्यते। ३. धातुप्रदीप १।८६५, पृष्ठ ६३। 'अचु' पाठान्तरं क्षीरतरङ्गिण्याम् (१।६०५, पृष्ठ १२३) अपि निर्दिश्यते।
४. तथा च शाकटायनीयं सूत्रम्-स्व्यूदितः (४।२।१६१)। ऊदितो धातोः क्त्वायाम् इड् वा स्यादिति तदर्थः।

क्षीरस्वामी[१]। तत्र चेदित्त्वफलमञ्च्यते इत्यादौ 'अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति' (अष्टा० ६।४।२४) इति नलोपाभावः। 'अञ्चु विशेषणे', 'अञ्चु गतिपूजनयोः' ॥

वक्तीति भाषणे वा णौ वाचयेद् वचतीति वा।

'वच भाषणे', अदादिर्युजादिश्च। तत्र चान्त्यः पारायणिकैर्नाधीयते इति क्षीरस्वामी[२]। अन्यः पुनः 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' (अष्टा० ३।१।५२) इत्यत्र वृत्तौ[३] परिभाषणे पठ्यते। तथापि परेरनधिकार्थत्वाद्[४] भाषणमेवार्थः ॥

पृणक्ति पृक्ते सम्पर्के यौ पर्चयति पर्चति ॥ ५१ ॥

पृङ्क्त इत्यपरः पाठः। 'पृची सम्पर्के' रुधादिरदादिश्च। अन्त्योऽनुदात्तेत्। अत्र 'भूवादि' सूत्रे[५] सुधाकरः— पृचि इति द्रमिडाः, वेति नन्दिस्वामी' इति। धनपालश्च सर्वं नन्दिस्वामिवदेवास्थित। 'पृच पृच संयमने'। 'सम्बन्धन' इति क्षीरस्वामी[६] ॥

रिचिर् विरेचने रिक्त्ङे रिणक्ति श्ने वियोजने।
सम्पर्चने च यौ वा णौ रेचयत्यपि रेचति ॥ ५२ ॥

श्ने श्नमि रिच वियोजनसम्पर्चनयोः ॥

शुच्यते शुच्यतीत्येवं पूतीभावे शुचेः श्यनि।
शोके शोचति

'ईशुचिर् पूतिभावे'। 'शुच शोके' ॥

हिंसायां तर्जने परिभाषणे ॥ ५३ ॥

चर्चत्यध्ययने त्वर्थे भवेच्चर्चयतीति णौ।

---

१. द्र० क्षीरतरङ्गिणी १।६०५, पृष्ठ १२३। २. द्र० क्षीरतरङ्गिणी २।५८, पृष्ठ १८२। ३. काशिकावृत्ताविति शेषः।
४. उक्तं हि परेरानर्थक्यम् अधिपरी अनर्थकौ (अष्टा० १।४।९३) सूत्रे।
५. अष्टा० १।३।१॥ ६. क्षीरतरङ्गिण्यां तु 'सम्पर्चने' इति पाठः। द्र० १०।२०२, पृष्ठ ३०५।

'चर्च परिभाषणहिंसातर्जनेषु'। अत्र[1] धातुवृत्तिकाराः प्रत्येकमव्यवस्थितपाठशता दृश्यन्ते। यदत्र सत्यं तद्देवा ज्ञातुमर्हन्ति इत्यप्याहुः[2]। तत्र च प्राचुर्यात् 'चर्च परिभाषणे' इति नूनं पक्षमाश्रित्य देवः प्रववृते। चर्च अध्ययने। क्वचित्तु पठ्यते—

अध्ययने चर्चयेच्चर्चतीति तु।
हिंसायां तर्जने शे तु तथैव परिभाषणे॥

इति। तत्र 'चर्च हिंसातर्जनयोः', 'चर्च परिभाषणे' इति नूनं पाठौ। परिभाषणसन्तर्जनयोरिति चान्यं बहवः पठन्ति। सर्वथाऽपि 'स्वरभेदाद् द्विरुच्यते'[3] इति शतुर्वा नुं शे स्यादिति तुदादिता'[4] इति च वक्ष्यमाणनीत्या फलभेदो द्रष्टव्यः॥

संकोचे कुचतीति स्यात् कोचेत् संवर्चनादिषु॥ ५४॥

'कुच संकोचे', तुदादिः। 'कुच संवर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु' ज्वलादिः। तत्फलं पुनः इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः (अष्टा० ३।१।१३५) इति प्राप्ते 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (अष्टा० ३।१।१४०) इति पक्षे णः,—'कोचः कुचः' इति। यस्तु 'कुच शब्देतारे' इति ज्वलादिभ्योऽन्यत्र पठ्यते, तस्य कोचेत् कुच इति द्रष्टव्यम्। तत्र ज्वलादिषु पाठादेवानयोरपि रूपयोः सिद्धत्वेऽपि कुच एवात्रार्थे यथा स्यात्, न तु कोचोऽपि इत्येवमर्थं पृथक् पठ्यते। न पुनः 'कुच सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनतारशब्देष्वि'ति एकीकृत्यैव॥

वियोजनेऽर्चयेदर्चेद् यौ स्तुतावृचतीत्यृचेः।

ऋचेर्युजादौ मृग्यः पाठः। रिच वियोजने इति प्रागुक्त[5] एव हि पाठो दृश्यते[6]। 'ऋच स्तुतौ' तुदादिः॥

---

१. धातुस्वरूप विषय इत्यर्थः। २. तथा चात्र क्षीरस्वामी—'जर्स इति चन्द्रदुर्गौ। चर्च इत्येके, जर्ज इत्यन्ये, झर्च इत्यपरे। किमत्र सत्यम्? देवा ज्ञास्यन्ति।' क्षीरतरङ्गिणी १।४७२, पृष्ठ ९८। ३. दैवश्लोक ५५।

४. दैवश्लोक ५७। ५. दैवश्लोके द्वापञ्चाशत् पद्य उक्तः।

६. युजादौ 'रिच' एव पठ्यते, न तु 'ऋच' इति। तथापि दैवपाठानुरोधात् युजादौ 'ऋच' धातोरपि पाठो द्रष्टव्यः।

शशपोरुञ्छतीत्युञ्छे स्वरभेदाद् द्विरुच्यते ॥ ५५ ॥
उच्छतीति विवासे स्यादिदितोऽनिदितस्तयोः ।

'उछि उञ्छे'। 'उञ्छो धान्यश आदानं कणिशाद्यार्जनं शिलम्' इति यादवप्रकाशः[1]। श्लोकेऽपि विवास इतिवद् उञ्छे इति सप्तम्येव, न पुनरुञ्छेरिति षष्ठी। विसर्जनीयकल्पना गौरवं चैवं परिहृतम्। यद्येवमुञ्छति इत्येव शशपो रूपं, ततः स्वतः प्राप्ते भूवादावेवायं पठ्यताम्। अथापि 'शतुर्वा नुं शे स्यादिति तुदादिता' इति वक्ष्यमाणनीत्योञ्छन्ती उञ्छतीति नुम्विकल्पार्थं तुदादौ पठ्येत, तथापि न भूवादौ। तदेवं रूपाभेदात् कुतोऽयं द्विष्पठ्यते इत्यत उक्तं स्वरभेदाद् इति। उञ्छतीत्यापाततो रूपाभेदेऽपि सूक्ष्मेक्षिकायां मध्योदात्ताद्युदात्तत्वाभ्यां[2] रूपभेदोऽप्यस्त्येवेत्यर्थः। अत्र हि 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' (अष्टा० ३।१।४) इत्यनुदात्तस्तिप्शपोरच् इति। 'धातोः' (६।१।१६२) इत्युदात्त उकारः 'उदात्तानुदात्तस्य स्वरितः' (अष्टा० ८।४।६६) इति स्वरितः शप्। 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' (अष्टा० ३।२।३९) इत्येकश्रुतिरिकारः। स एव च प्रचय इत्युच्यते। एवं शप्याद्युदात्तं पदम्। शे पुनः आद्युदात्तश्च (अष्टा० ३।१।३) इत्युदात्ते सति मध्योदात्तम्। तथा च 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' (अष्टा० ६।१।१५८) इत्यनुदात्त उकारः। स च 'उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' (अष्टा० १।२।४०) इत्यनुदात्ततरः। तिपश्चानुदात्तस्वरितौ पूर्ववत्। 'उछी विवासे' इतीदित्त्वेनेदित्त्वाभावान्नुमभावेन तयोः शशपोरुच्छतीति स्यात्। विपूर्वश्चायं प्रायः प्रयुज्यते। ततो रजन्यां व्युष्टायाम्[3] 'व्युच्छन्ती दुहिता दिवः'[4] 'उषा उच्छदपस्रिधः'[5] इति ॥

---

१. वैजयन्ती पृष्ठ १२३।

२. भूवादिपाठादाद्युदात्तता, तुदादित्वाच्च मध्योदात्तता द्रष्टव्या।

३. रामा० उत्तर० ४६।१।३॥

४. तै० ब्रा० ३।१॥

५. ऋ० १।४८।८॥

णौ विच्छयति भाषार्थे गतौ विच्छायतीति शे ॥५६॥

विच्छेराये शतुर्वा नुं शे स्यादिति तुदादिता ।

'विच्छ भाषार्थः', 'विछ गतौ'। 'छे च' (अष्टा० ६।१।७३) इति तुक्सिद्धे विच्छेत्यपपाठः । तत्र चान्त्याद् 'गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः' (अष्टा० ३।१।२८) इत्याये शे[1] च सति विच्छायतीति भवति । अथास्य तुदादिपाठः किमर्थः ? न तावत् स्वरार्थः, एकादेश उदात्तेनोदात्तः (अष्टा० ८।२।५) इत्यनुदात्तस्य शशपोर्विशेषाभावात् । इह हि शे उदात्ते पूर्ववद् धात्वकारोऽनुदात्तः । शपि त्वनुदात्तेऽसावुदात्त इत्येवं सत्यपि विशेषे तयोरेकादेश उदात्त एव इत्यत आह—**शतुर्वा नुं शे स्यादिति तुदादिता** । शे हि सति विच्छायती विच्छायन्तीत्यत्र 'आच्छीनद्योर्नुम्' (अष्टा० ७।१।८०) इति नुं विकल्प्यते । शपि तु 'शप्श्यनोर्नित्यम्' (अष्टा० ७।१।८१) इति नित्यं स्यात् ।

अत्र केचित् तुदादिपाठबलाद् 'विच्छती'त्यपि रूपमिच्छन्ति । 'तुदादिभ्यः शः' (अष्टा० ३।१।७७) इति विच्छेः शो विधीयते, न तु विच्छायेः, विच्छेरेव तुदादिषु पाठात् । तच्चैतद् विच्छेः शविधानम् 'आये' नित्ये सत्यायान्ताद् भवत् परिक्लिश्येत । एवं च 'आयादय आर्धधातुके वा' (अष्टा० ३।१।३१) इत्यत्र 'शपि नित्यम्'[2] इति भाष्ये शब्ग्रहणं विच्छेः शेऽप्यायस्य विकल्पे सति आञ्जस्येनावकल्पेत । न पुनः शिद्विकरणोपलक्षणतया कथंचिन्नीयेत[3] । तथा च **सुधाकरः**—'विच्छेस्तुदादिषु पाठो ज्ञापकः सार्वधातुकेऽप्यायप्रत्ययोऽनित्य इति । तेन वच्छतीति सिद्धम्' इति । 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' (अष्टा० ६।४।१९) इत्यत्र **न्यासकारश्च**—'गां विच्छतीति गोविड्' इति । यन्नुंविकल्पः फलमि-

१. आयप्रत्ययान्तस्य धात्वन्तरत्वाद् तुदादित्वाभावात् शो न भवति, शबेव भवति, इति चिन्त्यो पुरुषकारग्रन्थः । २. 'आयादयः शपि नित्यम्' इति प्राचीनं किञ्चित् सूत्रं निर्दिशति भाष्यकारस्तस्यैकदेशनिर्देशेन ।

३. कैयटेन त्वत्र 'न्यासभेदोपलक्षणार्थम् इति' 'शिति नित्यम्' इति तु न्यासः कर्तव्यः' इत्येवं नीयते ।

त्युक्तं,तुदादिपाठात्तदपि सम्भवतीति तुदादिपाठस्येदमेवफलं न्याय्यम्। एवं च नुंविकल्पाद् विच्छन्ती विच्छतीत्येव युक्तम्। विच्छायती (?, न्ती) त्यौत्सर्गिकः शबेवेति नित्यो नुम्।

रजते रजतीत्येव रज्यते रज्यतीत्यपि ॥५७।
रागार्थे शप्श्यनोर्द्वे द्वे

'रञ्ज रागे'। 'दंशसञ्जस्वञ्जां शपि, रञ्जेश्च' (अष्टा० ६।४।२५, २६) इति 'अनिदिताम्' (अष्टा० ६।४।२४) इति न लोपः[१]॥

गतौ वजति वाजयेत्।

वज व्रज गतौ वज मार्गसंस्कारगत्योः'। मार्गण इति **धनपालः**। 'वज मार्ग इति द्वौ धातू इत्यन्ये' इति **क्षीरस्वामी**[२]। 'व्रजे'ति **चन्द्रः**। 'व्रज मार्गसंस्कारे'[३] इति **दुर्गः**। उभयोरप्यनयोर्वजव्रजपक्षयोर्मार्गण-[४] संस्कार इत्येवार्थस्तन्त्रान्तरे पठ्यते।

दीप्तौ शप्येजते तत्र भवेदेजति कम्पने ॥५८॥

'एजृ भ्रेजृ भ्राजृ दीप्तौ' 'एजृ कम्पने'॥

वृणक्ति वर्जने वृङ्क्ते यौ वर्जयति वर्जति।

'वृजी वर्जने' रुधादिर्युजादिश्च। तत्र चाद्ये वरण इति **धनपाल-शाकटायनौ**। वृजि वर्जने, अदादिरनुदात्तेत्। ईदित् पाठे तु नुमभावाद् "वृक्ते" इति पाठः। तथा च **क्षीरस्वामी**—'वृजि इति पठित्वा वृजी इति दौर्गाः। वृक्ते वर्जिता वृक्तः'[५] इत्याह। तत्र चान्त्ये

---

१. भौवादिके 'रञ्जेश्च' इति सूत्रेण, दैवादिके 'अनिदिताम्' इत्यनेनेति भावः।

२. क्षीरतरङ्गिणी १०।६६, पृष्ठ २८७।

३. क्षीरतरङ्गिण्यां 'व्रज मार्गण-संस्कारे इति दुर्गः' इति पाठः।

४. 'मार्गसंस्कारे' इति गणपतिशर्म-संशोधितः पाठः। अस्मन्मते तु यथापठितः 'मार्गणसंस्कारे' इत्येव शुद्धः पाठः। द्रष्टव्या इतः पूर्वा टिप्पणी ३।

५. क्षीरतरङ्गिणी १।२०, पृष्ठ १७०। यत्त्वत्र पुरुषकारेण 'क्षीरस्वामी वृजि इति पठित्वा' इत्युक्तं तन्नोपलभ्यते क्षीरतरङ्गिण्याम्। तत्र तु वृजि स्थाने 'शिजि अव्यक्ते शब्दे' इति पठ्यते (द्र० पृष्ठ १७०)।

'श्वीदितो निष्ठायाम्' (अष्टा० ७।२।१४) इतीडभावः। **शाकटायनस्य** त्वयं सम्पर्चने। यदाह—'विजुङ् वृजुङ् वृजैङ् सम्पर्चने' इति। तेन च ईदित्स्थाने ऐदित् क्रियते[1]॥

गर्जेद् गृञ्जेद् गजेद् गञ्जेच्छब्दने गाजयेण्णिचि ॥ ५६ ॥

'गज गजि गृज गृजि मुज मुजि शब्दार्थाः'। 'मज मुजीति' **क्षीरस्वामी**[2] **चन्द्रश्च**। 'मृज मृजीत्यप्याहु'[3]रिति च। गज मदने च। शब्देऽस्य पाठो मदने प्रयोगाप्राचुर्यार्थो नूनम्[4]। यदाह–'अघि मघि लघि गत्याक्षेपे। मघि कैतवे च' इत्यत्र **मैत्रेयरक्षितः**– पूर्वमस्य पाठः कैतवार्थस्यान्वाचितत्वद्योतनाय[5] इति। व्यभिचरति चैतद् 'वृषु पृषु मृषु सेचने, मृषु सहने च[6] इत्यादौ। गज शब्दार्थः[7] अत्र[8] च गर्जतीत्येतद् गर्ज शब्दे इत्यस्यापि कामं द्रष्टव्यम्॥

---

१. शाकटायनो निष्ठायामिड्वारणाय 'ऐत्' अनुबन्धं स्वीचकार। तथाहि 'न डीयश्व्यैदिद्वे टोऽपतः' (४।२।१४३) इति तदीयं सूत्रम्।

२. क्षीरतरङ्गिणी १।१५६॥ मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे तु 'मुज मुजि' इति पाठ उपलभ्यते (धा० सू० १।८०)। सायणो धातुवृत्तौ स्वामिचन्द्रयोर्मते 'मृज मृजि' इति पाठं प्रदर्शितवान् (पृष्ठ ७३)।

३. क्षीरतरङ्गिण्यां तु 'मुज मृजीत्यप्याहुः' इति पाठ उपलभ्यते (द्र० १।१५६, पृष्ठ ४६)। ४. 'गज मदने च' इत्यत्रान्वाचयार्थेन चेन शब्दे पठितस्य मदनेऽप्राचुर्यं द्योत्यत इति भावः। ५. धातुप्रदीप १।१०७-१०६, पृष्ठ १६, १७॥ ६. क्षीरतरङ्गिणी धतुसूत्र १।४६४, ४६५॥ अत्र पूर्वन्यायेन मृषधातोः सहनेऽप्राचुर्यं स्यात्, परन्तु सहन एवास्य प्राचुर्येण प्रयोगः, सेचने तु काचित्कः। अत उक्तम्—व्यभिचरत्ति चैतत्। अत्र सप्तदशोत्तरपृष्ठस्थ एतदर्थक. पुरुषकारपाठस्तृतीया टिप्पणी च द्रष्टव्या।

७. गज मर्च मार्ज शब्दार्थाः इत्येवं चुरादौ पठितः (क्षीरतरङ्गिणी १०।६७)।

८. अत्र चुरादावित्यर्थः। चुरादौ 'गर्द शब्दे गर्ज इत्येके' इति क्षीरस्वामी (क्षीर० १०।१११) पठति। तस्य गर्जयतीति रूपमप्यत्र द्रष्टव्यमिति भावः। अत्र पुरुषकारे 'गर्जति' इति पाठभ्रंशः स्यात्, चौरादिकस्य 'गर्जयति' इति प्रयोगात्।

धर्जेद् धृञ्जेद् ध्रजेद् ध्रञ्जेद् ध्वजेद् ध्वञ्जेद् गतौ शपि ।

'ध्रज ध्रजि धृज धृजि ध्वज ध्वजि गतौ ॥'

शौचालङ्कारयोर्वा णौ मृजेर्मार्जति मार्जयेत् ॥६०॥

मार्ष्टि शुद्धौ तथा मार्जेः शब्दार्थाद्[1] मार्जयेण्णिचि ।

'मृजू शौचालङ्कारयोः ।' 'मृजूष्' इति क्षीरस्वामी, 'षकारोऽङर्थः'[2] इति च । तच्चिन्त्यम्, मृजेति भिदादिपाठात्सिद्धेः । मृजेर्वृद्धिः (अष्टा० ७।२।११४) इति वृद्धिः । मृजू शुद्धौ, अदादिः । मार्ज शब्दार्थः । तथा गज गजीत्यत्र क्षीरस्वामी 'मृज मृजि' इत्यप्याह,[3] मार्जति मृञ्जतीति ॥

वेवेक्तीति पृथग्भावे विविक्ते च भये पुनः ॥६१॥
विनक्ति विजते

'विजिर् पृथग्भावे', जुहोत्यादिः । निजां त्रयाणां गुणः श्लौ (अष्टा०७।४।७५) इत्यभ्यासस्य गुणः । 'ओविजी भयचलनयोः,' रुधादिस्तुदादिश्च ॥

सर्गे सृज्यते सृजतीति च ।

'सृज विसर्गे,' दिवादिस्तुदादिश्च । लोके त्वनुपसृष्टः सृजिः सृष्टौ प्रसिद्धः, कर्षतिरिवाकर्षणे[4] इत्यतो 'विसर्गे' इति नोक्तम्, कर्षत्याकर्षणे' इत्यत्रैव विलेखन इति ।

ऋञ्जते भर्जने गत्याद्यर्थे स्यादर्जते त्वृजेः ॥६२॥

---

१. 'मार्ज शब्दार्थे' इति पाठान्तरम् । २. 'षकारोऽङर्थः' इति नोपलभ्यते क्षीरतरङ्गिण्याम् (१०।२३७) । अदादौ च मृजूष् इति पठन्नपि 'भिदादित्वान्मृजा' इत्याह क्षीरस्वामी (क्षीर० २।६१, पृष्ठ १८४) ।

३. द्र० पूर्व ५१ पृष्ठस्था टिप्पणी ३ । ४. अयं भावः--यथा आङ् रहितोऽपि 'कर्षतिर्' आकर्षणार्थ एव, एवमनुपसृष्टोऽपि सृजिः सर्गे प्रसिद्धः । अत एव च 'कर्षतीत्याकर्षणे' इत्युत्तरश्लोके (१७८) कर्षतेराकर्षणार्थं एव प्रसिद्धत्वात् धातुपाठोक्तो विलेखनरूपोऽर्थो दैवेन न निर्दिशितः ।

'ऋजि भृजी भर्जने'। 'ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु' इति मैत्रेयरक्षितः[1] । ऊर्जनेष्विति क्षीरस्वामि[2]शाकटायनधनपालाः। अनुदात्तेत् ॥

प्रतियत्नेऽर्जयेदर्जेरर्जतीत्यर्जने पदम् ।

'अर्ज प्रतियत्ने।' अत्र 'उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु' (अष्टा० ६।१।१३९) इत्यत्र वामनः—'सतो गुणान्तराधानमाधिक्याय वृद्धस्य वा तादवस्थ्याय समीहा प्रतियत्नः' इति। अत्र चान्तरोक्त्या प्रागेव गुणे सति पुनराधानं किमर्थमित्यत उक्तम् 'आधिक्याय' इति। अधिकस्येत्युक्तौ च गुणान्तराधानेनैवाधिक्यं भायादित्यन्यकृतमप्याधिक्यं संगृहीतं 'वृद्धस्ये'ति। अर्थान्तरे त्वयमर्जिः प्रसिद्धः—'द्रव्यमर्जयन् ब्राह्मणः प्रतिग्रहृणीयात्'[3] इति। 'अर्ज षर्ज अर्जने' ॥

निङ्क्ते नेनेक्ति नेनिक्ते शौचेऽर्थे पोषणे तथा ॥६३॥

'णिजिर् शौचपोषणयोः,' रुधादिर्जुहोत्यादिश्च ।

युनक्ति युङ्क्ते योगार्थे समाधौ युज्येत श्यनि ।
युजेः संयमनार्थे वा णौ योजयति योजति ॥६४॥

'युजिर् योगे।' 'युज समाधौ' अनुदात्तेत्। 'युज पृच संयमने ॥'

भुजेद् भुनक्ति भुङ्क्ते स्युः कौटिल्ये पालनेऽदने ॥६४½॥
[क्रमेण प्रतियत्नेऽर्जेरर्जयेदर्जनेऽर्जति ।]

'भुजो कौटिल्ये', 'भुज पालनाभ्यवहारयोः', तुदादी रुधादिश्च। 'भुजोऽनवने' (अष्टा० १।३।६६) इति तङ्। ये तु प्रागेव[4] 'प्रतियत्नेऽर्जयेद्' इत्याद्यपाठिषुः, तेऽत्र 'क्रमेण' इत्यादि न पठन्त्यर्थाभेदात् ॥

---

१. धातुप्रदीप १।१७३, पृष्ठ २०। २. द्र० क्षीरतरङ्गिणी १।१०६।
३. अनुपलब्धमूलमिति। ४. त्रिषष्टितमस्य श्लोकस्य पूर्वार्धे।

सेवायां भजते भजेदिति भजेर्विश्राणने भाजयेद्,
आमर्दे तु भनक्ति भाजयति णौ भाजेः पृथक्कर्मणि ।।
भाषार्थे णिचि भञ्जयेद्

'भज सेवायाम्', 'भज विश्राणने', 'भञ्जो आमर्दने', नोपधोऽयम्, चुत्वेन ञकारः । तेन 'श्नान्नलोपः' (अष्टा० ६।४।२३) इति नलोपः 'पूर्वत्रासिद्धम्' (अष्टा० ८।२।१) इति चुत्वस्य तत्रासिद्धत्वात् । 'भाज पृथक्कर्मणि'. तच्च पृथक्करणम् । भजि भाषार्थः'[1] ।।

अभिहिते त्वर्थे पदं तुञ्जयेद्,
हिंसायां शपि तुञ्जतीत्यनिदितस्तस्यां तुजेस्तोजति ।।६५½।।

'तुजि भाषार्थः' । अभिहितोऽर्थो भाषायामित्युक्तोऽर्थः । वक्ष्यमाणापेक्षया विशेषद्योतकस्तुः, पादपूरणार्थो वा । 'तुज तुजि हिंसायाम्', 'तुजि पालने च' ।।

सन्तर्जने तर्जयते भर्त्सनार्थे तु तर्जति ।।६६।।

'तर्ज भर्त्स सन्तर्जने' चितादिः[2] । 'तर्ज भर्त्सने' । अर्थैक्येऽपि धातुपाठवशात् पृथक्कथनम् ।।

वर्णे पिङ्क्ते भवेत् पिञ्जेर्भाषार्थे पिञ्जयेदिति ।

'पिजि वर्णे', अदादिरनुदात्तेत् । 'पृजिरित्येके' इति **मैत्रेयरक्षितः**[3] । 'पिजुङ् सम्पर्चने' इति **शाकटायनः** । 'पिजि भाषार्थः' । 'तुजि पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु' इत्यर्थान्तरेऽपि चौरादिकौ तुजिपिजी स्तः ।।

गुञ्जेदव्यक्तशब्दे स्याच्छब्दमात्रे गुजेदिति ।। ६७ ।।

'गुजि अव्यक्तशब्दे' । गुज इत्यपरे । तथा च **क्षीरस्वामी**— 'अनिदित्येके'[4] इति । **सुधाकरश्च** 'भूवादि' (अष्टा० १।३।१) सूत्रे 'अनिदित् **पारायणेष्वपाठि**, गोजति जुगोजेत्युदाहृतेः । पक्षे

---

१. 'अयं 'पट पुट'.........'भाषार्थाः' इति दण्डके पठितः । द्र० धातुप्रदीप पृष्ठ १४३ । एवमुत्तरत्र पठितौ 'तुजि भाषार्थः' 'पिजि भाषार्थः' इत्यपि धातू अस्मिन्नेव दण्डके द्रष्टव्यौ । २. 'चितादो' पाठान्तरम् ।
३. धातुप्रदीप २।१८, १९; पृष्ठ ७९ । ४. क्षीरतरङ्गिणी १।१२३; पृष्ठ ४१ ।

पुनरिदिदेव गीतः' इति । शाकटायनः पुनः गुज गुजीति पठन् पक्ष-द्वयमपि परिजग्राह । 'गुज शब्दे' तुदादिः ॥

भृज्जते भृज्जति भ्रस्जेर्भर्जने भर्जते भृजे ।

'भ्रस्ज पाके' । 'ऋजि भृजी भर्जने' ॥

प्रकाशे लजयेद् व्रीळे लज्जते लजते पदे ॥६८॥
लज्जे ल्लाञ्जे ल्लजेल्लाजेदित्येते भर्त्सने शपि ।

'लज प्रकाशने' कथादिः । 'लजि इत्येके' इति मैत्रेयरक्षितः । तदा लञ्जयेदिति पठितव्यम् । लज्ञापयेदिति शाकटायनः । 'कथादि-पातिस्फायोऽग्लग्वम्' (शाक० ४।१।१६७) इत्यगागमश्च । कथा-दीनां पातेः स्फायतेश्च अक् लक् वम् इत्येत आगमा णौ क्रमाद् भवन्तीत्यर्थः । ततो वृद्धिपुकौ । 'ओलजी ओलस्जी व्रीडने' तुदादी । तत्र च शो भवन् 'तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्त-मह्न्विङोः' (अष्टा० ६।१।१८६) इति तिङ्यनुदात्ते उञ्छति-वदुदात्तः । लज लाजि भर्जने[1] । लाज लजि भर्त्सने च[2] । अत्र मैत्रेयर-क्षितः—'चकारो भिन्नक्रमः । एतावपि भर्जने[1] पठ्येते इत्यर्थः'[3]

---

१. 'भर्त्सने' इति पूर्वमुद्रितोऽपपाठः ।   २. धातुप्रदीपेऽत्र पाठभेदः । द्र० पृष्ठ २५ ।   ३. धातुप्रदीप १।२३७, २३८; पृष्ठ २५ । 'लाज लाजि भर्त्सने च' इति पाठे तु नैव चकारो भिन्नक्रमः । धात्वर्थानन्तरं पठितश्चकारः पूर्वधात्वर्थमेव समुच्चिनोति । मैत्रेयलेखात् प्रतीयते यत् तन्मूलपाठे 'लाज लाजि च भर्त्सने' इत्येवं पाठ आसीत् । तथा सत्येव चकारो भिन्नक्रम इति वक्तव्यं भवति । तुलना कार्या 'परिपन्थं च तिष्ठति' (अष्टा० ४।४।३६) इति सूत्रेस्थेन 'चकारो भिन्नक्रमः' इति काशिकापाठेन । 'लाज लाजि च भर्त्सने' इत्यनुष्टुप एकं चरणम् । आसीत् पुरा धातुपाठोऽपि श्लोकबद्धः, तस्यैव च कानिचित् चरणानि पाणिनीये धातुपाठेऽद्याप्युपलभ्यन्ते । यथा 'चते चदे च याचने' इति क्षीरतरङ्गिण्याम् (१।६०८) । 'पश्चिमत्स्यमृगान् हन्ति परिपन्थ च तिष्ठति' (अष्टा० ४।४।३५, ३६) इति पाणिनीये सूत्रेऽपि द्वे चरणे अनुष्टुभः । अत्र विशेषोऽस्मदीये 'सं० व्या० शास्त्र का इतिहास' ग्रन्थे (भाग २, पृष्ठ ६४,६५) द्रष्टव्यः ।

इति । लज लजि भर्त्सने लाज लाजि भर्जने च इति तु क्षीरस्वामी[१] । 'लज लजु भर्त्सने, लाज लाजु भर्जने च' इति पठन् शाकटायनोऽपि अत्रैवानुकूलः । एवं च भर्त्सनग्रहणं भर्जनस्यापि काममुपलक्षणं द्रष्टव्यम् । लज्जयेदिति च क्षीरस्वामिनः पक्षे, तेन लजेरपि पट पुटादि दण्डके 'तुजि पिजी' त्यत्र च लजि लुजीत्यपि पाठात्[२] ॥

भङ्गे रुजति हिंसायां रोजयेदिति णौ रुजेः ॥६९॥

'रुजो भङ्गे' तुदादिः । 'रुज हिंसायाम्' ग्रसादित्वात्[३] सकर्मकादेव णिच् ॥

घाटयेद् घण्टयेत् सङ्घभावयोर्घटते मितः ।
क्रमाद्विकासे शशपो स्फुटति स्फोटते पदे ॥७०॥

स्फोटयेत् स्फोटतीति द्वे भेदे विशरणे क्रमात् ।

अत्र घाटयतिस्फोटयत्योर्विवदन्ते । तत्र धनपालस्तावत्— ''चटास्पुट भेदने, उच्चाटयति आस्फोटयति । घट च संघाते । चकारात् पूर्वौ चात्रार्थे णिचमुत्पादयतः'' इति । शाकटायनस्तु—'चटास्फुटौ घट च हन्त्यर्थाः' इति । क्षीरस्वामी तु—''चट स्फुट भेदने । चाटयति स्फोटयति । 'घट च' घट धातुश्च भेदने वर्तते । 'हन्त्यर्थाः' हन्त्यर्थाश्च धातवो णिचमुत्पादयन्ति''[४] इत्युक्त्वा दर्शनान्तरमप्याह—'घट च हन्त्यर्थाः । चट स्फुट धातू द्वौ घट च धातुस्त्रय एते हन्त्यर्था हन्तिना समानार्था णिचमुत्पादयन्ति'[४] इति । मैत्रेयरक्षितस्तु—'चट स्फुट भेदने । घट संघाते । हन्त्यर्थाश्च । येऽन्येषु नवसु गणेषु हिंसार्थाः पठ्यन्ते त इह द्रष्टव्याः'[५] इति । तत्र

---

१. क्षीरतरङ्गिणी १।१५१,१५२ ॥ २. द्र० क्षीरतरङ्गिणी १०।१६७ ॥
३. आस्वदः सकर्मकात् (१०।१९३) इति प्रकरणे पाठादित्यर्थः ।
४. क्षीरतरङ्गिण्यामत्र भूयान् पाठभेद उपलभ्यते । द्र० १०।१६७-१६९ धातुसूत्रव्याख्या । ५. धातुप्रदीप १०।१८०—१८२, पृष्ठ १४१॥

नवस्विति शबादिविकरणविषयेषु भूवादिप्रभृतिषु। इहेति चुरादौ। एतेषु च पक्षेषु अन्त्यस्यानुकूलं दैवम्। 'घट घटि भाषार्थौ'। ततश्चार्थौ यथासंख्यं न भवतः। 'घट चेष्टायाम्'। तस्य तु मित्त्वाद्धेतुमण्णिचि घटयेत्। 'स्फुट विकसने'। 'स्फुटिर्विशरणे'। स्फुटेति चन्द्रः। इरित् फलं तु 'इरितो वा' (अष्टा० ३।१।५७) इत्यङ्विकल्पः। अस्फुटत्, अस्फोटीत्॥

प्रमर्दने चाक्षेपे च मुटेदाद्ये तु मोटति॥७१॥

सञ्चूर्णने चुरादेर्णौ मोटयेदतङस्त्रयः।

'मुट आक्षेपप्रमर्दनयोः', तुदादिः। 'मुट प्रमर्दने' 'पुडि' इति धनपालः। शाकटायनश्च 'पुडु' इति पठन्नत्रैवानुकूलः। क्षीरस्वामी तु एतौ पाठौ मुटि मुडि इत्यपरौ चावोचत्[1]। मैत्रेयरक्षितस्तु 'मुडि खण्डने' इत्यत्राह 'पुड्डि चेत्येके'[2] इति। 'मुट संचूर्णने'॥

हिंसातिक्रमयोरट्टेरट्टतेऽनादरेऽट्टयेत्॥७२॥

'अट्ट अतिक्रमहिंसनयोः'। अत्र मैत्रेयरक्षितः— 'दोपधोऽयमिति स्मर्यते'। 'ष्टुना ष्टुः' (अष्टा० ८।४।४१) इत्यत्र न्यासकारेण तु तकारोपधोऽयमित्युक्तम्''[3] इति। क्षीरस्वामी तु पक्षद्वये[4]ऽपि पाठेऽत्र 'ष्टुत्वं न कृतमसन्देहार्थम्' इत्यप्याह[4]। 'अन्ये अड्डेत्याहुः' इति च[5]। तत्र चाद्ये पक्षे संश्चङोः कृतयोः 'नन्द्राः संयोगादयः' (अष्टा० ६।१।३) इति दकारवर्जं द्विरुक्तौ ष्टुत्वे 'पूर्ववत् सनः' (अष्टा० १।३।६२) इति तङि च कृते अट्टिटिषते, आट्टिटदिति भवति। अन्त्ये[6] त्वतिट्टि-

१. द्र० क्षीरतरङ्गिणी १।२२१,२२३; पृष्ठ ५५। २. धातुप्रदीप १।३२७, पृष्ठ ३०। ३. धातुप्रदीप १।२५१, पृष्ठ २६।
४. अतुट अदट इति पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः। ५. क्षीरतरङ्गिणी १।१६०, पृष्ठ ४७।
६. उपधाभूतस्य तकारस्य ष्टुत्वे पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति न्यायेन टकारद्वयसहितस्य द्वित्वे हलादिशेषे निमित्तभूतस्य टकारस्यापाये नैमित्तिकस्य ष्टुत्वस्य निवृत्त्याऽभ्यासे तकार एवावतिष्ठते इत्यभिप्रायः। माधवस्तु 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इत्यनाश्रित्य अटिट्टिषते आटिट्टत् इति रूपं मन्यते।

षते, आतिट्टदिति । 'अट्ट अनादरे'' ।

घट्टयेद् घट्टते द्वे स्तां चलने णौ शपि क्रमात् ।

'घट्ट चलने' । अन्त्योऽनुदात्तेत् ॥

णौ लोटयति भाषार्थे लुटच्चेल्लोटति लोटने ॥७३॥

लोटते प्रतिघातेऽर्थे स्तेये लुण्टति लुण्टयेत् ।

रोटते प्रतिघातेऽर्थे रोषे रोटयतीति णौ ॥७४॥

'लुट भाषार्थः' 'लुट विलोटने' दिवादिर्भ्वादिश्च । अत्र भूवादिसूत्रे (अष्टा० १।३।१) सुधाकरः—''लुड विलोडने इति डान्तः । लान्तोऽपि तु दहशे-लोलः । 'लोलद्भुजाकारबृहत्तरङ्गः' इति माघे[१] । डलयोरेकत्वस्मरणमिति केचित् इति वा प्रतिविधेयम्'' इति । 'रुट लुट प्रतीघाते' । अनुदात्तेतौ । ठान्ताविमावित्येके । तथा च क्षीरस्वाम्येवमेव पठित्वाह-'रुट लुट इत्येके । बाधृ लोटने इति लिङ्गाद्'[२] इति । तथा 'रुट दीप्तौ' इत्यनुदात्तेत्सु स एवाह[३] । लुटि इति तु शाकटायनः । रुट लुट इति हरियोगी । रुटि लुटि स्तेये । क्षीरस्वामी तु 'रुठि लुठि इत्येके । रुण्ठति लुण्ठति'[४] इति । रुडु लुडु इति डान्तकाण्डे शाकटायनः । 'लुण्ट स्तेये', लुण्ठेति क्षीरस्वामी[५] । लुण्डेति शाकटायनः । तत्र चाद्य एव पाठो 'जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन्' (अष्टा० ३।२।१५५) इति सूत्रपाठानुसारी । यस्तु लुटि इत्यनेन लुण्टाक इति निर्वाहः क्षीरस्वामिनः[६] सोऽपि 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति नीत्या विरुध्यते । लुटि इत्यस्य लुण्टभावो लाक्षणिकः । स च 'लुण्ट' इत्येव प्रतिपदोक्ते धातौ सम्भवति कथंकारं गृह्येत, लुण्टेत्यस्यैव झटिति परिस्फुरणात्[७] ।

१. माघे तृतीयसर्गे इति गणपतिशास्त्री लिलेख । २. क्षीरतरङ्गिणी १।४६७, पृष्ट १०२ । तत्र 'बाधृ रोटने इति लिङ्गाद्' इति पाठः ।
३. क्षीरतरङ्गिणी १।१६६ । ४. क्षीरतरङ्गिणी १।२२५, पृष्ठ ५६ ।
५. क्षीरतरङ्गिणी १०।२५ ॥ ६. द्र० क्षीरतरङ्गिणी १।२२५, पृष्ठ ५६ ।
७. या त्वियमालोचना क्षीरस्वामिनः, सा चिन्त्या । तन्मते 'लुण्ट' धातोरेवाभावात्,

'कुट्टिलुण्डिवृङ्जल्पभिक्षादाकट्' (शाक० ४।३।२५५)इति शाकटायनानुसारेण कुट्ट लुण्डेत्येव पाठपरिकल्पनेऽपि टकारसाहचर्यादनाञ्जस्यं व्यक्तमेव। रुष रोषे रुट इत्यप्येके इति मैत्रेयरक्षितः[1]। 'रुट भाषार्थः' इति च क्षीरस्वामी[2]॥

कूटयेताप्रसादे णौ कूटेर्दाहे तु कूटयेत्।

'कूट अप्रसादे', चितादिः। 'कुट प्रतापने' इत्येके, इति मैत्रेयरक्षितः[3]। स एव तु पाठः प्रायेण दृश्यते। तदा कोटयेत प्रतापे णौ इति पठितव्यम्, कुट्ट प्रतापने। कुट्टयेतेति क्षीरस्वामी,[4] कुट्ट छेदनपूरणयोरिति च चुरादावेवाह[5]। कुत्सनयोरिति तु बहवः। छेदन इत्येव पुनः 'जल्पभिक्ष' (अष्टा० ३।२।१५५) इत्यत्र जिनेन्द्रः। एवमेव च दुर्गः। सर्वथापि तस्य कुट्टयतीति द्रष्टव्यम्। कुट पक्षे तु 'कुट कौटिल्ये' इत्यस्य तुदादेः कुटतीति। 'कूट दाहे' कथादिः। तत्फलं पुनरचुकूटदित्यत्र 'नाग्लोपिशास्वृदिताम्' (अष्टा० ७।४।२)

यदि हि तन्मते 'लुण्ट' स्वतन्त्रो धातुः स्यात्तर्हि लुटिधातोर्लुण्टाकपदसिद्धिरन्याय्या स्यात्। यस्तु 'कुट्टलुण्टवृङः' (३।२।१५५) इति सूत्रपाठः स लुटि लुण्ट इत्युभयोरपि पक्षयोराञ्जस्येनोपपद्यते। अतो न सूत्रलिङ्गात् धातुपाठकल्पना न्याय्या। धातुस्वरूपविवादे तु देव एव शरणम्।

१. धातुप्रदीप १०।१३१, पृष्ठ १३७। २. क्षीरतरङ्गिणी १०।१९७॥ अत्र 'रुट भासार्थः' इति सम्यक् पाठो द्रष्टव्यः। क्षीरतरङ्गिण्यां 'भासार्थाः' इत्यस्यैव पाठस्य तत्र दर्शनात्। ३. 'कूट अप्रमादे। कूटयते। कुट प्रतापने इत्येके' इति धातुप्रदीपे (१०।१६०) पाठः। ४. क्षीरतरङ्गिण्यां तु 'कुट प्रतापने। कोटयते' इत्येव पाठ उपलभ्यते (द्र० १०।१४८), न तु पुरुषकारनिर्दिष्टः। सायणो धातुवृत्तौ (पृ० ३८८) दीक्षितश्च प्रौढमनोरमायां (पृष्ठ ६१८) पुरुषकारवदेव क्षीरस्वामिनः पाठमुद्धरतः।

५. क्षीरतरङ्गिण्यां 'कुट्ट छेदनकुत्सनयोः' इत्येवं पठ्यते। सायणोऽपि पुरुषकारपाठवदेव स्वामिपाठमुद्दधार (धातु० पृष्ठ ३८०)। प्रतीयते सायणदीक्षितादयो न साक्षात् क्षीरतरङ्गिणीमुपलब्धवन्तौ, तन्मतानि पुरुषकारमुखेनैव ज्ञात्वाताभ्यां निर्दिष्टानि।

इति ह्रस्वाभावः। 'परितापने' इति तु मैत्रेयरक्षितः[१]। 'केत श्राम कुण गुण चामन्त्रणे' इति चकारादामन्त्रणेऽप्ययं वर्तते। केत ग्रामेति मैत्रेयरक्षितपाठे[२]ऽप्यत्रांशे न विवादः। बह्वनुमतत्वात् परमाद्यमेव पाठमभिरोचयामहे।

भाषासंसर्गसंश्लेषे पोटयेत् पुटयेत् पुटेत् ॥ ७५॥

'पुट भाषार्थः'। 'पुट संसर्गे', कथादिः। 'पुट संश्लेषे' तुदादिः॥

नृतौ नटत्यवस्पन्दे चुरादेर्णिचि नाटयेत्।

'नट नृतौ'। नृतौ नृत्ताविति च क्षीरस्वामी[३]। उभयथापि नर्तन इत्येवार्थः। तच्च नाट्यम्, यत्कारिषु नटव्यपदेशः। न तु मार्गदेशीशब्दाभ्यां प्रसिद्धं नृत्यं नृत्तं च, यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः। तत्र च वाक्यार्थाभिनयो नाटयम्, पदार्थाभिनयस्तु नृत्यम्। अभिनयशून्यः पुनः शास्त्रोक्तभङ्ग्या गात्रविक्षेपो नृत्तमिति तद्विदः। नैघण्टुकानां तु 'ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तनम्'[४] इत्यभेदव्यवहारो निरूढलक्षणयैव नेयः, 'अन्याय्यश्चानेकार्थत्वम्'[५] इति न्यायात्। 'नट अवस्पन्दने'। तच्च नाटयम्। नाट्ये इत्येव चन्द्रः। अत्र च णोपदेशाणोपदेशविभागो 'णो नः' (अष्टा० ६।१।६५) इत्यत्र भाष्ये दर्शितः—'सर्वे नादयो णोपदेशा नृतिनन्दिनर्दिनक्किनाटिनाथृनाधृनृवर्जम्' इति। केचित् पुनः थान्तमेव पठन्ति न धान्तम्। तथा च 'णाधृ नाथृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु' इत्यत्र मैत्रेयरक्षितः—'आद्यो णोपदेशः, नेतरः'[६] इति। तथा च श्रीधरो 'नृ' त्यागेन नृत्यादीन् पठित्वा 'एतान् सप्त वर्जयित्वा' इत्याह। नटिश्चुरादिण्यन्तो नाटिः। नृती गात्रविक्षेपे। टुनदि

१. धातुप्रदीपे तु 'कूट परिदाहे' इति पाठः। द्र० १०।३३५, पृष्ठ १४९।
२. धातुप्रदीप १०।३३६-३३९, पृष्ठ १५०।
३. क्षीरतरङ्गिण्यां (१।२०९) 'नतावित्येके' इति पाठ उपलभ्यते। द्र० पृष्ठ ५३।
४. अमर १।६।१०॥ तत्र 'नर्तनम्' इत्यस्य स्थाने 'नर्तने' इति पाठः।
५. पूर्वमीमांसा १।३।२६॥
६. धातुप्रदीप, पृष्ठ ९।

समृद्धौ। नर्द गर्द शब्दे। **शाकटायनन्यासे** तु णोपदेशो वाऽयम्। 'नक्क ठक्क नाशने, नृ नये'। तत्र च प्रणटति प्रनाटयति इत्यादौ 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' (अष्टा० ८।४।१४) इति णत्वं, तदभावश्च णोपदेशफलम्। घटादौ चायं नटिः पठ्यते। अर्थपाठे त्वस्य विवदन्ते। तत्र तावन्नृताविति नृत्ताविति गताविति च पक्षत्रयं **मैत्रेयरक्षितः** प्रतिपेदे[1]। **क्षीरस्वामी** तु—'नट नतौ, नटयति शाखाम्,[2] नृत्तौ तु नाटयति'[3] इति॥

भाषार्थे पाटयेद् ग्रन्थे पटयेद् गमने पटेत्॥७६॥

वण्टयेद्वण्टतीत्येते णिशपोः स्तां विभाजने।
णावदन्ताद्वटेर्ग्रन्थे वटयेद् वेष्टने वटेत्॥७७॥

'पट भाषार्थः'। 'पट वट ग्रन्थे' कथादिः। स च वेष्टनमिति **क्षीरस्वामी**[4]। 'अट पट गतौ'। 'वटि विभाजने', चुरादिः कथादिर्भूवादिश्च। तत्र च कथादौ वटेत्येके। तथा च **मैत्रेयरक्षितो** वटेति पठित्वा 'वटीत्येके'[5] इत्याह। तदा वटयेदित्यपि द्रष्टव्यम्। वण्टापयेदिति तु **शाकटायनः**। तच्च लज्ञापयेद्[6] इतिवज्ज्ञेयम्। **मैत्रेयरक्षितश्चाह**-'अदन्तेषु पाठबलाददन्तत्वेऽपि वृद्धिरित्यपरे,[7] वण्टापयति लञ्जापयति'[8] इति। चुरादौ तु स एवाह-'वटि विभजने इति भूवादौ पठ्यते। ततो हेतुव्यापारे णिचि विभाजनेऽर्थे वण्टयतीति सिध्यति। किन्त्वसौ कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदी। अनेन पुनस्तत्रापि वण्टयतीति। अन्ये पुनर्वैचित्र्यार्थमस्योपादानमिच्छन्ति'[9] इति। तदा **णिशपोः स्तां विभाजने** इत्येतद् विभाजने विभजने चेति

१. द्र० धातुप्रदीप १।७८५, पृष्ठ ५५। २. नमयतीत्यर्थः।
३. क्षीरतरङ्गिणी १।५२८, पृष्ठ १०८। ४. द्र० क्षीरतरङ्गिणी १०।२४५, पृष्ठ ३११। ५. धातुप्रदीपे १०।३००, पृष्ठ १४८ इत्यत्र नोपलभ्यते पक्षः।
६. द्रष्टव्यम्—६८ कारिकाव्याख्याने (पृष्ठ ५५)। ७. शाकटायन इत्यर्थः।
८. नोपलब्धोऽयं पाठो धातुप्रदीपे। ९. धातुप्रदीप १०।५१ पृष्ठ १३३।

व्याख्येयम् । भाजेरपि पृथक्कर्मकर्मणो[१] विभजनार्थत्वसम्भवाद् । बहुसम्मतत्वाद्वोभयत्रापि विभाजन इत्येव युक्तं पाठं मन्यन्ते । क्षीरस्वाम्यादयः पुनर्बंहवश्चुरादिं डान्तं पठन्ति[२] । डान्तकाण्डं चैवमनुसृतं भवति। **शाकटायनः** पुनर्भूवादिमपि डान्तकाण्ड एवाध्यगीष्ट। 'वट वेष्टने, वट भट परिभाषणे' इति च घटादौ पठ्यते । बटेत्यप्याद्यो बहुषु कोशेषु दृश्यते ।

श्लेषालस्योपघातेषु प्रतिघाते क्रमाल्लुठेत् ।
लुण्ठेल्लोठति लोठेत किन्तु गत्यां च लुण्ठति ॥७८॥

रुण्ठतीति गतौ रोठेदुपघाते

'लुठ श्लेषणे', तुदादिः । 'लुड इत्येके' इति **मैत्रेयरक्षितः**[३] । डान्तकाण्डं चैवमनुसृतं भवति । 'लुठतीति लक्ष्यदर्शनात् तुदादौ पाठः' इति भूवादौ **क्षीरस्वामी**[४] । 'लुठि आलस्ये प्रतिघाते च' । 'रुठ लुठ उपघाते' । 'उठ इत्यप्येके' इति **मैत्रेयरक्षितः**[५] । उठ इत्येव **धनपालः** । **क्षीरस्वामी** त्वेवमेव पठित्वा 'रुठ लुठेत्यपि दौर्गाः'[६] इत्याह । ऊठ इत्येव **शाकटायनः** । 'लुठ प्रतिघाते' । अत्र भूवादिसूत्रे (अष्टा० १।३।१) **सुधाकरः**—'लुट प्रतिघाते इति लुटवद् द्वितीयान्तोऽपि प्रलुठितो लोठमान इति प्रयोगदर्शनादूरीकृतः' इति । **कैयटस्तु** 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा' (अष्टा० ३।१।७) इत्यत्र लुलुठिषते इति भाष्यं व्याचक्षाण आह—'रुठ लुठ प्रतिघाते इति द्युतादौ पठ्यते' इति । 'रुठि लुठि गतौ' ॥

ऽथ कण्ठते ।
शोके यो कण्ठयेत् कण्ठेत् कठेत् स्यात् कृच्छ्रजीवने ॥७९॥

---

१. पृथक्कर्म पृथक्करणम्, तच्च कर्म क्रिया यस्य, तस्येत्यर्थः । २. क्षीरतरङ्गिणी १०।४३, पृष्ठ २८४ । ३. धातुप्रदीप ६।१००, पृष्ठ ११२ ।
४. क्षीरतरङ्गिणी १।४६७, पृष्ठ १०२ । तत्र 'तुदादौ पाठ्यः' इति पाठः ।
५. धातुप्रदीपे १।३४०, पृष्ठ ३१ । ६. क्षीरतरङ्गिणी १।२३४, पृष्ठ ५७ ।

अथशब्दः पूर्वार्थान्वयाशङ्कापरावृत्तिपरः । 'कठि शोके'[१] । 'कठ कृच्छ्रजीवने' । एष्वाद्योऽनुदात्तेत् ॥

गतिप्रतिहतौ शोठत्यालस्ये शोठयेदिति ।

'शुठ गतिप्रतीघाते' । 'शूठ' इति क्षीरस्वामी[२] । प्रतीघात इति धनपालः । तथा च 'कुठि च' इत्युत्तरधातो कुण्ठ इत्यादौ प्रतिहतिमात्रं प्रतीयते । 'अनिशित इत्यर्थः' इति च स[३] एवाह । 'शुठ आलस्ये' ॥

शुण्ठयेच्छुण्ठतीत्येवं शोषणे णौ शपि क्रमात् ॥८०॥

'शुठि शोषणे' । अत्र णौ क्षीरस्वामी—केचिदेनमकारान्तं पठन्ति, लक्ष्यतस्तदपि प्रमाणम्'[४] इति तदा शोठयेदिति पठितव्यम् ॥

शठयेच्छ्वठयेदेते द्वे सम्यगवभाषणे ।
गत्यसंस्कारधात्वर्थे शाठयेच्छ्वाठयेदिति ॥८१॥
कैतवे शठतीति स्याच्छ्लाघायां शाठयेत णौ ।

'शठ श्वठ सम्यगवभाषणे' इति मैत्रेयरक्षितः[५] । कथादी । 'सम्यगाभाषणे' इति दुर्गः । सम्यगाभाषणे सम्यग्वचनक्रियायामिति क्षीरस्वामी[६] । 'सम्यग्भाषणे' इति शाकटायनः । 'शठ श्वठ असंस्कारगत्योः, श्वठि इत्येके इति मैत्रेयरक्षितः[७] । शठ कैतवे च' चकारात् पिठ हिंसासंक्लेशनयोरित्युक्तावर्थौ गृह्येते । क्षीरस्वाम्यादयः

१. शोकोऽत्राऽऽध्यानम् इति क्षीरस्वामी । क्षीरत० १।१६७, पृष्ठ ४८ ।
२. क्षीरतरङ्गिण्याम् (१।२३७) अन्यथाऽयं पाठ उपलभ्यते ।
३. धनपाल एवेत्यर्थः । ४. क्षीरतरङ्गिण्यां १०।६५ पाठो नोपलभ्यते । सायणोऽपि धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८५) स्वामिनाम्नोद्धरतीमं ग्रन्थम् । कदाचिदत्र-क्षीरतरङ्गिण्यां पाठभ्रंशः संजातः स्यात् । ५. धातुप्रदीप १०।३६७, ३६८; पृष्ठ १४७ । तत्र 'सम्यगाभाषणे' इति पाठः । ६. नायं क्षीरतरङ्गिण्यां पाठ उपलभ्यते । तत्र तु 'शठ श्वठ असम्यग्भाषणे' इति पाठः (द्र० क्षीर० १०।२४४, पृष्ठ ३११) । ७. धातुप्रदीप १०।२८-३०, पृष्ठ १३२ । तत्र 'संस्कारगत्योः' इति पाठः । क्षीरतरङ्गिण्यां (१०।२६) 'असंस्कारगत्योः' इत्येव पाठः, तत्रैव च 'श्वठि इति दौर्गाः, श्वण्ठयति' ।

पुनश्चकारं नैव पठन्ति[१] । 'शठ श्लाघायाम्' चितादिः ॥

मण्ठते शपि शोकार्थे मठेन्मदनिवासयोः ॥ ८२ ॥

'मठि शोके' । 'मठ मदनिवासयोः' ॥

वण्ठते त्वेकचर्यायां स्थौल्ये शपि वठेदिति ।

'वठि एकचर्यायाम्', अनुदात्तेत् । 'वठ स्थौल्ये' ॥

मुण्डते मार्जने मुण्डेः खण्डने शपि मुण्डति ॥ ८३ ॥

'मुडि मार्जने' । शोधन इत्यर्थ इति च धनपालः । मज्जन इत्यन्ये । तथा च क्षीरस्वामी—'मज्जनं शुद्धिर्न्यग्भावश्च'[२] इति । 'मुडि खण्डने' । क्षीरस्वामी त्वाह–'अर्थभेदात् पुनः पाठः । अत एव मुडि खण्डनप्रमर्दनयोः इति कण्ठः[३] । शुठीति कौशिकदुर्गौ शुण्ठति'[४] इति । 'मुट प्रमर्दने'[५] इत्यत्रापि (ठा ?) डान्तेन मुडीति पाठात् पुनः पाठः[६] ॥

भूषार्थे मण्डतीति स्यात्तत्र मण्डयतीति णौ ।

मण्डते वेष्टने

'मडि भूषायाम्' । णौ तु हर्षे चेत्यधिकम् । वडि वेष्टने मडि च' । क्षीरस्वामी त्वाह—"वडि विभाजने, मडि च । पृथक् सूत्रादर्थान्तरेऽपि[७] । नन्दी तु—'वडि विभाजने मडि वेष्टने' इति च

---

१. द्र० क्षीरतरङ्गिणी १।२३६, पृष्ठ ५७ । २. क्षीरतरङ्गिणी १।१७८, पृष्ठ ४९ । ३. सरस्वतीकण्ठाभरणकर्त्ता श्रीभोजदेव इत्यर्थः ।

४. द्र० क्षीरतरङ्गिणी १।२२३, पृष्ठ ५५ । तत्र 'मुटि इति कौशिकदुर्गौ, मुण्टति' इति पाठः । पुरुषकारे पाठभ्रंशः संजात इति प्रतीयते

५. अयं धनपालसम्मतः पाठः । द्र० पुरुषकार एकसप्ततिकारिकाव्याख्याने (पृष्ठ ५७) । ६. क्षीरस्वाम्युक्तस्य 'पुनः पाठः' इत्यस्य पुरुषकारोक्तेयं व्याख्या चिन्त्या । क्षीरस्वामी तु पूर्वत्र पठितस्य मुडि मज्जने (१।१७८) इत्यस्यैवार्थभेदात् पुनः पाठं प्रतिजानीते । तौदादिकस्य मुट प्रमर्दने इति स्थानिकस्य मुडिधातोस्तु स्वरभेदाद् रूपभेदो भवति । अतो नैव तमपेक्ष्य पुनः पाठ इति शक्यते वक्तुम् । ७. अयं ग्रन्थः 'मडि च' इति धातुसूत्रव्याख्याने । द्र० क्षीरत० १।१७५ ॥

पठति'' इति । तच्चार्थान्तरं प्रयोगतोऽवगन्तव्यम् ॥

स्तुत्यामीड्टे तत्रेडयेण्णिचि ॥ ८४ ॥

'ईड स्तुतौ' आद्योऽदादिरनुदात्तेत् ॥

मन्थार्थे खण्डते खण्डेर्भेदार्थे खण्डयेण्णिचि ।

'खडि मन्थे' । स च मन्थनम् । 'खड खडि कडि भेदे' । तत्र च खडेत्यस्य खाडयतीति द्रष्टव्यम् ॥

हेडते ऽनादरे हेडेर्वेष्टने हिडयेन्मिथः ॥ ८५ ॥

होडतीति गतौ होडेर्होडते ऽनादरे पुनः ।

'हेडृ होडृ अनादरे' अनुदात्तेतौ । 'हेड वेष्टने' घटादिः । तत्र च मितां ह्रस्वो[2] भवन् 'एच इग्घ्रस्वादेशे' (अष्टा० १।१।४८) इतीगेव भवति । हेतुमण्णिच्त्वात्तु 'णिचश्च' (अष्टा० १।३।७४) इत्यात्मनेपदमप्यूह्यम् । अण्यन्तावस्थायां तु हेडतीति द्रष्टव्यम् । 'हुडृ होडृ गतौ' । 'हुडृ हूडृ' इति **धनपालशाकटायनौ** । **क्षीरस्वामी** त्वाह—'हूडृ हुडृ हौडृ गतौ । हूडति होडति हौडति । होडृ इति चन्द्रः । होडति'[3] इति ॥

कण्डयेदिति भेदे णौ मदे तु शपि कण्डते ॥ ८६ ॥

'कडि भेदे', स चात्रावघातः । 'कडि मदे', अनुदात्तेत् । कडेर्भूवादितुदाद्योः पाठात्[4] कडतीत्यपि भवति । **क्षीरस्वामी** तु भूवादौ

१. अयमंशः 'वडि विभाजने' इति धातुसूत्रव्याख्याने । तत्र 'नन्दी तु वटि विभाजने वडि वेष्टने...........' इत्येवं पाठ उपलभ्यते (द्र० क्षीरत० १।१७४) । सायणस्तु धातुवृत्तौ (पृष्ठ ७४) पुरुषकारवदेव स्वामिपाठमुद्धरति । ट्रिवेण्ड्रममुद्रिते पुरुषकारेऽत्रत्याः (पृष्ठ ७०) तिस्रोऽपि टिप्पण्यः क्षीरस्वामिग्रन्थानुपलम्भादयाथार्थ्यं भजन्ते ।

२. मितां ह्रस्व (६।४।९२) इति सूत्रेण । ३. द्र० क्षीरतरङ्गिणी १।२४६, पृष्ठ ५८ । तत्र 'होडृ इति चन्द्रः । होडति' इति पाठो नोपलभ्यते । मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे 'हौडृ' इति पाठोऽप्रामाणिक इत्यस्मादेव पाठात् प्रतीयते ।

४. 'कड मदे' इत्येवं रूपादित्यर्थः । उभयत्र पाठफलं तु देवेन 'स्वरभेदाद्

परस्मैभाषमपि कडीत्येव पठित्वाह—'कडेति दुर्गः'[१] इति ॥

लाडयत्युपसेवायां विलासे तु लडेच्छपि ।

'लड उपसेवायाम्' । 'लड विलासे' । 'लड ईप्सायां वा' इति च क्षीरस्वामी[२] । लळयोर्लडयोश्च कैश्चिदविशेषाश्रयणाल्लाळयति ललना इत्यपि भवति[३] । घटादौ पुनः पठ्यते—'जिह्वोन्मथने लडिः' इति । जिह्वाया उन्मथने लडिर्मिद् भवतीत्यर्थः । लडयति जिह्वाम् । कौमारास्त्वाहुः—'अन्ये जिह्वोन्मथने इति द्वन्द्वं व्याचक्षते । तदा लडयति शत्रुमित्यपि भवति' इति । क्षीरस्वामी तु—'जिह्वोन्माथनयोर्लडिः' । लड विलासे इत्ययं भूवादिर्जिह्वाविषयायां क्रियायामुन्माथे[४] च मित् । लडयति जिह्वाम्, लडयति दधि । अन्यत्र लाडयति मित्रम्[५] । जिह्वोन्मथन इति गुप्तः । 'जिह्वाशतान्यल्लडयत्यभीक्ष्णम्'[६] इति । धनपालस्तु 'जिह्वोन्मथने लडिः । आर्याणां तु जिह्वोन्मथनयोरिति पाठः' इति ॥

मृडेर्मृणाति सुखने तत्रैव मृडतीति शे ॥ ८७ ॥

'मृड सुखने', क्र्यादिः तुदादिश्च । अन्ये त्वाद्यं 'मृद क्षोदे, मृड सुखने च' इति पठन्ति । तथा च 'गुध रुषि मृद संक्षोदे मृड सुखनार्थे च कुन्थ संक्लेशे' इति श्लोकधातुपाठः । क्वचित्तु 'मृड च' क्षोदार्थतैव दृश्यते ॥

वैकल्यदाहरक्षासु कुण्डेत कुण्डेत कुण्डयेत ।

'कुडि वैकल्ये' । शाकटायनः पुनष्टकारान्तमध्येऽमुमध्यैष्ट ।

द्विरुच्यते' इत्यस्मिन् श्लोक (५५) उक्तम् । १. क्षीरतरङ्गिणी १।२५१ पृष्ठ ५६ । २. द्र० क्षीरतरङ्गिणी १।२५०, पृष्ठ ५६ । तत्र 'लल ईप्सायां वा' इति पाठः । ३. द्र० क्षीरतरङ्गिणी १।२५०, पृष्ठ ५६ । ४. 'उन्मथने' इति क्षीरतरङ्गिण्यां (१।५५१) पाठः । ५. 'चित्रम्' इति क्षीरतरङ्गिण्यां (१।५५१) पाठः । ६. क्षीरतरङ्गिणी १।५५१, पृष्ठ ११२ । तत्र 'जिह्वाशतान्युल्ललयत्यभीक्ष्णम्' इति पाठः ।

क्षीरस्वामीत्वाह—'कुठीति कौशिकदुर्गौ' कुण्ठति कुण्ठः'[1] इति । 'कुडि दाहे' अनुदात्तेत् । 'कुडि रक्षणे' ॥

तोडनार्थे तुडेस्तुण्डेस्तुडेत् तोडति तुण्डते ॥ ८८ ॥

तुडचोस्तुण्डेश्च तुडेदित्यादि भवतीत्यर्थः । 'तुड तोडने' तुदादिः । 'तुडृ तोडने' । 'तूडृ' इति **शाकटायनः** । 'तुडि तोडने', अनुदात्तेत् । तच्च दारणं हिंसा च[2] । यदाहान्त्ययोः[3] **क्षीरस्वामी** ।

[4]कल्याणे भण्डयेद् भण्डेः परिहासे तु भण्डते ।
प्रेरणे जोडयेच्छे तु बन्धने जुडतीति च ॥ ८९ ॥

'जुड बन्धे' । तत्र चैवं यथापठितेऽर्थे जोडयेदिति जुडतीति च भवतीति वाक्यार्थसमुच्चये चकारो व्याख्येयः । न पुनर्बन्धन एव जोडयेदिति च भवतीति ॥

सङ्घाते पिण्डयेत् पिण्डेस्तत्रैव शपि पिण्डते ।

'पिडि संघाते' । अन्त्यो ऽनुदात्तेत् ॥

कणेः कणति शब्दार्थे काणयेण्णौ निमीलने ॥ ९० ॥

कण शब्दार्थः', 'कण निमीलने' । घटादौ च 'कण रण गतौ' इति पठ्यते । तस्य तु हेतुमण्णिचि कणयेत्, शब्दार्थस्य तु काणयेदित्येव ॥

---

१. द्र० क्षीरतरङ्गिणी १।२२०, पृष्ठ ५५ । तत्र 'कुटि इति कौशिकदुर्गौ' इति पाठः । सायणोऽपि धातुवृत्तौ 'कुटीति कौशिकदुर्गौ' इत्येवोद्धरति ।

२. गणपतिशास्त्री स्वीये संस्करणे—"'च यदा' इत्यस्य स्थाने 'चेत्या' इति पठनीयं भाति" इत्युक्तवान् । तच्चिन्त्यम्, यथास्थितपाठस्यैव युक्तत्वात् ।

३. अन्त्ययोः 'तूडृ तोडने तुडि तोडने' इत्यनयोर्धात्वोर्व्याख्याने । 'तुडि तोडने' इत्यत्र 'तोडनं हिंसा' इत्युक्तवान् (क्षीर० १।१७९, पृष्ठ ४९), 'तूडृ तोडने' इत्यत्र च 'तोडनं द्रावणम्' इति (क्षीर० १।२४५, पृष्ठ ५८) तत्र 'दारणम्' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः । ४. इदमर्धं पद्यं क्वचिन्न पठ्यते । पुरुषकारे चाप्ययमंशो न व्याख्यातः । परन्तु सायणेन धातुवृत्तौ 'परिहास इति देवः' इत्येवमुद्धरता 'परिहासे तु भण्डते' इति चरणस्थितिः सूचिता ।

भूवाद्योर्घुरिणघूर्ण्योः स्तां घोरणते घूर्णते शपि ।
भ्रमणेऽत्र तुदाद्योः शे स्यातां घुणति घूर्णति ॥ ६१ ॥

'घुण घूर्ण भ्रमणे' । अत्रेति भ्रमणे एवेत्यर्थः ॥

अणेरणति शब्दार्थे प्राणने त्वण्यते श्यनि ।

'अण शब्दार्थः, अण प्राणने' अनुदात्तेत् । अनेति शाकटायनः । तवर्गान्तकाण्डं चैवमनुसृतं भवति ॥

मितः श्रणति दानार्थे श्राणयत्यत्र णौ पदम् ॥ ६२ ॥

'चण शण श्रण दाने', घटादयः । 'गताविरयेके' इति मैत्रेयरक्षितः[1] । मितफलं तु पुनः श्रणयतीति हेतुमण्णिचि ह्रस्वः । 'श्रण दाने', विपूर्वश्चायं दृश्यते[2] । विश्राणनं वितरणम्'[3] इति ॥

व्रणेच्छब्दार्थविषये व्रणयेद् गात्रचूर्णने ।

'व्रण शब्द र्थः', 'व्रण गात्रचूर्णने' कथादिः ॥

आमन्त्रणे तु कुणयेच्छब्दे चोपकृतौ कुणेत् ॥ ६३ ॥

'कुण आमन्त्रणे', कथादिः । 'कुण शब्दोपकरणयोः' तुदादिः ॥

बन्धनेऽन्तति सातत्यगमनेऽतति

'अति अदि बन्धने' इति मैत्रेयरक्षितः[4] । 'तान्तं द्रमिडाः पठन्ति, आर्यास्तु दान्तम्' इति धनपालः । क्षीरस्वामी तु—'अति अदि' इत्येव पठित्वा तथैव चोदाहृत्याह—'अतेः पाठोऽनार्षः । अन्ये अदि इति बन्धने इति पेठुः, इन्ताञ्चकार'[5] इति । अत सातत्यगमने ॥

चिन्तयेत् ।

---

१. धातुप्रदीप १।८००-८०२, पृष्ठ ५६ । २. 'भज विश्राणने' (१०। १७९) इति लिङ्गात् । ३. अमर २।७।२९॥ ४. धातुप्रदीप १।६०, ६१; पृष्ठ ४१ । ५. क्षीरतरङ्गिणी १।५१, पृष्ठ २५ । तत्र अदेः पाठोऽनार्ष इत्युक्तम्, न त्वतेः ।

स्मृत्यां चेतति संज्ञाने तत्र चेतयते णिचि ॥ ६४ ॥

'चिति स्मृत्याम्', 'चिती संज्ञाने', 'चित संचेतने' इति मैत्रेयरक्षितः[1]। संवेदन इति बहवः[2] ॥

कृणत्ति कृन्ततीत्येते वेष्टने छेदने क्रमात् ।
कीर्तयेदिति संशब्दे

'कृती वेष्टने', रुधादिः । कृती छेदने', मुचादिः । कत संशब्दने' । 'उपधायाश्च' (अष्टा० ७।१ १०१) इतीत्वं रपरत्वं च । 'उपधायां च' (अष्टा० ८।२।७८) इति दीर्घः ॥

गत्यर्थे पतयेत् पतेत् ॥ ६५ ॥

'पत गतौ वा' कथादिः । केचित्तु वेति न पठन्ति[3] । तथैव च 'स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्' (अष्टा० ३।२। १५८) इत्यत्र वृत्तौ दृश्यते । 'वा' पाठे तु सति यावदुपयुक्तं वृत्तिकृता [तावत्] पठितमिति कल्पनीयम् । तत्र च 'वा' पाठपक्षे तस्य णिज्विकल्पार्थत्वात् पतेत्यस्य पतयेत् पतेदिति भवति । पत्लृ गतौ इत्यस्य तु पतेदित्येवेति । विकल्पफलं पुनर्लुङादावपतीत् पताञ्चकार अपप्तत् पपातेत्यादिषु द्रष्टव्यम् । तत्र च 'पताम्' इत्यत्र 'कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थम्' इति वार्त्तिकेन[4] आम् । अपप्तत् इत्यत्र लृदित्वादङ् । 'पतः पुम्' (अष्टा० ७।४ १९) इति पुम् ॥

यतते तु प्रयत्नार्थे निराकारे तु यातयेत् ।

'यती प्रयत्ने', 'यत निकारोपसंस्कारयोः'। 'निराकार' इति

---

१. धातुप्रदीप १०।१३४, पृष्ठ १३८ । २. क्षीरस्वामी तु 'चिती संज्ञाने' (१।३४) इति धातुव्याख्याने 'चुरादौ चित संवेदने' इत्युक्तवान् । परन्तु क्षीरतरङ्गिण्यां चुरादौ 'संचेतने' इत्येव पठ्यते (द्र० क्षीर० १०।१२४) ।
३. धातुप्रदीपे 'वा' न पठ्यते द्र० १०।३०४, पृष्ठ १४८) । क्षीरस्वामी तु पठति (द्र० क्षीर० १०।२४९, पृष्ठ ३१३) । स च पक्षान्तरे 'वा' शब्द-मुत्तरधात्वैकदेशमप्याह । ४. महा० ३।१।३५ ॥

तु पाठो दृश्यते । 'निराकार: परिभव:' इति च क्षीरस्वामी[1] । उपस्कारोपसस्कारयो: पुन: पाठकृतो[2] विप्रवदन्ते । तथा चाख्यात-निघण्टु:—'यत्ने प्रैषे निराकारे यातयेदप्युपस्कृतौ' इति । श्लोक-धातुपाठश्च—'यत उपसंस्कारनिकारार्थः स निरश्च धान्य-धनवाची'[3]ति ।।

[4]वर्तयेद् भाषणार्थे णौ वर्तने शपि वर्तते ।। ९६ ।।

'वृतु भाषार्थः' । 'वृतु वर्तने, अनुदात्तेत् ।।

ग्रथ्नातीति तु सन्दर्भे ग्रन्थयेद् ग्रन्थतीति यौ ।
कौटिल्ये ग्रन्थते ग्रन्थेर्ग्राथयेद् ग्रथति ग्रथेः ।। ९७ ।।

'ग्रन्थ सन्दर्भे', क्र्यादि: । 'अनिदिताम्' (अष्टा० ६।१।२४) इति न लोप: । 'श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे' । 'ग्रथि कौटिल्ये', अनुदात्तेत् । 'ग्रथ बन्धने', युजादि: ।।

हिंसासंक्लेशयोर्मन्थेन्मथेन्मथ्नाति लोडने ।

'मथि हिंसासंक्लेशयोः' । क्षीरस्वामी तु मन्थेति पठित्वा मथ्यत इति चोदाहृत्य 'मथि इति दौर्गाः, मन्थ्यते'[5] इत्याह । 'मथे विलोटने' । 'मन्थ विलोटने', क्र्यादि: । भूवादौ चामुं मैत्रेयरक्षितः[6] पठति, चन्द्रदुर्गौ च । तदा मन्थेदित्येतद् विलोटनेऽप्यावृत्त्या कामं व्याख्यायताम् ।।

---

१. क्षीरतरङ्गिण्यां (१०।१८१) तु 'यत निकारोपस्करयोः । निकार: स्वेदनम्' इत्येवं पाठ उपलभ्यते । यथा तु स्वामिनाम्ना पुरुषकारे पाठ उद्घृतस्तथैव सायणभट्टोजिदीक्षितावप्युद्धरत: । द्र० क्षीरत० पृष्ठ ३०१, टि० ४ ।

२. 'पाठकाः' इति पाठान्तरम् ।

३. निरुत्तरो यतिर्धान्यधनविषय-क्रियावाचीत्यर्थ: । यथा—ऋणं निर्यातयति ।

४. एतच्चरणम् एकत्रिंशदुत्तरशततमश्लोकविवरणे 'णौ वर्तयति भाषार्थे' इत्येवं पठति पुरुषकार: ।

५. द्र० क्षीरतरङ्गिणी १।३७, पृष्ठ २२ ।

६. धातुप्रदीप १।४१, पृष्ठ १२ । 'विलोडने' इति तत्र पाठ: ।

कुथ्नाति कुन्थेत् संक्लेशे पूतीभावे तु कुथ्यति ॥ ९८ ॥

'कुन्थ संक्लेशे', क्र्यादिः। संश्लेषणे' इत्येके। तथा च 'संश्लेषणे संश्लेषणक्रियायाम्' इति क्षीरस्वामी[1]। 'कुथि हिंसासंक्लेशयोः'। 'कुथ पूतिभावे', दिवादिः ॥

प्रथते प्राथयत्येतत् प्रख्याने द्वितयं प्रथेः।
पृथेः पर्थयतीत्येतत् प्रक्षेपे णौ पदं विदुः ॥ ९९ ॥

'प्रथ प्रख्याने'। आद्यो घटादिरनुदात्तेत्। तत्र च हेतुमण्णिचि मित्त्वाद्ध्रस्वे प्रथयति। अन्त्ये तु—'नान्ये मितः'[2] इत्यमित्त्वान्न ह्रस्वः। 'प्रथ प्रक्षेपे'। केचित् पुनर्घटादौ च पृथिं पठन्ति। तथा च क्षीरस्वामी—'पृथु विस्तारे। पर्थति[3]। प्रथेः षिवन् संप्रसारणं चेति प्रथेः सम्प्रसारणविधादनार्षममुं मन्यन्ते'[4] इति। यदप्रथयत् तत् पृथिव्यै पृथिवित्वम्[5] इत्यस्य श्रौतस्य निर्वचनस्यानार्षपक्ष एवाञ्जस्यम्। अन्यथा हि यदपर्थयदित्येव निर्ब्रूयात्। सर्वथापि प्रथेर्घटादिपाठे तत्फलं 'घटादयः षितः'[6] इति षित्त्वादङि सति प्रथेतिरूपं द्रष्टव्यम्। येऽमी घटादय आत्मनेपदिनः पठितास्ते षिद्वद् भवन्तीत्यर्थः।

क्नथत्ययौ[7] यौ हिंसायां क्नाथयेत्क्नथते क्नथेत्।

'श्रथ श्लथ क्नथ क्लथ हिंसार्थाः', घटादयः। 'क्नथ हिंसायाम्', स्वरितेत्। शाकटायनस्य तु परस्मैपदी। अपरे पुनरेनं न पठन्ति। तथा च 'जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम्' (अष्टा० २।३।५६) इत्यत्र चोरस्योत्क्राथयति इत्यत्र निपातनाद् वृद्धिरिति वृत्तिः।

---

१. क्षीरतरङ्गिण्यां (९।४७) नैष पाठ उपलभ्यते।   २. क्षीरतरङ्गिणी धातुसूत्र १०।८०।   ३. धातोरनुदात्तेत्त्वात् 'पर्थते' इति युक्तम्। तथैव च क्षीरतरङ्गिण्यां (१।५१३, पृष्ठ १०६) पाठः।
४. द्र० क्षीरतरङ्गिणी १।५१३। तत्र 'प्रथेः सम्प्रसारणाद् अनार्षममुं मन्यन्ते' इत्येवं पाठः।   ५. तै० ब्रा० १।१।३॥   ६. क्षीरतरङ्गिणी, धातुसूत्र १।५२२॥   ७. अयो = अपुजादावित्यर्थः।

सति हि चौरादिके 'नान्ये मितः'[1] इति मित्त्वनिषेधादयत्नसिद्धा वृद्धिर्न निपातनसाध्या ॥

पुथ्येत् पुन्थति हिंसार्थे भाषार्थे पोथयेदिति ॥ १०० ॥

पुथ हिंसायाम्,' दिवादिः । 'पुथि हिंसासंक्लेशयोः' । 'पुथ भाषार्थः' ॥

दौर्बल्ये श्रथयेत्प्रयत्नविषये स्याच्छ्राथयेन्मोक्षणे,
यौ तु श्राथयति श्रथत्यपि च वा णौ श्रन्थयेच्छ्रन्थति ।
सन्दर्भे श्नि विमोचनार्थविषये श्रथ्नात्यथ श्रन्थते,
शैथिल्ये

'शाख क्रप श्रथ दौर्बल्ये' कथादयः । 'श्रथ प्रयत्ने' इति **मैत्रेयरक्षितः**[2] । प्रतिहर्ष इति बहवः । 'श्रथ मोक्षणे,' 'श्रथ हिंसायाम्' इत्यपरे । तथा च 'श्रथ क्रथ हिसु हिंसायाम्' इति शाकटायनः । 'श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे' 'ग्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोः ।' ये तु 'श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे' इत्यपि क्र्यादौ पठन्ति । तथा च 'सन्दर्भे श्रन्थनक्रियायां श्रन्थ ग्रन्थ धातू वर्तेते' इति क्षीरस्वामी[3] । तेषां संदर्भे इत्येतद् यथाश्रुतं श्रथ्नातीत्यनेनैव सम्बन्धनीयम् । "वा णौ" इत्यनेनैव पूर्वधातोरवच्छेदः सिद्धः । श्रथि शैथिल्ये ॥

ऽथ पथेर्गतौ पथति णौ पन्थेर्गतौ पन्थयेत् ॥ १०१ ॥

'पथे गतौ ।' एवं च 'पथेर्गतौ' इत्यत्रापि काममस्यैवैकारस्य पूर्वरूपम्[4] । तत्फलं पुनरपथीदित्यत्र 'ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम्' (अष्टा० ७।२।५) इति वृद्ध्यभावसंसूचनम् । पथि गतौ ॥

---

१. क्षीरतरङ्गिणी, धातुसूत्र १०।८०॥ २. द्र० धातुप्रदीप १०।१३, पृष्ठ १३२ । तत्र 'प्रतियत्ने' इति पाठः । ३. क्षीरतरङ्गिण्यां तु क्र्यादौ नायं पाठ उपलभ्यते, न च तत्र 'श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे' इत्येवं धातुसूत्रमुपलभ्यते । भ्वादौ पुनः क्षीरस्वामी स्वयमाह— क्र्यादौ श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे' (क्षीर० १।३०)। विशेषस्त्वत्र अस्मत्सम्पादितायां क्षीरतरङ्गिण्यां २७३ तमे पृष्ठे पञ्चमटिप्पण्यां द्रष्टव्यः । ४. अयं भावः—'पथे' एकारान्तानुकरणान्ङसो ऽकारस्य 'ङसिङसोश्च' (अष्टा० ६।१।११०) इति पूर्वरूपम् । 'तत्फलम्' एकारान्तानुकरणफलम् ।

क्लिन्दते क्लिन्दतीत्येवमिदितः परिदेवने ।
क्लिद्यतीत्यार्द्रभावेऽर्थे क्लिदेः श्यन्यूदितो भवेत् ॥ १०२ ॥

'क्लिदि परिदेवने'। अकर्त्रभिप्राये कर्त्रभिप्राये च क्रियाफले द्वैरूप्यार्थो द्विष्पाठः। एवञ्च 'इदितोः परिदेवने' इति पठितुं युक्तम्[1] । 'क्लिदू आर्द्रीभावे'। ऊदित्त्वफलं तु क्लेत्ता क्लेदिता। इत्यादौ 'स्वरतिसूतिसूयति' (अष्टा० ७।२।४४) इतीड्विकल्पः, न पुनः पाठशुद्ध्या पदशुद्धिरेव। वक्ष्यति च 'इटा भिदा'[2] इति ॥

आस्वादनेऽर्थे स्वदते स्वादयेदिति शब्णिचोः ।

'ष्वद ष्वर्द आस्वादने,' अनुदात्तेतौ। 'ष्वद आस्वादने'। विस्तृतश्चायं[3] 'भाषार्थे यौ तु लोकयेद्'[4] इत्यत्र। यस्तु 'स्वाद आस्वादने' इत्येव भूवादावपि पठ्यते, तस्य तङि स्वादते इति द्रष्टव्यम् ॥

अर्दयेदर्दतेऽर्देद्यौ हिंसनेऽर्दति याचने ॥ १०३ ॥

'अर्द हिसि हिंसायाम्'। आद्यः स्वरितेत्। **शाकटायनस्य**त्वात्मनेपदी। 'अर्द गतौ याचने च' ॥

मेदते मेद्यतीत्येते स्नेहने मिन्दयेण्णिचि ।
ञिदितो मेदते मेदेन्मेधाहिंसनयोर्द्वयोः ॥ १०४ ॥

'ञिमिदा स्नेहने,' भूवादिर्दिवादिश्च। 'मिदेर्गुणः' (अष्टा० ७।३।८२) इति गुणः। 'मिदि स्नेहने'। क्षीरस्वामी तु 'मिद स्नेहने, मेदयती' त्युक्त्वा 'कैश्चिदिदित् पठ्यते'[5] इत्याह। 'मिदृ मेदृ

---

१. क्लिदि परिदेवने इत्येवं द्वौ धातू। एक आत्मनेपदी (द्र० क्षीर० १।१५) अपरः परस्मैपदी (द्र० क्षीर० १।५०) । तस्माद् धातुद्वयकारणात् 'इदितोः' इति द्विवचनान्तो निर्देशः कर्तव्यः । २. दैवश्लोक ११६ ।

३. 'विवृतश्च' इति युक्तः पाठः स्यात् । ४. दैवश्लोक ४० ।

५. क्षीरतरङ्गिण्यां तु 'मिदि स्नेहने। मिन्दयति। मिन्दः कुष्ठी। मिद इति कौशिकः, मेदयति' इत्यन्यथा पाठ उपलभ्यते (द्र० १०।८, पृष्ठ २७६) सायणस्तु 'क्षीरस्वामी अनिदितं पठित्वा कैश्चिदिदित् पठ्यते' इत्येवं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३७६) उदाजहार ।

मेधाहिंसनयोः'। थान्तावेतावित्येके। व्यक्तं चैतत् क्षीरस्वामिवृत्तौ[१]। धान्तावपरे। तथा च 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' (अष्टा० ३।३।१०४) इत्यत्र मेधाशब्दव्युत्पादने जिनेन्द्रः पपाठ। भोजदेवस्तु 'रिखिलिखिशुभिसिधिमिधिगुधिभ्यो गुणश्च'[२] इत्यङ्विधौ मिधेर्गुणं च विदधद् मेधि नानुमन्यते। कौमाराश्चात्रैवानुकूलाः। तत्र च रिखिः सौत्रो लिख्यर्थः। सेधा सत्त्वम्। गोधा प्रकोष्ठत्राणम्। शिष्टं स्पष्टम्। सर्वथापि 'प्रत्येकं निदिनेद्योः स्तां नेदते नेदतीत्युभे'[३] इत्येवात्राप्युभयविवक्षायामृदितोरिति[४] युक्तं पठितुम्। 'इदितः परिदेवने'[५] इत्यत्रेव वा जात्याख्यायामेकवचनम्। ऋदित्त्वफलं तु 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' (अष्टा० ७।४।१) इति ह्रस्वेनामीमिददिति प्राप्ते 'नाग्लोपिशास्वृदिताम्' (अष्टा० ७।४।२) इति निषेधादमिमेददिति रूपम्॥

आह्वाने रोदने क्रन्देः कन्देः क्रन्दति कन्दति।
वैक्लव्ये तु तयोर्धात्वोः क्रन्दते कन्दते मितोः॥ १०५॥

'कदि क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने च'[६]। 'कदि क्रदि क्रद क्लद वैक्लव्ये'। क्षीरस्वामी तु 'कदि क्रदि क्लदि वैक्लव्ये' इत्युक्त्वा 'वैकल्य' इति चन्द्रः। कद क्रद क्लदेति नन्दी'[७] इत्याह। सर्वथाऽपि क्लन्द्यादेरपि क्लन्दतीत्यादि यथार्हमूह्यम्॥

अथ मितोरिति किमर्थम्? नहि तावद्ध्रस्वार्थम्। 'नुम्विधावुपदेशिवद् वचनम्' इति वार्त्तिकाद्[८] 'इदितो नुम् धातोः'

---

१. क्षीरतरङ्गिण्यां १।६१० तमे धातुसूत्रे। २. सरस्वतीकण्ठाभरण २।४।१४४। ३. दैवश्लोक ११४। ४. मिदृ मेदृ द्वयोर्धात्वोः सत्त्वादत्रापि 'ऋदितोः' इति पाठो युक्त इति भावः। पूर्वं ७३ तमे पृष्ठे प्रथमा टिप्पण्यपि द्रष्टव्या। ५. दैवश्लोक १०२। ६. एवं च न श्लोके यथासंख्यं विवक्षितमिति ज्ञेयम्। ७. क्षीरतरङ्गिणी १।५२०, पृष्ठ १०७। ८. महा० ७।१।५८।

(अष्टा० ७।१।५८) इति धातुग्रहणबलादेव[1] वा धातुसंज्ञासमनन्तरमेव नुमि कृतेऽकारस्यानुपधात्वेन 'अत उपधायाः' (अष्टा० ७।२।११६) इति वृद्धेरभावाद्ध्रस्वविधेर्वैयर्थ्यात् । नच 'चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्' (अष्टा० ६।४।९३) इति दीर्घार्थः, 'ऊदुपधाया गोहः' (अष्टा० ६।४।८९) इत्यत उपधाया इत्यत्रानुवृत्तेरुपधाया एव मितां ह्रस्वदीर्घयोर्विधानाद्, अत्र चानुपधात्वात् । न च घटादिपाठबलादनुपधात्वेऽपि दीर्घः सिध्यति, षित्त्वार्थतयाऽपि पाठोपपत्तेरित्यत आह—

मित्त्वार्थपाठसामर्थ्यात् तयोर्दीर्घविकल्पनम् ।
भवेच्चिण्णमुलोस्तस्मादक्रान्द्यक्रन्दि सिध्यतः ॥१०६॥

'षित्त्वं खल्वङि कन्दा क्रन्देति रूपार्थम् । तयोश्च 'गुरोश्च हलः' (अष्टा० ३।३।१०३) इत्यप्रत्ययेनैव सिद्धेर्मित्त्वार्थ एवाय पाठ इति तद्बलादनुपधात्वेऽपि अक्रान्दि अक्रन्दि क्रान्दं क्रन्दम् अकान्दि अकन्दि कान्दं कन्दमिति वैकल्पिको दीर्घः सिध्यतीत्यर्थः । एव क्लन्देरप्यूहचम् ॥

गात्रप्रक्षरणे स्विद्येत् स्वेदते स्नेहमोकयोः[2] ।

'ष्विदा गात्रप्रक्षरणे' दिवादिः । तथा च 'निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः' (अष्टा० १।२।१९) इत्यत्र हरदत्तः—'ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोरित्यस्य भौवादिकस्य ञीतो ग्रहणम् । न तु ष्विदागात्र-

---

१. अयं भावः-इदितो नुम् धातोः (७।१।५८) सूत्रे धातुग्रहणाभावे तासिसिचोरिदित्त्वात्तदन्तस्याङ्गस्य नुम्प्रसज्येत । तदभावे च मन्ता अमंस्त इत्यत्र अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति (६।४।२४) इति नलोपः प्रसज्येत । भाष्यकारस्तु 'यच्चात्रेकारेण क्रियते ऽकारेणापि तच्छक्यं कर्तुम्' (महा० ७।१।५८) इति वदन् तासिसिचोरिकारकरणमुच्चरणार्थं मनुते । मन्ता इत्यत्र तु डानिमित्तस्य टिलोपस्याभाच्छास्त्रीयत्वात् असिद्धवदत्राभात् (६।४।२२) इत्यसिद्धत्वान्न लोपो न भविष्यति । अमंस्त इत्यत्र तु आहसाताम् इत्यत्र हनेर्नकारलोपार्थं हनः सिच् (१।२।१४) इति सिचः कित्त्वविधानज्ञापकादनुनासिकलोपाभावो द्रष्टव्यः ।

२. 'मोक्षयोः' पाठान्तरम् ।

अक्षरणे इत्यस्य दैवादिकस्य, ञीद्भिः साहचर्यात् । अस्य चाञीत्त्वाद्' इति । ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोः, अनुदात्तेत् । क्षीरस्वामी तु 'ञिक्ष्विदा' इति क्षकारादिं पठित्वाह—'ञिष्विदा इति नन्दी'[1] इति ॥

क्ष्वेदत्यव्यक्तशब्दार्थे क्ष्विद्यति स्नेहमोक्षयोः ॥ १०७ ॥

'ञिक्ष्विदा अव्यक्ते शब्दे', 'ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः', दिवादिः । मोहनयोरित्यपि बहुषु ग्रन्थेषु दृश्यते ॥

ज्वलादेश्च तुदादेश्च सीदेद् विशरणादिके ।
पद्यतेरर्थ आसीदेदासादयति चाङि णौ ॥ १०८ ॥

'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' । तुदादावप्येवमेव धनपालः । 'विशरणे' इत्येव मैत्रेयरक्षितो[2] दुर्गश्च । 'विशमृशणुदप्रवेशामर्शक्षेपेषु षद्लृविशरणार्थः' इति च श्लोकधातुपाठः । 'अवसादने' इत्येव क्षीरस्वामि[3]शाकटायनौ । अत्र च ज्वलादित्वात् सीदतीत्यर्थे साद इति पक्षे णः । अन्यदा सद इति पचाद्यजेव । तुदादित्वफलं तु स्वरभेदनुंविकल्पौ [4]पूर्वोक्तावेव च द्रष्टव्यौ । 'आङः षद पद्यर्थे' । आङः परः षद धातुः पदेरर्थे गतावन्यत्रापि यथाप्रयोगं विकल्पेन णिचमुत्पादयति इत्यर्थः । आङीति चाङ्युपपदे । तत्र चासीदेदित्यन्याय्यं मन्यामहे । शदिसहचरितयोर्ज्वलादितुदाद्योरेव सद्योः सीदादेशस्य न्याय्यत्वात् । तथा च तद्विधौ तावेव न्यासकृता पठितौ—'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेष्विति भौवादिकः, षद्लृ विशरणे तौदादिकः' इति ॥

व्यक्तवाचि वदेद्वा णौ वादयेद् वदते वदेत् ।
सन्देशे

---

१. क्षीरतरङ्गिणी १।४६३, पृष्ठ १०१॥ २. धातुप्रदीप ६।१५३, पृष्ठ ११६ ।
३. क्षीरतरङ्गिण्यां तु तुदादौ 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' (६।१३२) इत्येवं पाठ उपलभ्यते । ४. द्र० 'शतुर्वा नुं शे स्यादिति तुदादिता' (दैवश्लोक ५७) व्याख्यानोक्तः (पूर्व पृष्ठ ४६)।

'वद व्यक्तायां वाचि', 'वद सन्देशे', स्वरितेत् । **शाकटायनस्त्व**त्वात्मनेपदी । यदाह—'वदि[1] सन्देशवचने' इति । **धनपालस्तु** 'पद[2] सन्देशवचने, पादयति पदति, अन्यत्र पदयते' इति । 'वदि अभिवादनस्तुत्योरित्यस्य च वन्दत इति द्रष्टव्यम् ॥

इयनि गत्यर्थे पद्यते पदयेत णौ ॥ १०९ ॥

'पद्लृ गतौ' दिवादिः कथादिश्च, आगर्वादित्वात् तङ् ॥

णौ देवशब्दे गदयेद् व्यक्तिवाचि गदेच्छपि ।

'स्तनगदी देवशब्दे, स च पर्जन्यध्वनिः । स्तनश्च गदिश्च स्तनगदी इत्यदन्तोपदेश एव गदिः । 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे वक्तव्यौ'[3] इतीक्प्रत्ययं कृत्वा 'अतो लोपः' (अष्टा० ६।४।४८) इत्यल्लोपेनात्र निर्दिश्यत इत्याहुः । स्तन गद इत्येव **चन्द्रः** । केचित्तु गदिमीदितमेवेच्छन्तः कथादिकाण्डपाठबलादेवादन्तत्वं कल्पयन्ति । तथा च स्तन गदै इति **शाकटायनः** । तन्मते तु 'कथादिपाति'[4] इत्यक् । गद व्यक्तायां वाचि ।

नदत्यव्यक्तशब्दार्थे भाषार्थे नादयेदिति ॥ ११० ॥

'णद अव्यक्ते शब्दे', 'णद भाषार्थः' । टुनदि इत्यस्य नन्दतीति द्रष्टव्यम् ॥

सत्तायां विद्यते, ज्ञाने वेत्ति, विन्ते विचारणे ।
विन्दते विन्दतीत्येवं लाभे वेदयते णिचि ॥ १११ ॥

'विद सत्तायाम्', दिवादिरनुदात्तेत् । 'विद ज्ञाने', अदादिः । 'विद विचारणे', रुधादिः । 'विद्लृ लाभे', मुचादिः । इरित्पाठः[5] पुनः प्रामादिकः । तथा च सर्वैर्लुङि अविददिति नित्य एवाङ्

---

१. शाकटायनस्य इदित्वं स्वरितेतश्चिह्नम् (द्र० शाक० १।४।६६) ।
२. अस्मिन् वाक्ये 'पद' 'पादयति' 'पदति' 'पदयते' स्थाने 'वद', 'वादयति' 'वदति' 'वादयति' एते पाठभेदा यथासंख्यम् । ३. महा० ३।३।१०८॥
४. शाक० ४।१।१६७॥ लज-धातुप्रसंगे विवृतमेतत् सूत्रम् द्र० पृष्ठ ५५ ।
५. तुदाद्यन्तर्गतमुचादिस्थस्य लाभार्थकस्य विद इति भावः ।

ङ्राजह्रे । 'विद चेतनाख्याननिवासेषु' चितादिः । निपातनेष्विदति धनपालशाकटायनौ ॥

दैन्येऽर्थे खिद्यते खिन्ते, परिघाते तु खिन्दति ।

'खिद दैन्ये', दिवादीः रुधादिश्च । 'खिद परिघाते' मुचादिः । 'परितापे परितापनक्रियाया'मिति क्षीरस्वामी[1] ॥

स्तुत्यादौ मन्दते हर्षे माद्येन्मादयते णिचि ॥११२॥

'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नगतिषु' । अत्र क्षीरस्वामी—"स्वप्नेनालस्यं लक्ष्यते । चन्द्रस्तु मदि जाड्ये इत्येवाह' [2] इति । 'मदी हर्षे' । शमामष्टानां [दीर्घः श्यनिः] (अष्टा० ७।३।७४) इति दीर्घः । 'मद तृप्तियोगे' चितादिः । तृप्तिशोधन इत्यन्ये । तथा च 'तृप्तिशोधने तर्पणशुद्धौ' इति क्षीरस्वामी[3] । हर्षयति ग्लपयति वेत्याद्यर्थे तु मदयति मदयते इति भवति । मदी हर्षग्लपनयोः' इति घटादौ पठ्यते । अत्रार्थे माद्यतिर्मित् स्यादित्यर्थः ॥

यौ[4] वा णावपवारणे छदत इत्येकं द्वितीयं छदेद्,
अन्यच्छादयतिच्छदेदिति पुनः स्यादूर्जनेऽर्थे मितः ।
यत्तुच्छन्दयतीति णौ नुमि पदं तत् संवृताविष्यते,

'छद अपवारणे', स्वरितेत् । **शाकटायनस्य** तु परस्मैपदी । छदिरूर्जने, घटादिः । तच्च बलनं प्राणनं वा । अत्र च 'धात्वन्तराभ्युपगमे दरतीत्येके'[5] इत्यादिपूर्वोक्तरीत्यनुसारेण छदेदित्युक्तम् । **क्षीरस्वामिमैत्रेयरक्षितौ** तु 'छद अपवारणे' इति यौजादिकस्यैवच्छदेरूर्जने छदयतीति मित्त्वार्थो घटादौ पाठ इत्याहतुः[6] । 'छदि संवरणे',

---

१. क्षीरतरङ्गिण्यां 'खिद परितापे' (६।१४१) इत्यत्र पाठोऽयं नोपलभ्यते ।
२. क्षीरतरङ्गिणी १।१३, पृष्ठ १५ । तत्र 'आलस्यमपि लक्ष्यते' इति पाठः ।
३. क्षीरतरङ्गिण्यां (१०।१५१) नोपलभ्यतेऽयं पाठः । तत्र शोधनं सम्पत्तिः' इत्येवं पाठः । ४. यौ युजादावित्यर्थः । ५. षट्त्रिंशच्छ्लोक व्याख्यान उक्तमेतत् (पृष्ठ ३७) । ६. द्र० क्षीरतरङ्गिणी १।५५०॥ क्षीरस्वामिनो युजादौ 'संवरणे' इति पाठः (द्र० क्षीर० १०।२,५) । धातुप्रदीप १।८१८, पृष्ठ ५८ ।

छदेति तु बहवः। 'उरश्छदो दन्तच्छदः' इत्युदाजहार च क्षीरस्वामी[1]। शाकटायनः पुनरात्मनेपदिष्वमुं पपाठ ॥

संसर्गे णिचि मोदयेदिति भवेद्धर्षे पुनर्मोदते ॥ ११३ ॥

मुद संसर्गे'। 'मुद हर्षे', अनुदात्तेत् ॥

प्रत्येकं निदिनेद्योः स्तां नेदते नेदतीत्युभे।

कुत्सायां सन्निकर्षे वा कुत्सामात्रे तु निन्दति ॥ ११४ ॥

णिद्द णेद्द कुत्सासन्निकर्षयोः'। रूपभेदस्तु निनिदे निनेदे इत्यादौ व्यक्तः। 'णिदि कुत्सायाम्' ॥

छृदी सन्दीपने वा णौ छर्दयेच्छर्दतीत्युभे।

छृन्ते छृणत्तीति पदे दीप्तिदेवनयोः श्नमि ॥ ११५ ॥

छृदी स्थाने छृदेति धनपालशाकटायनौ। तत्र चाद्ये छृण्णम्,[2] अन्त्ये छृदितमिति फलभेदः। क्षीरस्वामिनस्तु पकारान्तोऽयम्। यदाह—'चृप छृप तृप दृप सन्दीपने। संदीप्तिक्रियायां चृपादयश्चत्वारो धातवो वर्तन्ते। चर्पयति छर्पयति'[3] इत्यादि। 'उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः' ॥

सिधेः सिध्यति सराद्धौ सेधतीत्युदितो गतौ।

शास्त्रमाङ्गल्ययो रूपमूदितस्तदिटा भिदा ॥ ११६ ॥

'सिधु संराद्धौ,' 'षिधु गत्याम्।' एवमेव च बहवः। न्यासे तु 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (अष्टा० ७।२।१०) इत्यत्र 'अस्योदित्त्वमनार्षम्' इति स्थितम्। तत्र चोदित्त्वे 'उदितो वा' (अष्टा० ७।२।५६) इति क्त्वायामिड्विकल्पात् सिद्ध्वा सिधित्वा सेधित्वेति भवति। अनुदित्त्वे तु स्वतः प्राप्तनित्येट्त्वमेवावतिष्ठते इति सिद्ध्वेति न

१. क्षीरतरङ्गिणी १०।३६, पृष्ठ २८३।

२. ईदित्त्वात् 'श्वीदितो निष्ठायाम्' (७।२।१४) इतीण्निषेधः।

३. क्षीरतरङ्गिण्यां (१०।२१३) नायं पाठ उपलभ्यते। सायणोऽपि धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३९५) पुरुषकारवदेव क्षीरस्वामिनः पाठमुद्धरति।

भवति। अत्र च 'रलोव्युपधाद्धलादेः संश्च' (अष्टा० १।२।२६) इति किद्वद्भावविकल्पात् पक्षे गुणः। 'षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च'। 'शासनं शास्त्रमि'ति मैत्रेयरक्षितः[1] शाकटायनश्च। षिधू शिष्टौ इत्येव च चन्द्रः। 'शास्त्रं शास्त्रविषयं शासनम्। माङ्गल्यं मङ्गलविषया क्रिया' इति क्षीरस्वामी[2]। शासनाद्धि शास्त्रमिति शास्त्रविषयक्रियापि शासनमेवेत्याशयः। तदिति सेधतीत्येतदेवेत्यर्थः। इटा भिदेति सेद्धा सेधितेत्यादौ 'स्वरतिसूति' (अष्टा० ७।२।४४) इतीड्विकल्पेनास्य पूर्वस्मात् सिधेर्भेद इत्यर्थः॥

शुन्धयेच्छुन्धते शुन्धेद्यौ वा णौ शौचकर्मणि।
शुद्धौ शुन्धति भूवादेः शुधेः शौचे तु शुध्यति॥ ११७॥

'शुन्ध शौच कर्मणि,' स्वरितेत्। शाकटायनस्य त्वात्मनेपदी। 'शुन्ध शुद्धौ,' 'शुध शौचे' दिवादिः॥

शर्धते शब्दकुत्सायामुन्दे शर्धति शर्धते।
हिक्कादौ शर्धयत्यस्य शृधेः प्रसहने णिचि॥ ११८॥

'शृधु शब्दकुत्सायाम्'। सा च पायुशब्दत्वादिति क्षीरस्वामी[3]। 'शृधु मृधु उन्दे'। स च क्लेदः। हिक्कादित्वं पुनरुभयपदित्वे हेतुः। भूवादौ 'हिक्क अव्यक्ते शब्दे'[4] इत्यारभ्य केचित् स्वरितेतः पठ्यन्ते। तेषु चायं शृधिः। 'शृधु प्रसहने'॥

बुध्यते बोधतीत्येवं बुधेरवगमे द्वयम्।
बुधिरो बोधनार्थस्य बोधते बोधतीत्यपि॥ ११९॥

'बुध अवगमने' दिवादिर्भूवादिश्च। 'बुधिर् बोधने'। क्षीरस्वामी तु 'बुध' इति पठित्वा 'बुधिरिति नन्दी'[5] इत्याह॥

बध्नाति बन्धने बन्धेर्बाधयेदिति संयमे।

---

१. धातुप्रदीप १।४७, पृष्ठ १३। २. क्षीरतरङ्गिणी १।३९, पृष्ठ २३।
३. द्र० क्षीरतरङ्गिणी १।५०६। ४. क्षीर० धातुसूत्र १।६०४। तत्र शृधिः ६१३ सूत्रे पठ्यते। ५. क्षीरतरङ्गिणी १।६१४, पृष्ठ १२५।

यत्तु बीभत्सते तत् स्याद् वैरूप्येऽर्थे बधेः सनि ॥१२०॥

अपरे पुनः पठन्ति—

[बध्नन् बीभत्सते बन्धे बाधयेदिति संयमे ।]

'बन्ध बन्धने', क्र्यादिः । 'बध संयमने' । 'बध बन्धने' । 'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्' (अष्टा० ३।१।५) 'मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य' (अष्टा० ३।१।६) इति सन् । अभ्यासेकारस्य च 'सन्यतः' (अष्टा० ७।४।७५) इति कृतस्य दीर्घः । संश्चास्माद् वैरूप्ये इष्यत इत्याहुः[1] । तच्च बीभत्सैव । एवं च बन्धे इत्यपि बन्धे पठितस्येत्यर्थः । अत्र च सन्नन्तस्याप्यवयवद्वारानुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् । तद्द्वारा हि समुदाय एव गवादाविव लिङ्गमासज्यते । गुपादीनां त्रिमुनिसम्मतेन नित्यसन्नन्तत्वेन केवलेषु 'गोपते' इत्यादेस्तत्फलस्याभावात् जुगुप्सादेश्च समुदायस्यानुपदेशात्[2] । न च नित्यसन्नन्तत्वे वृत्त्युक्तं गोपायतित्वादि न सिध्येत् । यथासम्भवं प्रकृत्यन्तरात् स्वार्थणिजादिना तत्सिद्धेः[3] । व्यक्तं चैतत् 'पूर्ववत्सनः' (अष्टा० १।३।६२) इत्यत्र भागवृत्तौ ।

गुधेर्गुध्नाति रोषेऽर्थे गुध्येत्तु परिवेष्टने ।

'गुध रोषे', क्र्यादिः । 'गुध परिवेष्टने', दिवादिः ॥

रुन्धे रुणद्ध्यावरणे कामेऽनावनुरुध्यते ॥१२१॥

'रुधिर् आवरणे', 'अनौ रुध कामे' दिवादिः, अनुदात्तेत् । अनावित्यन्वित्युपसर्गे सति ॥

राध्नोति संसिद्ध्यर्थे श्नौ राध्येद् वृद्धावकर्मकात् ।

'राध साध संसिद्धौ' । 'राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव'[4] ।

---

१. द्र० काशिका ३।१।६॥ २. द्र० महाभाष्य ३।१।५॥

३. पट पुट आदिदण्डके (१०।१६७) पठिनाद् 'गुपू' इत्यस्माद् 'गोपायति' रूपं सेत्स्यतीति भावः । ४. उपरिष्टादुद्धृतभाष्यवृत्तिग्रन्थसामञ्जस्याय 'राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव' इति धातुसूत्रमन्यथा व्याख्यायति ।

राधेरकर्मकाच्छ्यन् इत्येतावानेवात्र विवक्षितोऽर्थः । वृद्धिग्रहणन्त्वकर्मकक्रियोदाहरणमात्रम् । एवकारश्चैवमर्थात् सिद्धाया व्यावृत्तेरनुवादमात्रम् । तथा च 'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' (अष्टा० ३।१।८७) इत्यत्र **भाष्यम्** 'राध्यत्योदनः स्वयमेव' इति । अत्र हि सिध्यतीत्यर्थः, न तु नदी राध्यतीतिवद् वर्धत इति । तथैव 'राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः' (अष्टा० १।४।३०) इत्यत्र वृत्तिः—देवदत्ताय राध्यति नैमित्तिकः पृष्टः सन् देवदत्तस्य दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः' इति ।

ऋध्नोतीति भवेद् वृद्धावृध्यतीत्यत्र तु श्यनि ॥ १२२ ॥

'ऋधु वृद्धौ ।' आद्यः स्वादिः ।

गृधेर्गृध्यति काङ्क्षायां गर्धस्तत्रैव गर्धयेत् ।

'गधु अभिकाङ्क्षायाम्,' दिवादिः । 'गर्ध अभिकाङ्क्षायाम्' ॥

छेदने पूरणे चार्थे वर्धेर्वर्धयतीति णौ ॥ १२३ ॥
तदेव रूपं भाषार्थे वृधेर्वृद्धौ तु वर्धते ।

'वर्ध छेदनपूरणयोः' । 'वृधु भाषार्थः' । 'वृधु वृद्धौ,' अनुदात्तेत् ॥

याचने वनुते शब्दे सम्भक्तौ च वनेदिति ॥ १२४ ॥
क्रियासामान्यवृत्तेश्च तदेव स्यात् पदं मितः ।

'वनु याचने,' तनादिः । 'वनोति वनुतः वन्वन्ति । ववान ववनतुः ववनुरिति **चान्द्रा** उदाहरन्ति' इति ब्रुवन् **मैत्रेयरक्षितः**[1] परस्मैपदिनञ्चैनं मेने । 'ष्टन वन शब्दे' । 'वन षण सम्भक्तौ' । 'अर्थभेदाद् द्विष्पाठः' इति **मैत्रेयरक्षितः**[2] । 'ष्टन ध्वने'ति तु **क्षीरस्वामी**[3] । 'कगे नोच्यते, वनु च नोच्यते' । 'अस्यायमर्थ इति नोच्यते, क्रियासामान्यमस्यार्थं' इति यावत् । 'इह शास्त्रे नोच्यते इत्येके' इति **मैत्रेयरक्षितः**[4] । शास्त्रान्तरात् प्रयोगोऽस्यावगन्तव्य

---

१. द्र० धातुप्रदीप ६।८, पृष्ठ १२३ । स्वल्पः पाठभेदस्तत्र ।
२. 'अर्थभेदात् पुनः पठ्यते' इति धातुप्रदीपे (१।४६२, ४६३, पृष्ठ ३८) पाठः ।
३. क्षीर० १।३१०, पृष्ठ ७० । तत्र ष्टनस्थाने स्तन पाठः ।
४. धातुप्रदीप १।७६५, पृष्ठ ५६ ।

इति यावत् । क्षीरस्वामी तु 'अस्यायमर्थं इति नोच्यते, अनेकार्थत्वात्, नोच्यत इति योऽर्थस्तत्रार्थे कगिरित्येके'[१] इति । अन्त्ये तु स एवाह—'क्रियासामान्यवाचित्वान्नोच्यते'[२] इति । मित इति । एतच्च मित्त्वमनुपसर्गस्य विकल्प्यते, सोपसर्गस्य तु नित्यम् । वानयति वनयतीति । यदाह—'ज्वलह्वलह्मलानामनुपसर्गाद्वा, ग्लास्नावनुवमां च'[३] इति । एषामनुपसर्गाणां मित्त्वं वा भवतीत्यर्थः । एतच्च 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति' इति न्यायान्न[४] वनोतेः[५] । धनपालस्तु तमेव[६] प्रस्तुत्याह—'वनुं घटादिषु पठन्ति द्रमिडाः । तेषां [नित्यं] मित् संज्ञा । वनयति । आर्यास्तु विभाषामित्त्वमिच्छन्ति । तेषा वानयति वनयति' इति ॥

स्तम्भे मानयते ज्ञाने मन्यते मनुते पदम् ॥ १२५ ॥
पूजायां मानयेन्मानेद् यौ मीमांसेत तङ्सनोः ।

'मन स्तम्भे', चितादिः । 'मन ज्ञाने', दिवादिः । 'मनु अवबोधने', तनादिः । 'मान पूजायाम्' । भूवादौ त्वयमनुदात्तेत् । 'मान्बधे'ति (अष्टा० ३।१।६) सनि 'अवयवे कृतं लिङ्गम्' इति न्यायेन तङ् । संश्चास्मात् जिज्ञासार्थादित्याहुः[७] । विचारणार्थादिति तु भोजीया[८] मीमांसकाश्च । 'मीमांसा स्याद् विचारणा' इति च नैघण्टुकाः[९] । एवं च जिज्ञासाशब्देनापि वा विचारणैव लक्ष्यताम् ॥

---

१. क्षीरतरङ्गिणी १।५३५, पृष्ठ १०६ । काशकृत्स्नीये धातुपाठे तु 'कगे गतौ' इति पाठ उपलभ्यते (पृष्ठ १३९) । २. क्षीरतरङ्गिणी १।५४१, पृष्ठ ११० । ३. क्षीर० धातुसूत्र १।५५५,५५६ ।
४. परिभाषावृत्ति ५० । ५. न तानादिकस्य, किन्तु घटादौ प्राक्पठितस्यैवेत्यर्थः । अत्राह गणपतिशास्त्री—'घटादिपठितश्चोदितकरणसामर्थ्यादन्यो धातुः, न तानादिकानुवादः' इति तच्चिन्त्यम्, तानादिकस्याप्युदित्त्वादनैकान्तिकस्तस्य हेतुः । ६. तमेव तानादिकमेवेति भावः ।
७. द्र० काशिका ३।१।६॥ ८. 'मानेर्विचारणायाम्' इति भोजीयं सूत्रम् (सरस्वतीकण्ठा० १।३।५) । ९. अनुपलब्धमूलोऽयम् । 'मीमांसा तु विचारणा' इति हैमाभिधानचिन्तामणिः २।१६५ ।

ध्वनयेदित्यदन्तस्य ध्वनेः शब्दे ध्वनेच्छपि ॥ १२६ ॥

घटादौ चायं कैश्चित् पठ्यते । तथा च 'ध्वन शब्दे इत्येके' इति मैत्रेयरक्षितः[1] । क्षीरस्वामी[2]धनपालावप्यत्रैवानुकूलौ । 'दलि-वलिस्खलिरणिध्वनिक्षपित्रपयश्च' इति च भोजदेवः । एते च मित्संज्ञा इत्यर्थः ॥

शब्दे च देवशब्दे च स्तनति स्तनयेत् क्रमात् ।

'ष्टन वन शब्दे' । 'स्तनगदी देवशब्दे' । न चास्यापि । दन्त्यपरसादित्वात् षोपदेशत्वम् । स्म्याद्येकाच्साहचर्यादनेकाचां नैतदित्याहुः । व्यक्तं चैतत् क्षीरस्वामिमैत्रेयरक्षितवृत्त्योः[3] ॥

श्रद्धोपकरणार्थस्य तनेस्तनति तानयेत् ॥ १२७ ॥
दैर्घ्यार्थस्योपसर्गात्तु विस्तारे तनुतेऽतनोत् ।

'तनु श्रद्धोपकरणयोः । [4]धनपालशाकटायनौ । 'उपसर्गाच्च दैर्घ्ये' । उपसर्गात् तनेर्दैर्घ्येऽर्थे णिज्भवतीत्यर्थः । आतनति, आतानयेत् । 'तनु विस्तारे' ॥

दाने सनोति सनुते सम्भक्तौ तु सनेदिति ॥ १२८ ॥

'षणु दाने,' तनादिः । 'वन षण सम्भक्तौ' ॥

णौ गोपायति भाषार्थे निन्दायां से जुगुप्सते ।
गोपायेद् रक्षणे स्वार्थे व्याकुलत्वे तु गुप्यति ॥ १२९ ॥

'गुप भाषार्थः' । 'गुप गोपने' अनुदात्तेत् । गोपनकुत्सनयोरिति

---

१. धातुप्रदीपे तु 'ध्वन स्वन शब्दे । स्वन अवतंसन इत्येके' इति पाठः (पृष्ठ ५८) । धातुवृत्तौ तु 'ध्वन शब्दे' इत्यत्र स्वन इति न पठ्यते ।
२. क्षीरतरङ्गिण्यां नायं धातुः पठ्यते । भोजदेवीयसूत्रे तु श्रूयते (पृष्ठ ११२) ।
३. उभयत्र नैतद् विषये किञ्चिदुच्यते ।
४. इतः पूर्वं कश्चित् पाठस्त्रुटितः । ट्रिवेण्ड्रमसंस्करणसंस्कर्त्रा गणपतिशर्मणा 'चन श्रद्धोपहननयोः' इत्यंशस्य कल्पना कृता । सायणस्तु धातुवृत्तौ 'क्वचित् चन श्रद्धोपहिंसनयोरिति पठ्यते' इत्युक्तम् । वयं तु मन्यामहे अत्र 'श्रद्धोपहिंसायामिति' श्रद्धोपहिं-

मैत्रेयरक्षितः[1] । निन्दायामिति । अत्र 'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्' (अष्टा० ३।१।५) इत्यत्र जयादित्यः—'निन्दाक्षमाव्याधिप्रतीकारेषु सन्निष्यते' इति । गुपू रक्षणे । 'गुपूधूप' (अष्टा० ३।१।२८) इत्यादिनायः । 'गुप व्याकुलत्वे,' दिवादिः ॥

धूपायतीति सन्तापे भाषार्थे धूपयेदिति ।

'धूप सन्तापे' । 'धूप भाषार्थः' ॥

क्षिप्यति प्रेरणे शे तु क्षिपति क्षिपते पदे ॥ १३० ॥

'क्षिप प्रेरणे' । अत्र भूवादिसूत्रे (अष्टा० १।३।१) **सुधाकरः**— "संपृचादि (अष्टा० ३।२।१४२) सूत्रे **पारायणिकै**रनुक्तोऽपि क्षिपिर्दैवादिको **जयादित्ये**नोररीचक्रे 'क्षिप प्रेरणे इति दिवादिस्तुदादिश्च गृह्यते' इति वदता । अत एव **व्यासप्रयोगः**—

'द्वाविमावम्भसि क्षिप्य गले बद्ध्वा महाशिलाम् ।
धनिनं चाप्रदातारं दरिद्रं चाप्रवासिनम् ।.'[2]

इति । 'संक्षिप्य संरम्भमसद्विपक्षम्' इति भट्टिः[3] । नो खलु पारायणिकैरप्रदर्शनादभावानुमानम्, लक्ष्यपारतन्त्र्येण तेषामवस्थानात् । शिष्टप्रयोगोपगीतनाम्नः शब्दराशेरनाश्रयणे प्रधानविरोधाल्लक्षणस्यालक्षणत्वं माभूदिति" इति ॥

सन्तापेऽर्थे तपेद् दाहे तापयेत् तपते तपेत् ।
ऐश्वर्ये वा दिवादित्वात् तप्यते तपतीति च ॥ १३१ ॥

'तप सन्तापे' । 'तप दाहे,' युजादिः स्वरितेत् । **शाकटायनस्य**त्वात्मनेपदी । 'तप ऐश्वर्ये वा' । तपेत्ययं धातुरैश्वर्ये तङ्श्यनौ वोत्पादयति इत्यर्थः । एवं च दिवादित्वेनैव तदविनाभूत-

---

सनयोरिति' वा अंशस्त्रुटितः । यतः शाकटायनधातुपाठेऽत्र 'तनु श्रद्धोपहिंसायाम्' इति पठ्यते (धातुसूत्र १२६५) ।

१. धातुप्रदीप १।६७८, पृष्ठ ७० । २. तु० महा० उद्योगपर्व ३३।६० ॥

३. भट्टि सर्ग २।५२ ॥

मनुदात्तेत्त्वमपि[1] दर्शितं द्रष्टव्यम् । पतेत्येके । तथा च 'इरज्यति पत्यते क्षयति राजतीति चत्वार ऐश्वर्यकर्माणः' इति नैरुक्ताः[2] । केचितु 'वा' इत्येतत् 'वावृतु वरणे' इत्युत्तरधात्वंशमाहुः । तथा च 'ततो वावृत्यमाना सा रामशालां न्यविक्षत' इति भट्टिः[3] । एवं च 'णौ वर्तयति भाषार्थः'[4] इत्यत्र 'वरणे श्यनि वृत्येत' इत्यप्यनुक्तिः शोभतेतराम् ॥

आक्रोशे शप्यते शप्येच्छपते शपतीति च ।
उपालम्भे शपेर्वाक्यात्तङि स्याच्छपते पदम् ॥ १३२ ॥

'शप आक्रोशे' दिवादिर्भूवादिश्च । वाक्यादिति 'शप उपालम्भने' इति वार्त्तिकेन[5] । उपालम्भ इत्येव तु प्रायः पठन्ति । तदात्रापि उपालम्भ इति पाठः । तत्र वाचाशरीरस्पर्शनमुपालम्भः । तच्चैतज्जयादित्यमतम्[6] । एतच्च 'त्वत्पादौ स्पृशामि नैतन्मया कृतम् इत्येवंविधः शपथविशेषः' इति व्याचख्युः[7] । सुधाकरश्चाह— 'वाचा शरीरस्पर्शने तव शरीरं स्पृष्ट्वा शपे इति यल्लोकप्रसिद्धतत्र शपेस्तङ्' इति । कैयटस्तु—'उपलाम्भनं प्रकाशनम्' इति । भागवृत्तिकारः पुनः प्राह—'शपेरुपलम्भने प्रकाशने कथने वर्तमानादात्मनेपदं भवति । देवदत्ताय शपते । देवदत्तं यत्किञ्चित् कथयतीत्यर्थः । वाचा शरीरस्पर्शनमुपालम्भनमित्यदः कस्यचित् काव्यम्'[8] इति । तत्र च श्लाघह्नुङ्स्थेति (अष्टा० १।४ ३४) सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । शाकटायनस्त्वाह—'उपलाम्भनं प्रकाशनं

१. अपिशब्देन श्यन्विषयत्वम् । २. निघण्टु २।२१ ॥
३. भट्टि ४।२८ ॥ ४. अयं 'वर्तयेद् भाषणार्थे णौ' इति प्राक् (श्लोक ९६) पठितस्यानुवादरूपः पाठः, तथाविधपाठस्यानुपलम्भात् ।
५. महा० १।३।२१ इत्यत्र पठितम् । वाक्यशब्देन वार्तिकमुच्यते । अत एव वार्तिकारो वाक्यकारशब्देनापि बहुत्र स्मर्यते । द्र०सं०व्या०शास्त्र का इतिहास, अ० ८ का आरम्भ । ६. द्र० काशिका १।३।२१॥
७. पदमञ्जर्यां हृदत्तमिश्राः । द्र० भाग १, पृष्ठ २३१ ।
८. काव्यशब्देन जयादित्यमतमुपहसति भागवृत्तिकारः ।

देवदत्ताय शपते, देवदत्तं प्रकाशयति। एवम्भूतोऽसाविति देवदत्तमाचष्टे इत्यर्थः। अथवा स्वाभिप्रायस्य परत्राविष्करणमुपलम्भनम्। देवदत्ताय शपते इति। प्रोषिते देवदत्ते तस्य भावाभावयोरुपलब्धव्ययोः कञ्चिदासेवते[1] इति। **चान्द्रभोजकौमारास्तु** 'शपः शपथे' इत्येवमाहुः। तदेतेष्वपि पक्षेषु लक्ष्यवशादेव समस्तस्य व्यवस्थास्थेया॥

तृप्नोति तृप्यतीत्येते प्रीणने श्नौ श्यनि क्रमात्।
तृप्नावन्यतरस्यां णौ स्यातां तर्पति तर्पयेत्॥ १३३॥

'तृप प्रीणने'। तच्च 'पीयूषस्येह तृप्नुतम्'[2] इत्यादिदर्शनात् तृप्तिरेव। **केचित्** पुनः स्वादौ तृपिं न पठन्ति। तथा च क्षुभ्नादि' (अष्टा० ८।४।३९) सूत्रे न्यासकृता 'व्यत्ययो बहुलम्' (अष्टा० ३।१।८५) इति छान्दसोऽत्र श्नुरुक्तः। अत्र च 'क्षुभ्नादिषु च' (अष्टा० ८।४।३९) इति णत्वाभावः। तेषु च तृप्नोतिशब्दस्यैव पाठात् तसादिषु णत्वं भवत्येव[3]। अतृप्नोत् तृप्नोत्वित्यत्र तु 'एकदेशविकृतमनन्यवद् भवति' इति न्यायान्न[4] भवति। 'तृप तृप्तौ'। तुदादिश्चायम्। 'सन्दीपने' इति तु युजादौ क्षीरस्वामी[5]। प्रीणन इति बहवः॥

संघाते डेपयेतेति क्षेपे डिपति डिप्यति।
डेपयेदिति चत्वारि णिचि शे श्यनि णौ डिपेः॥ १३५॥

---

१. एवं च देवदत्तभावाभावान्यतरविषयं स्वाभिप्रायमाविष्करोतीत्यर्थ उदाहरणस्य फलित इति गणपतिशास्त्री व्याचक्षते। २. तुलनीयम्—पीयूषस्येह तृप्णुहि। तै० ब्रा० २।४।८॥ ३. गणपाठे 'तृप्नु' पठ्यते यथा 'क्षुभ्ना', न तु तप्नोति। तेन यथा क्षुभ्नातेः सर्वत्र णत्वाभाव एवं तप्नोतेरपि ज्ञेयः। तथा चाह हेमचन्द्रो धातुपारायणे, श्रीगुणरत्नसूरिश्च क्रियारत्नसमुच्चये—'क्षुभ्नादित्वाण्णत्वाभावे तृप्नोति तृप्नुतः तृप्नुवन्ति' इति। तस्मात् पुरुषकारवचनमिदं चिन्त्यम्। वैदिकग्रन्थेषु 'तृप्णुतम् तृप्णुहि' इत्यादिष्वसकृत् णत्वश्रवणात् कदाचिद् भ्रान्तः स्यात् पुरुषकारः। वयं तु मन्यामहे उभयथा निर्देशाद् उभयेऽपि नत्वणत्वविशिष्टप्रयोगाः साधव इति।

४. परिभाषावृत्ति ४२। ५. क्षीरतरङ्गिणी १०।२१३, पृष्ठ ३०७।

'डिप संघाते' चितादिः । 'डिप क्षेपे' ॥

कल्पते शपि सामर्थ्ये कल्पयत्यवकल्कने ।
अदन्तस्य कृपेर्णौ तु दौर्बल्ये कृपयेदिति ॥ १३५ ॥

'कृपू सामर्थ्ये' । 'कृपो रो लः' (अष्टा० ८।२।१८) इति लः । 'कृपेश्च' इति 'कृपेस्तादर्थ्ये' इति वा णिच् । ते [च] 'भावयत्यवकल्कने'[1] इत्यत्र दर्शिते । 'दार कृप श्रथ दौर्बल्ये' ॥

क्षम्पेः क्षम्पयति क्षान्त्यां प्रेरणे क्षपयेदिति ।

'क्षपि क्षान्त्याम्' । 'क्षप प्रेरणे' । भीमसेनेन कथादिष्वपठितोऽप्ययं 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इत्युदाहरणत्वेन धातुवृत्तौ[2] पठ्यते ॥

दिवादेः कुप्यति क्रोधे भाषार्थे कोपयेत् कुपेः ॥ १३६ ॥

'कुप क्रोधे' । 'कुप भाषार्थः' ॥

आपयत्यापतीत्यापेर्यौ वा णौ लम्भने पदे ।
व्याप्त्यर्थस्यास्य तु स्वादेराप्नोतीति पदं भवेत् ॥१३७॥

'आप्लृ लम्भने' इत्यत्र मैत्रेयरक्षितेन 'आप [य] ते' इत्यात्मनेपदमप्युदाहृतमुपलभ्यते[3] । दैववशात्तु तस्यापि[4] नैतदस्तीति प्रतीयते । तदनु[5]सारेणैव हि प्रायेण देवः प्रवर्तमानो दृश्यते । 'आप्लृ व्याप्तौ' ॥

स्पर्शे चुपति मन्दायां गतौ तु शपि चोपति ।

'चुप स्पर्शे' तुदादिः । दीर्घोऽकितः' (अष्टा० ७।४।८३) इत्यत्र भाष्ये चेच्छिद्यते चोच्छुप्यते इति 'छे च' (अष्टा० ६।१।७३) इत्युदाहरणाच्छकारादिरयं युक्तः । 'चुप मन्दायां गतौ' ॥

---

१. दैवश्लोक २ व्याख्याने, पृष्ठ ११ । २. द्र० क्षीरतरङ्गिणी १०।२२५, पृष्ठ ३२२—'तपः क्षपयति प्रावृट्' इत्यादि । धातुप्रदीप १०।३८४, पृष्ठ १५३ ।

३. धातुप्रदीपे तु सम्प्रति 'आपयति' इति परस्मैपदमेवोपलभ्यते ।

४. तस्यापि मैत्रेयरक्षितस्यापीत्यर्थः । ५. तदनुसारेण मैत्रेयानुसारेणेत्यर्थः । अतः 'यतः' पदमध्याहार्यम्—'यतस्तदनुसारेण..................' ।

शपि तोपति हिंसायां तत्रैव तुपतीति शे ॥ १३८ ॥
तत्रैव शशपोस्तुम्पेद् अर्दने तुम्पयेण्णिचि ।

'तुप तुम्प हिंसायाम्' । अत्र च 'अनिदिताम्' (अष्टा० ६।४।२४) इति नलोपे कृते 'शे तृम्फादीनाम्' इति वार्त्तिकेन[1] नुम् । आदिशब्दः प्रकारार्थः सादृश्यार्थः । तेन तुदादिषु ये नोपधा पठ्यन्ते ते तृम्फादयः । 'तुबि तुपि अर्दने' इति मैत्रेयरक्षितः[2] । 'लुबि तुबि' इत्येव बह्वः[3] ॥

लुम्बयेत् तुम्बयेदर्दे शपि लुम्बति तुम्बति ॥ १३९ ॥

'लुबि तुबि अर्दने' ॥

हिंसायां वक्त्रसंयोगे चुम्बयेच्चुम्बति क्रमात् ।

'चुबि हिंसायाम्' । 'चुठि इत्येके' इति मैत्रेयरक्षितः[4] । 'चुबि वक्त्रसंयोगे' ॥

णिचि कुम्बयतीति स्याच्छादने शपि कुम्बति ॥ १४० ॥

'कुबि छादने' ॥

गार्ध्ये लुभ्यति मोहार्थे तुदादेर्लुभतीति शे ।

'लुभ गार्ध्ये', दिवादिः । तच्चाभिकाङ्क्षा । 'लुभ विमोहने' ॥

दृभी भये विभाषा णौ स्यातां दर्भति दर्भयेत् ॥ १४१ ॥
अनीदितश्च सन्दर्भे दृभति ग्रन्थ ईदितः ।

विभाषेत्याद्यनुकर्षणार्थश्चः । तत्र चाणिच्पक्षे 'दृभी भये', 'दृभ सन्दर्भे' इत्यनयोरीदितो दृब्धम् इति भवति, अनीदितस्तु

---

१. महा० ७।१।५९ ॥ २. धातुप्रदीपे तु 'लुबि तुबि तुबि अर्दने' इत्येव पाठ उपलभ्यते (द्र० पृष्ठ १३७) [अत्र मुद्रिते ग्रन्थे दन्त्योष्ठ्यवन्तावाद्यौ धातू पठ्येते, सोऽपपाठः] । ३. यथा क्षीरस्वामी क्षीरतरङ्गिण्याम् (१०।१०४) । ४. धातुप्रदीपे चुबि धातौ (१०।९४, पृष्ठ १३६) 'चुभीत्येके' इति पठ्यते ।

दृभितमितीत्यभिप्रेत्य **अनीदित** इत्युक्तम् । बह्वस्त्वन्त्यं न पठन्ति । 'दृभी ग्रन्थे', तुदादिः । स च ग्रन्थनम् ॥

स्तभ्नाति स्तभ्नुयात् स्तुभ्नात्यपि स्तुभ्नोति सौत्रयोः ॥१४२॥

स्तम्भते प्रतिबन्धार्थे स्तम्भेऽर्थे स्तोभते शपि ।

क्र्यादिभ्यः श्ना, स्तन्भुस्तुन्भुस्कन्भुस्कुन्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च (अष्टा० ३।१।८१,८२) इति सौत्रयोः धात्वोः श्नुश्नौ । 'ष्टभि स्कभि प्रतिबन्धे' अनुदात्तेतौ । 'औपदेशिकोऽयं टकारो न तु ष्टुत्वनिबन्धन इत्येके' इति क्षीरस्वामिमैत्रेयरक्षितौ[1] । तदा 'ष्टम्भते' इत्येवं रूपम् । स्कन्भुस्कुन्भ्वोः पुनः स्कभ्नाति स्कभ्नुयात् स्कुभ्नाति स्कुभ्नुयात् स्कम्भते इति सुशकमूहितुमित्याशयः । 'ष्टुभु स्तम्भे' ॥

हिंसाभाषणयोः शोभेच्छोभार्थे शुभतीति शे ॥ १४३ ॥

शोभते शपि दीप्त्यर्थे शुम्भेरन्यत् तङः समम् ।

'शुभ शुम्भ भाषणे हिंसायां च' । क्षीरस्वामी "शुम्भ भाषणे हिंसायां च, भासन इति च दुर्गः, षोपदेशोऽयमिति गुप्तः 'सावष्टम्भनिषुम्भसंभ्रमनमद् भूगोले'[2] इत्यादिदर्शनात्"[3] इत्याह । **धनपालशाकटायनौ** तु यथा दुर्गः । 'शुभ शुम्भ शोभार्थौ', 'शुभ दीप्तौ' । तत्र च तङोऽन्यच्छुम्भेरपि सममित्यर्थः । हिंसाद्यर्थत्रये शशपोः शुम्भतीति भवतीति यावत् । तृन्फादित्वान्नुम् ॥

क्षुभ्नाति क्षोभते क्षुभ्येदिति संचलने क्षुभेः ॥ १४४ ॥

'क्षुभ संचलने', क्र्यादिर्दिवादिर्भूवादिश्च । मध्योऽनुदात्तेत् । आद्ये 'क्षुभ्नादिषु च' (अष्टा० ८।४।३९) इति णत्वाभावः ॥

नभ्येन्नभ्नाति नभते हिंसायां तत्तुभेः समम् ।

---

१. क्षीरतरङ्गिणी १।२७२, पृष्ठ ६२ । धातुप्रदीप १।३८७, ३८८; पृष्ठ ३३ ।
२. मालतीमाधव ५।२२ ॥   ३. क्षीरतरङ्गिणी १।२६२, पृष्ठ ६६ ।

'णभ तुभ हिंसायाम्,' दिवादिः क्र्यादिर्भूवादिश्च । अन्त्योऽनुदात्तेत् ॥

जृम्भणे जम्भते याभे जम्भेन्नाशे तु जम्भयेत् ॥ १४५ ॥

'जभ जृभि गात्रविनामे' । 'रधिजभोरचि' (अष्टा० ७।१।६१) इति नुम् । 'जभीत्येके' इति मैत्रेयरक्षितः[1] । तदा निष्ठायां जब्धम्, अन्यदा जभितम् । 'भयविपरीतो मैथुने' । विपरीत इति यभेत्यर्थः । 'जभ इत्येके' इति मैत्रेयरक्षितः[2] । 'जभ चे' ति धनपालः । 'यभ जभ' इति शाकटायनः । न्यासे 'तु रधिजभोः' (अष्टा० ७।१।६१) इत्यादौ 'जभ जृभि गात्रविनामे' इत्येव पाठात् जभिर्मैथुने नास्तीति गम्यते । वृत्तौ च 'रभिश्च भान्तेष्वथ मैथुने यभिः'[3] इत्यत्र रब्धा यब्धा इत्येवोदाहृतेः[4] । 'जभि नाशने' ॥

प्रेरणे लाभयेल्लाभे प्राप्त्यर्थे लभते शपि ।

'लाभ प्रेरणे,' कथादिः । तत्फलं पुनरललाभदित्यत्राग्लोपित्वादुप्र-स्वाभावः । 'लभेति सभ्याः' इति क्षीरस्वामी[5] । डुलभष् प्राप्तौ ॥

अषितः क्षाम्यति क्षान्तिः क्षमूषः क्षमते क्षमा ॥ १४६ ॥

'क्षमू सहने' । 'शमामष्टानां दीर्घः' (अष्टा० ७।३।७४) इति दीर्घः । 'क्षमूष् सहने,' अनुदात्तेत् । षित्त्वादङ् । स च 'स्त्रियां क्तिन्' (अष्टा० ३।३।९४) इत्यस्यापवादः । अषितस्त्वौत्सर्गिकः क्तिन्नेव भवतीति क्षान्तिरित्युक्तम्[6] । 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति (अष्टा० ६।४।१५) इति दीर्घः ॥

गत्यादावमतीति स्याद्रोगे स्यादमयत्यमेः ।

---

१. धातुप्रदीप १।३८९, ३९०; पृष्ठ ३४ । २. धातुप्रदीप १।९८८, पृष्ठ ७२ । ३. कशिकायाम् (७।२।१०) उद्धृतेयं कारिका । ४. द्र० काशिका ७।२।१० ॥ ५. क्षीरतरङ्गिणी १०।३२२, पृष्ठ ३२१ । ६. दैवेन प्रकृतश्लोके इति शेषः । क्षीरस्वामी तु षित्त्वमुक्त्वा 'बाहुलकात् क्षान्तिः । अत एव चमू सहन इति सभ्याः' इत्याह (क्षीरत० ४।९६, पृष्ठ २१७) ।

'अम गत्यादिषु'। ते च 'कन दीप्तिकान्तिगतिषु, ष्टन वन शब्दे, वन षण सम्भक्तौ' इति समनन्तरोक्ताः। 'अपरे अव रक्षणगतीत्यादयो गत्यादय इत्याहुः' इत्यपि धनपालः। 'अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु' इति विदूरे वक्ष्यमाणा अपि गृह्यन्ते इत्याहुरित्यर्थः। 'अम रोगे'। 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' (अष्टा० १।१।२१) इत्यमन्तत्वेऽपि 'न कम्यमिचमाम्'[1] इति मित्त्वनिषेधादमेर्हेतुमण्णिच्यप्यामयतीति द्रष्टव्यम्। अयं च निषेधः कमिचमिसाहचर्याद् भौवादिकस्यैवार्हतीति 'नान्ये मितः'[2] इत्येव चुरादिणिचि निषेद्धव्यम्॥

चलने भ्रमति भ्रम्येच्छमादेर्भ्राम्यति भ्रमेत्॥ १४७॥

'भ्रमु चलने', 'भ्रमु अनवस्थाने' दिवादिः। 'वा भ्राश' (अष्टा० १।३।७०) इत्यादिना वा श्यन्॥

यमेरुपरमे यच्छेद् यमयेत् परिवेषणे।

'यमु उपरमे'। 'उदित्त्वमस्य केचिन्नेच्छन्ति' इति **मैत्रेयरक्षितः**[3]। **क्षीरस्वामी** तु यमेत्येव पठित्वाह—'उदिदिति **श्रीभोजः**'[4] इति। तत्फलं तु 'यत्वा' इत्येवप्राप्ते यमित्वेतीड्विकल्पः। 'अनुदात्तोपदेश' (अष्टा० ६।४।३७) इत्यादिना नलोपः। इषुगमियमां छः (अष्टा० ७।३।७७) [इत्यत्र] 'इषेरछत्वमहलीति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। इष्यति इष्णाति' इति **भाष्याद्** 'इष' इत्येवार्षः पाठः। 'यम च परिवेषणे'। अत्रार्थे यमिर्णिचमुत्पादयति मिच्च भवतीत्यर्थः। 'यमोऽपरिवेषणे' इति **क्षीरस्वामि**[5]**धनपालौ**। घटादावप्येवमेव पठन्ति। अर्थे त्वस्य विवदन्ते। तत्र **क्षीरस्वामी** तावत्—'यम उपरमे इत्यस्य धातोः परिवेषणादन्यत्रैवार्थे मित्संज्ञा। यमयति नियमयति

१. क्षीरत० धातुसूत्र १।५५७॥ २. क्षीरत० धातुसूत्र १०।८०॥
३. धातुप्रदीप १।६७२, पृष्ठ ७२। ४. क्षीरतरङ्गिणी १।७११, पृष्ठ १५४।
५. क्षीरतरङ्गिणी १।५५६, पृष्ठ ११३।

संयमयति। परिवेषणे तु—यामयति श्राद्धे, यामयति चन्द्रम्'[1] इति। एवमेव चान्द्रकौमारभोजीयाः। मैत्रेयरक्षितस्तु–'अपरिवेषणे यमिर्नं मित्। यामयति। परिवेषणे—यमयति ब्राह्मणान्। कथं नियमयति संयमयति इति? तत्करोति इति प्रातिपदिकाण्णिच् प्रत्ययः'[2] इति। धनपालश्च निषेधपक्षमेव पर्यग्रहीत्। 'न पादम्याङ्यम' (अष्टा० १।३।८९) इत्यत्र च जयादित्यः–'आयामयते यमोऽपरिवेषणे इति मित्संज्ञा प्रतिषिध्यते' इति। व्यानञ्ज चैतज्जिनेन्द्रः—'न कम्यमिचमाम् इत्यतो नेति वर्तते'[3] इति। 'अनन्तरस्य विधिर्वा'[4] इति च नीतिः 'नेति वर्तते' इत्येतदेवानुवर्तते[5] 'घटादयो मितः' इति मित्त्वविधेः प्रतिषेधान्तरितत्वात्। शाकटायनः पुनर्घटादौ चुरादौ च पक्षद्वयमपि परिजग्राह। तत्र च क्षीरस्वाम्यादिपक्षे यामयेदिति कामं पठितव्यम्। धनपालपक्षेऽप्येवमेव चुरादौ द्रष्टव्यम्। शाकटायनपक्षे पुनरुभयत्राप्युभयमिति विभागः॥

स्यमेः स्यमति शब्दार्थे वितर्के स्यामयेत णौ ॥ १४८ ॥

'स्यमु स्वन ध्वन शब्दे'। 'स्यम वितर्के,' चितादिः। 'नान्ये मितः'[6] इति मित्त्वाभावः। पूर्वस्य हेतुमण्णिचि मित्त्वात् 'स्यमयेत् स्यमयेते'ति द्रष्टव्यम्। न्यासकारस्तु 'नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः' (अष्टा० ६।२।१३३) इत्यत्र स्यालशब्दव्युत्पादनार्थं 'स्यल वितर्के' इत्यपाठीत्॥

आलोचने शामयते शाम्यत्युपशमे श्यनि।

'शम लक्ष आलोचने,' चितादिः। 'शमु उपशमे'। घटादौ च 'शमो दर्शने' इति पठ्यते। शाम्यतेर्दर्शनेऽर्थे मित्संज्ञा न भवति इत्यर्थः। अदर्शने भवतीति तु क्षीरस्वामी[7]। एवमेव

१. क्षीरतरङ्गिणी १।५५९, पृष्ठ ११३, ११४। तत्र स्वल्पः पाठभेदः।
२. धातुप्रदीप पृष्ठ ५९। ३. न्यास १।३।८९॥ ४. परिभाषावृत्ति ५०।
५. नीतिः = न्यायः। एतदेव = 'नेति अनुवर्तते' इत्येवं रूपमेव। अनुवर्तते = अनुगृह्णाति। ६. क्षीरत० १०।८०॥ ७. द्र० क्षीरतरङ्गिणी १।५५८॥

चान्द्रकौमारभोजीयाः । धनपालस्तु 'दर्शने न भवती'त्युक्त्वा 'अदर्शने इत्येके' इत्याह । शाकटायनश्चात्रैवानुकूलः । एषु च 'अनन्तरस्य विधिर्वा'[1] इति नीत्या प्रथम एव पक्षो युक्तः । नञ्प्रश्लेष-क्लेशश्चैवं परिहृतो भवति । तत्र च दर्शने निशामयति रूपमिति भवति । अन्यत्र निशमयति श्लोकम्, शमयति रोगमिति ॥

भामेर्भामयति क्रोधे तत्रैव शपि भामते ॥ १४९ ॥

भाम क्रोधे' । आद्यः कथादिः, अन्त्योऽनुदात्तेत् ॥

वित्तत्यागे व्यययति व्ययति व्ययते गतौ ।

'व्यय वित्तसमुत्सर्गे' कथादिः । 'व्यय गतौ' ॥

पूरेराप्यायनेऽर्थे स्यात् पूर्यते पूरयेदपि ॥ १५० ॥

पूरी आप्यायने,' दिवादिर्ग्रसादि[2]श्च ॥

स्तेये चोरयतीति स्याण्णिचि चोरयते चुरेः ।

केचित्त्वेतन्न पठन्ति । 'चुर स्तेये' । 'चुर छेदने,' तुदादिः । णिच्चास्माद्धेतुमण्णिच् । चोरयते इत्येतच्च चोरयतीत्यस्याप्युपलक्षणम् । इति स्यादित्येतद्वा चुरेरित्यनेन सम्बद्धय चुरश्चोरयतीति स्यात्, चोरयत इति चेति व्याख्येयम् । चुरतीति तु वाच्ये णिचा निर्देशो वैचित्र्यार्थः । सर्वथाप्यत्रार्थतः शब्दतश्चाञ्जस्यं नैव पश्यामः । 'छुर च्छेदने' इत्येव च पाठः । तथा च 'सामोन्मुखेनोच्छुरिता प्रियेण' इति भट्टिः[3] । 'स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्रासः स मनाक्स्मितम् इत्यमरसिंह[4]श्च । तच्चैतत् छुर च्छेदने क्तः, 'यावादि (अष्टा० ५।४।२९) कन्निति कविकामधेनौ व्याख्यातम् । 'कृन्तत्यचोटयदचुण्टयदच्छुरच्च' इत्याख्यातनिघण्टुश्च । तदेवम्[5] 'अपाठपक्ष' एव न्याय्यः, चितादौ चेच्छुरिर्न दृश्यते ॥

---

१. परिभाषावृत्ति ५० ।
२. ग्रसादिश्चुराद्यन्तर्गणः ।
३. भट्टि सर्ग ११।१४।।
४. अमर १।६।३५।।
५. तुदादेणिजन्तोदाहरणप्रदर्शनाद् धातोश्चुरादित्वादर्शनाच्चेत्यर्थः ।

[1]स्तेये चोरयतीति स्याच्चुरेश्छेदे चुरेदिति।

इति तु क्वचित्पाठः। तदापि चकारादित्वमयुक्तमेव। यदा तु छकारादिरेवापाठ्यत, तदापि कथञ्चित् सादृश्यं नेयम्॥

शूरयेतेति विक्रान्तौ शूर्यते स्तम्भहिंसयोः॥ १५१॥

'शूर वीर विक्रान्तौ' पदादी[2]। 'शूरी हिंसास्तम्भयोः,' दिवादिरनुदात्तेत्॥

गुरते गुरयेतेति शे णावुद्यमने तङि।
श्यनि गूर्यंत इत्येवं गतिहिंसनयोस्तङि॥ १५२॥

'गूरी उद्यमने,' तुदादिः। 'गूर उद्यमने,' चितादिः। 'घूरी गूरी हिंसागत्योः॥'

संशये चारयेद् गत्यां चरति

'चर संशये'। 'चर गतौ भक्षणे च'। यथा तु 'भक्षणेऽपि प्रयुज्यते चरिः' इति मैत्रेयरक्षितः[3] तथा नायं पाठोऽस्ति। अपि त्वर्थवशेन केनचित् प्रक्षिप्तः इति गम्यते, तथा 'चर गतिभक्षणयोरि'ति[4]॥

ईरयतीरति।
ईरेः क्षेपे विभाषा णौ लुकीर्त्ते गतिकम्पयोः॥ १५३॥

'ईर क्षेपे', 'ईर गतौ कम्पने च', अनुदात्तेत्। गतावित्येव बहवः॥

गतौ शलति संवृत्यां चलने शलते शलेः।

'शल हुल पत्लृ गतौ', ज्वलादयः। 'शल श्वल्ल आशुगमने' इति ज्वलादौ क्षीरस्वामी[5]। 'श्वल श्वल्ल' इति मैत्रेयरक्षितः[6]। तत्र चाद्यं

---

१. इदमर्धं रान्तशेषतया दैवग्रन्थे 'गतौ शलति' (श्लोक १५४) इत्यतः प्राक् पठ्यते इति गणपतिशास्त्रिणः आहुः। २. भागवीयान्तर्गतौ।
३. धातुप्रदीपे तु 'चरतिर्भक्षणे ऽपि पठ्यते' इति पाठः (पृष्ठ ४२, ४३)।
४. 'चर गतौ भक्षणे च' पाठवदयमप्यपपाठ एवेति भावः।
५. क्षीरतरङ्गिणी १।३६७। ६. धातुप्रदीप १।५५०, ५५१; पृष्ठ ४२।

पाठमाश्रित्य गतावित्येवोक्तम्[१]। पाठान्तरेऽपि वा गतिग्रहणेनाशुगतिरपि कामं गृह्यते । 'शल चलनसंवरणयोः' ।।

समाधौ शलतीति स्याच्छीलयत्युपधारणे ।। १५४ ।।

'शील उपधारणे' । तच्चाभ्यासः ।।

कलेः कालयति क्षेपे गतिसंख्यानयोर्द्वयोः ।
कलयेच्छब्दसंख्यानविषये कलते शपि ।। १५५ ।।

'कल विल क्षेपे', 'कल गतौ संख्याने च', कथादिः । 'कल शब्दसंख्यानयोः' ।।

महत्त्वे पोलति पुलेर्णौ तु तत्रैव पोलयेत् ।

'पुल महत्त्वे' । तुदादौ चायं क्षीरस्वामिनः[२] । भूवादौ च स एवाह—'तुदादौ पुलतीति'[३], तदा पुलेदिति पाठः । चुरादौ तु 'समुच्छ्राये' इति पपाठ[४] ।।

संघाते पूलयेत् पूलेत् पूलेः स्तां णिशपोः क्रमात् ।।१५६।।

'पूल संघाते' । 'पूणं' इति तु चुरादौ क्षीरस्वामी[५] । पूणेति शाकटायनः । कोशशुद्धिस्त्वीदृशेषु कीदृशीति न विद्मः ।।

मूलेः प्रतिष्ठितौ मूलेद्रोहणे मूलयेदिति ।
वेलेत्तु चलने वेलेर्वरणे विलतीति शे ।। १५७ ।।
क्षेपे णौ वेलयेद्

'वेलृ चलने' । 'विल वरणे' । 'विल क्षेपे' ।।

भृत्यां चालयेत्कम्पने चलेत् ।

'चल भृतौ ।' 'चल कम्पने' । अस्य तु हेतुमण्णिचि 'कम्पने चलिः'[६] इति मित्त्वाच्चलयेदिति द्रष्टव्यम् । कम्पनात्त्वन्यत्र चालयति सूत्रमर्थं वेति ।।

---

१. देवेनेति शेषः । २. क्षीरतरङ्गिण्यां तुदादौ नोपलभ्यते । एतद्विषये क्षीरत० पृष्ठ ११७, टि० ५ द्रष्टव्या । ३. क्षीरत० १।५७८ ।
४. क्षीरत० १०।५१६ । ५. क्षीरत० १०।८५ ६. क्षीरत० १।५४६ ।।

फलेर्विशरणे फुल्लं फलितं फलति त्रयम् ॥ १५८॥
आदितोऽनादितस्त्वन्त्ये रूपे निष्पत्तिवाचिनः ।

'ञिफला विशरणे'। अस्याकर्मकत्वाद् भावे क्तः । 'गत्यर्थाकर्मक' (अष्टा० ३।४।७२) इत्यादिना कर्तरि च, 'क्तोऽधिकरणे च' (अष्टा० ३।४।७६) इत्यधिकरणे च । तत्रान्त्ययोः 'आदितश्च' (अष्टा० ७।२।१६) इतीटि प्रतिषिद्धे 'उत् परस्यातः, ति च' (अष्टा० ७।४।८८,८९) इत्युत्वे च कृते 'अनुपसर्गात् फुल्ल' (अष्टा० ८।२।५५) इत्यादिना निष्ठातकारस्य लत्वनिपातनात् फुल्लम् । आद्ये तु 'विभाषा भावादिकर्मणोः' (अष्टा० ७।२।१७) इतीट्प्रतिषेधविकल्पात् फलितं च । क्तश्चायं 'ञीतः क्तः' (अष्टा० ३।२।१८७) इति वर्तमाने भवति । न तु भूते तक्रकौण्डिन्य-न्यायेन बाधात्, 'येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधकः'[1] इति चाहुः[2] । येन नाप्राप्ते इति च यस्मिन् प्राप्त एवेत्यर्थः । अपरे पुनर्भूतेऽपि भवतीत्यूचुः[3] । 'शबर्या पूजितः सम्यग्'[4] इत्यादिप्रयोगाश्चात्रैवानुगुणाः । 'अपवादविषये क्वचिदुत्सर्गस्यापि समावेशः' इति भोजदेवः[5] । आह स्म चैतत् सर्वं सुधाकरः—"अनेन वर्तमाने क्तेन भूते प्राप्तः क्तो बाध्यते इति भर्तृहरिः । भाष्यटीका-कृतस्तु भूतेऽपि भवतीत्यूचुः । तथा च पूजितो गतः पूजितो यातीति भूतकालो वाच्यः । न तु पूज्यमानो वर्तमानः" इति । 'फल निष्पत्तौ ।' अस्य चानादित्त्वादनिट्त्वोत्त्वयोरसम्भवेन फुल्लाभावाद अन्त्ये इत्युक्तम् ॥

विदारणे शपि दलेद् दालयेदिति णौ दलेः ॥ १५९ ॥

'दल विदारणे'। अन्त्यो ग्रसादिः । 'विशरणे' त्वाद्यं बहवः

१. परिभाषावृत्तौ नास्ति । परिभाषेन्दुशेखर सं० ५८ । २. कैयटादय इति शेषः । द्र० महाप्रदीप ३।२।१८८ । ३. क इति न जानीमः । ४. रामा० बाल० १।५६ ॥ ५. सरस्वतीकण्ठा० १।२।१०२ ॥

पठन्ति। 'दलन्ति ककुभानि चे' ति दण्डिनः प्रयोगः[१]। सर्वथाप्यस्य 'दलिवलीति'[२] मित्त्वाद् दलयेदित्यपि विशरणे द्रष्टव्यम् ॥

श्लेषे मिलेत् सङ्गमे तु मिलते मिलतीति च।

'मिल श्लेषणे', 'मिल संगमे', तुदादी। अत्र मैत्रेयरक्षितः—'मिल श्लेषणे', इत्येके पठन्ति'[२] इति। कौमाराः पुनरमुमेव पठन्ति। शृङ्गारप्रकाशे तु 'मिलन्त्याशासु जीमूताः'[३] इत्यपठितधातुषु मिलतिः प्रदर्शितः ॥

अर्दने देवयेद् दीव्येत् क्रीडादौ परिकूजने ॥ १६० ॥
देवयेतेदितो दिन्वेद् देवेर्देवेत देवने।

'दिवु अर्दने'। 'दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु'। 'दिवु परिकूजने', चितादिः। 'हिवि दिवि धिवि जिवि प्रीणनार्थाः'। तेवृ देवृ देवने', अनुदात्तेतौ ॥

माने गर्वयते दर्पे गर्वतीति भवेच्छपि ॥ १६१ ॥

'गर्व माने', पदादिः। 'कर्व खर्व गर्व दर्पे' ॥

ष्ठीवति ष्ठीव्यतीत्येते स्यातां निरसने ष्ठिवेः।

'ष्ठिवु निरसने'। अन्त्यो दिवादिः। 'सादेशे सुब्धातुष्ठिवुष्वक्कतीनां प्रतिषेधः' इति वार्त्तिकेन[४] सत्वाभावः। 'ष्ठिवुक्लमुचमां शिति' (अष्टा० ७।३।७५) इति दीर्घः ॥

पूरणे पूर्वतीति स्यात् पूर्वयेण्णौ निकतने ॥ १६२ ॥
पूर्व्यतीति तु यत् स्वप्ने तत् कण्ड्वादिषु दर्शनात्।

'पुर्व पर्व मर्व पूरणे'। उपधायां च (अष्टा० ८।२।७८) इति दीर्घः। पुर्व निकेतने। तच्च निवासः। 'पूर्व भावे स्वप्ने च'

---

१. काव्यादर्श २।११७॥ २. द्र० धातुप्रदीप ६।८३, पृष्ठ ११०।
३. उद्धृतं क्षीरस्वामिना (क्षीरत० १०।३२५ व्याख्याने)।
४. महा० ६।१।६४॥

कण्ड्वादिगणपाठेषु पूर्वशब्दो न दृश्यते। यस्त्वयं दर्शितः सोऽप्येवं लोटोऽर्थनिर्देश एव भवेत्। तथा चामोघायां वृत्तावर्थनिर्देशाद्विना शाकटायनः कण्ड्वादीन् पठन् पूर्वशब्दं न पपाठ। गणपाठे[1] तु लोटो धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने चेत्यर्थत्रयं निर्दिदेश[2] ॥

व्यक्तोक्तौ क्लेशते क्लेशेः क्लिश्नाति तु विबाधने ॥ १६३ ॥
दिवादेरुपतापेऽर्थे तङि स्यात् क्लिश्यते पदम् ॥

'क्लेश व्यक्तायां वाचि,' अनुदात्तेत्। 'बाधने' इति दुर्गः। 'क्लिशू विबाधने,' क्र्यादिः। 'क्लिशु उपतापे ॥'

दंशने दशतीति स्यात् तत्र दंशयते णिचि ॥ १६४ ॥
भाषणे दंशयेत्

'दंश दशने'। 'दंशसञ्ज' (अष्टा० ६।४।२५) इति न लोपः। 'दशि दंशने,' चितादिः। 'दंशे'त्येके। तथा च 'दंश्' इति[3]। शाकटायनः पुनर्दंशुङ् इति। 'दशि भाषार्थः' ॥

काशेर्दीप्तौ काश्येत काशते।

'काशृ दीप्तौ,' दिवादिर्भूवादिश्च। अनुदात्तेत् ॥

लिश्यते लिशतीत्येवमल्पीभावे गतौ क्रमात् ॥ १६५ ॥

'लिश अल्पीभावे,' दिवादिः। तुदादिश्चायं क्षीरस्वामी[4]धनपालयोः। 'लिश गतौ,' तुदादिः। तयो[5]रनुमतोऽयं पाठः। [6]द्विष्पाठ-

---

१. गणपाठे धातुगणे कण्ड्वादावित्यर्थः। द्र० धातुसंख्या १२८६ ॥
२. स एव शाकटायन इति शेषः। ३. अत्र कश्चित् पाठो भ्रष्ट इति प्रतीयते। वाक्यमिदं 'दंश' पाठं संवादयितुं प्रवृत्तम्। ४. द्र० क्षीरत० ६।१२५। एतद्व्याख्यानस्था टिप्पण्यपि द्रष्टव्या। ५. तयोः क्षीरस्वामिधनपालयोरित्यर्थः। मैत्रेयस्याप्ययमेव पाठः। द्र० धातुप्रदीप ६।१४७, पृष्ठ ११५।
६. द्विष्पाठस्तु क्षीरतरङ्गिण्यां तुदादौ नोपलभ्यते। यथा तु पुरुषकारस्तथा क्षीरस्वामिमते 'लिश अल्पीभावे' 'लिश गतौ' इति तुदादावेव द्विष्पाठः प्रतीयते। इत्थमेव तस्योत्तरवाक्यं संगच्छते।

स्त्वेत्वमर्थभेदान्नूनम् । एवं तु 'लिश गत्यल्पीभावयोः'रित्यनुक्तिर्वैचित्र्यार्था ॥

व्याप्तावश्नुते इत्याहुरश्नातीति तु भोजने ।

'अशू व्याप्तौ,' स्वादिः । 'अश भोजने,' क्र्यादिः ॥

बाधने स्पर्शने चार्थे हिक्कादौ स्पशते स्पशेत् ॥ १६६ ॥

ग्रहणे श्लेषणे चार्थे चुरादौ स्पाशयेत णौ ।

'स्पश स्पर्शबाधनयोः' । क्षीरस्वामी तु 'पषेत्येके । पाषण्डः पाषाणः'[1] इत्याह । दुर्गशाकटायनयोश्चैष एव पक्षः । तत्र चाद्यः पाठः 'प्रतिस्पशोऽविसृजस्तूर्णितमः'[2] 'यतो व्रतानि पस्पशे'[3] 'शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पशा'[4] इत्यादि प्रयोगानुगुणः । पाषण्डादिस्तु 'पष अनुपसर्गाद्' इत्यस्य कथादेर्भविष्यति । पष बन्धने इत्यस्यैव वा युजादेः । पश बन्धने इत्यत्र मैत्रेयरक्षितः—'पष बन्धन इति युजादावेके पठन्ति'[5] इति । अव्युत्पन्नो वास्तु । 'स्पश ग्रहणश्लेषणयोः,' चितादिः ।

भ्राशते भ्लाशते दीप्तौ भ्राश्यते भ्लाश्यते तथा ॥१६७॥

'टुभ्राज़ृ टुभ्राशृ टुभ्लाशृ दीप्तौ' । 'वा भ्राश' इति (अष्टा० ३।१।७०) वा श्यन् ॥

झषेज्झषेत संवृत्यामादाने हिंसने झषेत् ।

'झष आदानसंवरणयोः' । 'झष हिंसार्थः' ॥

इष्णात्याभीक्ष्ण्य इच्छायामिच्छेद् गत्यर्थ इष्यति ॥ १६८ ॥

'इष आभीक्ष्ण्ये' । 'पौनःपुन्यं भृशार्थो वाभीक्ष्ण्यम्' । तद्विषयायां क्रियायामित्यर्थः । तथा च श्रूयते—'पुर इष्णासि पुरुहूत पूर्वीः'[6]

---

१. क्षीरतरङ्गिण्यां तु दुर्गमतेन 'पष' पाठो निर्दिश्यते (द्र० १०।१६५, पृष्ठ ६६) ।
२. ऋ० ४।४।३॥ ३. ऋ० १।२२।१६॥ ४. शिशुपालवध २।११२॥
५. धातुप्रदीप १०।१७८, पृष्ठ १४१ । ६. ऋ० १।६३।२ ॥

इति। अत्र ह्यासुरीणां पुरूणां पुरामभीक्ष्णं हननादिरर्थो गम्यते। 'इषु इच्छायाम्'। यथा तु 'तीषसहलुभरुषरिषः' (अष्टा० ७।२।४८) इत्यत्र "इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधः, इह माभूत् प्रेषिता प्रेषितुं प्रेषितव्यम्" इति भाष्यं तथा इष इत्येव पाठः। यदाह कैयटः—"इषु इच्छायामिति केचित् तौदादिकमुदितमधीयते। अन्ये तूदित्त्वस्य प्रयोजनमपश्यन्त इष इच्छायामिति पठन्ति। ये त्विह 'तीषुसहेति' पठन्ति तन्मतेनेह विशेषणार्थं उकारः। तत्र वार्त्तिककारमतेन त्रयोऽपीषयोऽननुबन्धकाः, इह च तीषसहेति पाठः। तदाह इषेरिति"[1] इति। अत्र च तीषेत्यनेनैव क्त्वायामिड्विकल्पः सिद्धः। शतुर्वा नुमि'ति चोक्त[2]मेवोन्नेयम्। 'इषुगमियमां छः' (अष्टा० ७।३।७७) [इति]। 'इष गतौ' दिवादिः। 'जेषृ णेषृ एषृ प्रेषृ गतौ' इत्यस्य तु तङि 'एषते'। अत्रैव तु क्षीरस्वाम्याह—'चुरादावप्येषयती[3]ति'॥

ईषतीष उञ्छेऽर्थे गत्यादावीषते भवेत्।

गत्यादाविति 'ईष' इत्येव। 'ईष उञ्छे।' 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु'॥

घुषेर्विशब्दनादौ णौ घोषयत्यविशब्दने ॥ १६९ ॥
घोषतीतीदितो घुंषेद् घुंषते कान्तिकर्मणि।

'घुषिर् विशब्दने'। तच्च शब्देन स्वाभिप्रायप्रकाशनम्। धातूनामनेकार्थत्वेनार्थान्तरस्यापि सम्भवादादिशब्दः प्रकारार्थो व्याख्येयः। यदि तु "विशब्दनार्थे णौ" इति पाठः स्यात् तदा न कश्चित् क्लेशः। 'घुषिरविशब्दने' (अष्ट० ७।१।२३) इत्यत्र विशब्दने

---

१. महाभाष्य-प्रदीप ७।२।४८॥ पूर्वं १४८ श्लोकस्य पूर्वार्धस्य व्याख्यानमपि द्रष्टव्यम्। २. दैवश्लोक ५७, तदीयं व्याख्यानं च।
३. क्षीरतरङ्गिण्यां (१।४०६, पृष्ठ ८६) 'चुरादावन्वेषयति' इति पाठः। चुरादिव्याख्याने नेमं धातुं पठति क्षीरस्वामी। तत्र क्षीरत० पृष्ठ ८६, टि० २; पृष्ठ २००, टि० ७ च द्रष्टव्या।

विभाषा घुषेर्णिज् भवति इति भाष्ये स्थिते घोषतीत्यपि भवति। 'घुषिर् अविशब्दार्थः'[१]। घुषिरित्ययं धातुः यथाप्रयोगं विशब्दनादन्यत्रार्थे वर्तते इत्यर्थः। शब्दार्थं इति तु क्षीरस्वामी[२]धनपालभागवृत्तिकाराः[३]। शब्द इति चन्द्रदुर्गौ। घुषृ शब्दे इति शाकटायनः। तेन च इरित्स्थाने ऋदित् क्रियते[४]। अस्मिंश्च पाठे अस्यैवानेकार्थत्वेन विशब्दनार्थत्वस्यापि सम्भवाद् विनापि णिज्विकल्पेन विशब्दनेऽपि घोषतीति सिद्धयति। प्रपञ्चितं चैतत् प्रक्रियारत्ने। 'घुषि कान्तिकरणे'। घषि करणे इत्यन्ये, घसीत्यपरे। तथा च क्षीरस्वामी—'घसि करणे, घंसते। चन्द्रो घषीत्याह, घंषते। घुषि कान्तिकरणे इति दुर्गः'[५] इति॥

ईर्ष्यायामादरे चार्थे क्रमात् सूक्ष्यति सूर्क्षति ॥ १७० ॥

'सूक्ष्य ईक्ष्य ईर्ष्य ईर्ष्यार्थाः'। 'षूर्क्ष आदरे' इति च। अनादरे इति च बहवः। क्षीरस्वामी—'षूक्ष्य अनादरे'[६] इति पठित्वाह—'षान्तोऽयमिति चन्द्रः' इति। तत्र च 'सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तुं सूक्ष्येन्न नक्षत्रम्'[७] इति दर्शनाद् यथादैवमेव युक्तम्[८]॥

धारणे पोषयेत् पुष्टौ पुष्येत् पुष्णाति पोषति ।

'पुष धारणे,' असादिः। 'पुष पुष्टौ,' दिवादिः क्र्यादिर्भूवादिश्च। 'पूष वृद्धौ' इत्यस्य तु पूषति॥

---

१. द्र० धातुप्रदीप १०।१८५। २. 'घुषिर् विशब्दने। विशब्दनं विशिष्टशब्दकरणम्' इति क्षीरस्वामी। द्र० क्षीरत० १०।१७२।

३. द्रष्टव्यमस्मदीयं भागवृत्तिसंकलनम् ७।२।२३। उद्धरणसंख्या १४३, १४४।

४. अत एव अङ्विधाने 'ऋदितोऽनङि' (४।३।१०) इत्यसुसूत्रयत्।

५. क्षीरतरङ्गिणी १।४३२, पृष्ठ ९२। ६. क्षीरतरङ्गिण्यां 'सूक्ष्य' इति पाठः। स एव युक्तः, उत्तरत्र 'षान्तोऽयं चन्द्रः' इति पाठदर्शनात्। पुरुषकारस्यात्र पाठो भ्रष्टः स्यात्। ७. द्र० आप० श्रौत ५।३।२१॥ तत्र 'सूर्क्षेत्' इत्येव टीकाग्रन्थेषु पाठः। मैसूरसंस्करणे सूत्रपाठे 'सूक्ष्मेन्न' इति पाठो मुद्रितः। स किं मुद्रणप्रमादज उत 'सूक्ष्म' धातुज इति विचारणीयम्।

८. दैवोक्तम् आदरार्थत्वमेव युक्तम्, न पुनरन्योक्तमनादरार्थत्वम्।

म्लेच्छने म्रक्षयेन्म्रक्षेत् संघाते

'म्रक्ष म्लेच्छने'। तच्चाव्यक्तवाक्, अपशब्द इत्यर्थः। 'म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः'[1] इति च श्रूयते। म्रक्ष संघाते ॥

दाह कर्मणि ॥ १७१ ॥

प्लोषति प्लुष्यतीति स्तां प्लुष्णाति स्नेहनादिषु।
प्रुष्णाति च प्रोषति च दाहे

'श्रिषु श्लिषु प्रुषु प्लुषु दाहे'। 'प्लुष दाहे', पुषादिः। क्षीरस्वामी त्वन्यथापि दिवादावमुं पपाठ[2]। तत्फलभेदः पुनरप्लुषद् अप्लोषीद् इत्यङो भावाभावौ। 'प्रुष प्लुष स्नेहनसेचनपूरणेषु', क्र्यादिः। एवं चैतेष्वेव क्र्यादिपाठात् 'बन्धने जुडतीति च'[3] इतिवत् दाहेऽर्थे प्रोषतीति चेति वाक्यार्थसमुच्चय एव चः, दाह इति वा प्रागुक्तरूपयोः[4] समुच्चयेन चात्रात्यन्ताय व्यवहितान्वयः। दाहग्रहणेनैव तयोरपि धिया सन्निधानात् ॥

भूषति भूषयेत् ॥ १७२ ॥

अलङ्कृतौ

'भूष अलङ्कारे' ॥

क्षमायां यौ मर्षेन्मर्षेत मर्षयेत्।
मृष्यते मृष्यतीति स्यात् स्नेहने शपि मर्षति ॥ १७३ ॥

'मृष तितिक्षायाम्', स्वरितेतौ। दिवादिश्चान्त्यः। शाकटायनस्य त्वाद्य आत्मनेपदी। 'पृषु वृषु मृषु सेचने, मृषु सहने च' ॥

सेचने मेषतीति स्यात्स्पर्धायां मिषतीति शे।
व्याप्तौ वेवेष्टि वेविष्टे विषेर्वेषति सेचने ॥ १७४ ॥

---

१. महाभाष्ये पस्पशाह्निके स्मृतः पाठः। २. अन्यथापि पुषादेरन्यत्रापि (क्षीर० ४१७)। तेन अङो भावाभावौ ज्ञेयौ। ३. दैवश्लोक ८९।
४. प्लोषतिप्लुषत्योः।

विप्रयोगे विषेः क्र्यादेर्विष्णातीति पदं भवेत् ।

'जिषु विषु मिषु सेचने'। 'मिष स्पर्धायाम्'। 'विष्लृ व्याप्तौ', जुहोत्यादिः । उदिदित्येके इति क्षीरस्वामी[1] । 'आर्याणामुदित्, द्रमिडानां लृदित्' इति धनपालः। 'पुषादि' (अष्टा० ३।१।५५) इत्यत्र सुधाकरः—'द्रमिडानामविषत्, आर्याणां तु शल इगुपधादनिटः क्सः (अष्टा० ३।१।४५) अविक्षदिति नन्दी' इति । 'निजां त्रयाणां गुणः श्लौ'[2] (अष्टा० ७।४।७५)। 'विष विप्रयोगे'।

श्लिष्यत्यालिङ्गने दाहे श्लेषति श्लेषणे णिचि ॥ १७५ ॥
श्लेषयेत्

'श्लिष आलिङ्गने,' दिवादिः। आत्रार्थे आङ्पूर्वत्वं प्रायिकमेव। यदाह भट्टिः—'मा न श्लिक्षः प्रियं प्रिये'[3] इति। माघश्च श्लिष्यन्तं मुहुरितरोऽपि तं निजस्त्रीम्'[4] इति। 'श्लिषु दाहे।' 'श्लिष श्लेषणे'॥

क्रमतोऽलीके तुष्टौ हर्षति हृष्यति ।

'हृषु अलीके'। 'हृष तुष्टौ,' दिवादिः॥

शक्तौ वर्षयते सेके वर्षेत् स्नेहे तु वर्षते ॥ १७६ ॥

'वृष शक्तिबन्धे' इति तु प्रायस्तन्त्रान्तरेऽपि पठ्यते। 'वृषु सेचने'। 'वर्ष स्नेहने,' अनुदात्तेत्॥

भक्षयत्यदने भक्षेः शपि भक्षति भक्षते ।

'भक्ष अदने,' 'भक्ष भक्षणे।' 'भ्लक्ष इत्येके' इति मैत्रेयरक्षितः[5]। 'भ्रक्षे'ति क्षीरस्वामी[6]। यथा तु 'गतिबुद्धि' (अष्टा० १।४।५२) इत्यत्र 'भक्षेरहिंसार्थस्य' इति वार्त्तिकं प्रकृत्य 'भक्षयति पिण्डं

१. क्षीरत० ३।१४॥ २. 'वेवेष्टि' इति रूपे। ३. भट्टि सर्ग ६।१६॥
४. शिशुपालवध ४।२८॥ ५. धातुप्रदीप १।८९७, पृष्ठ ६५।
६. क्षीरतरङ्गिण्यां तु 'प्लक्ष इति दुर्गः' इति पठ्यते। द्र० १।६३१, पृष्ठ १२८। 'भ्रक्ष इत्येके' इति तु धातुप्रदीपे (१।८९७, पृष्ठ ६५) पठ्यते।

' इत्येवोक्तं भाष्ये न पुनर्भक्षतीत्यपि, तथा भक्षतिर्नैवास्तीति गम्यते[1] ॥

कान्तौ लष्यति लष्येत श्यनि वा लषते लषेत् ॥ १७७ ॥

'लष कान्तौ'। श्यनि वेति। 'वा भ्राश' (अष्टा० ३।१।७०) इति विकल्पेन श्यनि। ततश्च फलतः पुनः पाठं मत्वेदमुक्तम्। एतच्च क्रमुप्रभृतीनामपि कामं द्रष्टव्यम् ॥

कर्षत्याकर्षणे शे तु कृषते कृषतीत्युभे।

'कृष विलेखने'। कर्षतिस्त्वाकर्षणे प्रसिद्धः ॥

शिषोऽसर्वोपयोगे यौ शेषयेच्छेषतीत्युभे ॥ १७८ ॥
लुङ्च्यभावादङोऽशेषीच्छिनष्टीति विशेषणे।

'शिष असर्वोपयोगे'। शिष हिंसार्थः' इत्यस्यापि शेषतीति द्रष्टव्यम्। लुङीति लृदित्वाभावादस्य लुङ्यङोऽभावः। 'शिष्लृ विशेषणे' इत्यस्य तु रुधादेर्लृदित्वादशिषदित्यङ् भवति। विपूर्वश्चायमत्रार्थे प्रयुज्यते। अत्र चाशेषीदित्ययुक्तम्। 'शिषिं पिषिम्, इत्यनिट्कारिका[2] प्रामाण्याच्छिषिमात्रस्यानिट्त्वेन 'शल इगुपधादनिटः क्सः' (अष्टा० ३।१।४५) इति क्से सति 'अशिक्षत्' इत्येव युक्तत्वात् ॥

शपि रोषति हिंसायां रोषे रुष्यति रोषयेत् ॥ १७९ ॥

'रुष हिंसार्थः'। 'रुष रोषे', दिवादिश्चुरादिश्च ॥

चुम्बने परिमाणे च निक्षेन्निक्षयते क्रमात्।

'णिक्ष चुम्बने'। 'निक्षति चुम्बति निंस्ते तन्व्या (स्या) मुखपङ्कजं प्रेयान्' इति च सुन्दरपाण्ड्यः[2]। रोषे इति तु 'वा

---

१. कैयटनागेशव्याख्यानालोचनयाऽप्येतत् प्रतीयते यद् भक्षेर्भ्वादौ पाठो नास्ति।

२. अत्राह गणपतिशास्त्री—सुन्दरपाण्ड्यकृत आर्यावलीति कश्चिद् ग्रन्थोऽसमग्रो [ट्रिवेण्ड्रम] राजन्द्रीयपुस्तकशालायामस्ति। तदनुपलब्धभागगतमिदमर्धं स्यात्।

णिंसनिक्षनिन्दाम्' (अष्टा० ८।४।३३) इत्यत्र न्यासः[१] । 'णिक्ष परिमाणे' चितादिः । निष्क इत्येव तु दृश्यते[२] मैत्रेयरक्षितेन च निष्कमित्युदाहृतम्[३] ॥

जोषयेज्जोषतीत्येते युजादेः परितर्कणे ॥ १८० ॥
प्रीतिसेवनयोरिष्टं तुदादेर्जुषते पदम् ।

'जुष परितर्कणे' । 'परितर्पणे परितृप्तिक्रियायाम्' इति क्षीरस्वामी[४] । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' ॥

धृषेः प्रसहने यौ स्तां धर्षयेद् धर्षतीत्युभे ॥ १८१ ॥
प्रागल्भ्यार्थे तु धृष्णोति परस्मैपदिनावुभौ ॥ १८१½ ॥

'धृष प्रसहने' । 'धृषा प्रसहने' इति शाकटायनः । 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये,' स्वादिः ॥

आलोचनार्थाण्णिचि लक्षयेत,
स्याल्लक्षयेल्लक्षयतेऽङ्कनार्थात् ।

'शम लक्ष आलोचने', चितादिः । 'लक्ष दर्शनाङ्कनयोः' । अत्र मैत्रेयरक्षितः—'स्वरितेत्त्वमस्य केचित् प्रतिपद्यन्ते । एतच्च ज्ञापकं चुरादिण्यन्ताद् 'णिचश्च' (अष्टा० १।३।७४) इत्यात्मनेपदं न भवतीत्यत्र'[५] इति । हरदत्तस्तु 'णिचश्च' (अष्टा० १।३।७४) इत्यत्राह—

[६]'एष विधिर्न चुरादिण्यन्तात्स्यादिति कश्चन निश्चिनुते स्म ।

---

१. न्यासे 'णिंदि रोषे' इति पाठः । गणपतिशास्त्रिणाऽत्र 'इत्यत्र न्यासः—णिक्ष परिमाणे ।' इत्येवं पाठो मुद्रितः, स चिन्त्यः ।

२. क्षीरतरङ्गिणी १०।१३४।। धातुप्रदीपे 'णिष्क' पाठः (१०।१४७) ।

३. धातुप्रदीप १०।१४७, पृष्ठ १३८ । ४. द्र० क्षीरत० १०।२२३ ।

५. द्र० धातुप्रदीप १०।५, पृष्ठ १३१ । पाठभेदस्तत्र स्वल्पः ।

६. कारिकेयं 'णिचश्च' (१।३।७४) इति सूत्रस्य पदमञ्जर्यां नोपलभ्यते । महापदमञ्जर्यामियं कारिका स्यादिति पुरुषकारवचनात् सम्भाव्यते । हरदत्तेन

आप्तवचोऽत्र न किञ्चन दृष्टं लक्षयतेः स्वरितेत्त्वमनार्षम्[१] ॥इति॥

स्यात् तक्षतीति त्वचनेऽथ वा श्नौ ।
तक्ष्णोति तक्षेच्च तनूक्रियायाम् ॥ १८२३ ॥

'तक्ष त्वचने' । अत्र क्षीरस्वामी–'त्वचनं त्वचो ग्रहणम्, संवरणमिति दुर्गः'[२] इति । यथादुर्गमेव च धनपालशाकटायनौ । अयं चार्थः 'त्वच संवरणे' इति धातुपाठसिद्धः इत्यन्तरङ्गः । अन्यस्तु[३] – सत्यापपाश' (अष्टा० ३।१।२५) इत्यत्र त्वचं गृह्णाति णिचि कृद्-वृत्तिसिद्ध इति बहिरङ्गः । णिच्कल्पनं चात्रातिरिच्यते । त्वक्षेत्येव तु बह्वनुमतः पाठः । तथा च 'तनूकरणे तक्षः' (अष्टा० ३।१।७६) इत्यत्र वृत्तिः–'धातूनामनेकार्थत्वाद् विशेषेणोपादानम्' इति । यदि हि त्वचनेऽपि तक्षतिः स्यात्, ततस्तद्धानायैव विशेषेणोपादानं स्यात् । एवं च स्यात्त्वक्षतीति पठित्वा तदेव चकारेणानुकृष्य तनूक्रियायां च त्वक्षतीत्यपि भवतीति कामं व्याख्यायताम् । इटा भिदे[४]त्यप्यूह्यम् । तक्ष्णोति तक्षेदिति च लषिवद्वा[५] सादृश्याद्वा नीयताम् । 'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे' । 'अक्षोऽन्यतरस्याम्' 'तनूकरणे तक्षः' (अष्टा० ३।१।७६) इति वा श्नुः ॥

आशंसे स्यादिच्छायां शंसतीति स्तुतौ भवेत् ॥ १८३ ॥
हिंसायां शसति

काचित् 'महापदमञ्जरी' अपि रचिताऽऽसीत् । तदुक्तं तेनैव 'दाधा घ्वदाप्' (१।१।२०) इति सूत्रस्य पदमञ्जर्याम्—'भाष्यवार्तिकविरोधस्तु महापदमञ्जर्यामस्माभिः प्रपञ्चितः' इति ।

१. सत्यपि स्वरितत्वे तल्लक्षेर्णिज्-विकल्पे प्रमाणं भविष्यति, यथा चौरादिकमिदित्वम् । तस्माद् 'लक्षेः स्वरित-त्वमनार्षम्' इति न शक्यते वक्तुम् । तत् णिज्विकल्पे तदभावे लक्षतेः 'लक्षते लक्षति' इत्युभयपदित्वं ज्ञापयतीत्यस्माकं मतम् ।

२. क्षीरतरङ्गिणी १।४४२, पृष्ठ ६३ ।

३. त्वग्ग्रहणरूपस्तु-इत्यर्थः ।

४. द्र० दैवश्लोक ११६ । तक्षेस्त्वचे नित्यमिट् । तनूकरणार्थे तु धातोरूदित्वाद् विकल्पेनेट् इति भेदः ।

५. द्र० दैवश्लोक १७७ व्याख्यानम् । अयंभावः–यथा लषेः फलभेदाद् द्विष्पाठ आश्रितः, एवं च तक्षेरपि श्यन्विकल्परूपफलभेदाद्द्विष्पाठ आश्रितः ।

'आङः शसि हिंसायाम्', अनुदात्तेत् । क्षीरस्वामी तु—'दौर्गा आङः शन्सु इत्याहुः'[१] इत्याह । आशंस्यते आशस्यते फलभेदं च[?] । 'शन्सु स्तुतौ' । शंसु इति रूढे[२] पाठेऽपि नोपध एवायम् । तत्फलं च शस्यत इत्यादौ न लोपः । 'शसु हिंसायाम्' ।।

इच्छायामाशास्ते शास्ति शासने ।

'आङः शासु इच्छायाम्', 'शासु अनुशिष्टौ', अदादी ।।

शब्दार्थे नासते नासेः कौटिल्ये नसते नसेः ।। १८४ ।।

'णास्र रास्र शब्दे' । 'णस कौटिल्ये' ।।

असतेऽसति गत्यादौ भुव्यस्ति क्षेपणेऽस्यति ।

'अस गतिदीप्त्यादानेषु' । तथा च काव्यालङ्कारे वामनः—'लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः'[३] इत्यत्र आसेत्यसतेः'[३] इति । 'अष इत्येके' इति मैत्रेयरक्षितः[४] । अषिति शाकटायनः । 'अस भुवि', अदादिः । भवनं भूः । 'असु क्षेपणे', दिवादिः ।।

अस्रंसिष्ट स्रंसते चाद्युतादेस्
ते च द्वे स्तामस्रसच्च द्युतादेः ।
ध्वंसत्यादेः साहचर्याद् द्युतादेर्
नौगित्याहुर्दत्वमन्यस्य चापि ।। १८५½ ।।

'स्रन्सु प्रमादे' । क्षीरस्वामी तु स्रन्भु इति भकारान्तं प्रकरणानुरोधेन पठित्वा 'स्रन्स्वित्येके'[५] इत्याह । मैत्रेयरक्षितस्तु—'संयोगान्तसाधर्म्येण सकारान्तोऽप्यत्र निर्दिश्यते'[६] इति । 'स्रंसु ध्वंसु

१. द्र० क्षीरतरङ्गिणी १।४१७, पृष्ठ ६० । क्षीरतरङ्गिण्यां तु—दुर्गा आङः शासु इत्याह—आशासते आशास्यते' इत्येवं पाठ उपलभ्यते ।

२. 'प्रसिद्धः' इत्यभिप्रायः ।

३. वामनालंकारसूत्र ५।२।२७।। लावण्य इति श्लोकस्तु कुमारसंभवस्य (द्र० १।३५) ।

४. धातुप्रदीप १।८६०, पृष्ठ ६४ ।

५. क्षीरतरङ्गिणी १।२७७, पृष्ठ ६३ ।

६. धातुप्रदीप १।३६४, पृष्ठ ३४ ।

भ्रंसु अवस्रंसने'। अस्रसत्। 'द्युद्भ्यो लुङि' (अष्टा० १।३।९१) इति विभाषा परस्मैपदम्। 'पुषादिद्युतादि' (अष्टा० ३।१।५५) इत्यङ्। 'अनिदिताम्' (अष्टा० ६।४।२४) इति नलोपः। यश्च 'नीग्वञ्चु [1][स्रंसुध्वंसुभ्रंसु' (अष्टा० ७।४।८४) इति स ध्वंसुभ्रंसुसाहचर्याद् द्युतादेर्भवति। 'वसु] स्रंसुध्वंस्वनडुहां दः' (अष्टा० ८।२।७२) इति दत्वं तु ध्वंसुसाहचर्यानभ्युपगमाद् अद्युतादेश्चेत्याह। अत्र मैत्रेयरक्षितः—'द्युतादावप्ययं पठ्यते। तस्यैव ध्वंसुभ्रंसुसाहचर्यान्नीगित्याहुः। दत्वे पुनरसाहचर्यमिच्छन्ति उखास्रदिति[2] ॥

दंसयेन्मोक्षणे दस्येत् क्षये दंसयते णिचि ॥ १८६ ॥
दंशदर्शनयोर्दासेर्दाने दासति दासते।

'जसि मोक्षणे,' 'दसि च'। रक्षणे' इत्येव तु दृश्यते। तत्रापि दसि चेत्येतत् कचिदेव कोशे। तथा च 'जसु कुडु पल [र] क्षणे'[3] इत्येव **शाकटायनः**।

वस्यति स्तम्भने वस्ते छादने वसयेद् वसेत् ॥ १८७ ॥
निवासे वासयेत् स्नेहे वासयत्युपसेवने।

[वसेन्निवासे वसयेच्च वस्ते
त्वाच्छादने स्तम्भन एव वस्येत्।
निवासयत्याच्छदने निवासेर्-
आसेवने वासयतीति वासेः॥]

मोक्षणे जस्यतीति स्याण्णावत्रार्थे तु जंसयेत् ॥ १८८ ॥

---

१. अत्र [ ] कोष्ठान्तर्गतः पाठोऽस्माभिर्वर्धितः। स च मूलपाठे त्रुटित आसीत्। २. धातुप्रदीप १।३९४, पृष्ठ ३४। स्वल्पः पाठभेदोऽत्र।

३. गणपतिशास्त्रिणानवबुध्य 'जसु कुटुम्बरक्षणे इति स्यात्' इत्युक्तम्। शाकटायनधातुपाठे तु 'कडु जसु पल रक्षणे' इति पाठः (द्र० धातुसूत्र १०६७)।

हिंसाताडनयोर्धात्वोरुदितोर्जासयेदिति ।
तस्यत्युपक्षयार्थे णावलङ्कारे तु तंसयेत् ॥ १८९ ॥

ध्रस्नाति ध्रासयत्युञ्छे पदे श्नि णिचि ध्रसेः ।

['उध्रस उञ्छे', क्र्यादिश्चुरादिश्च । क्षीरस्वामिमते धात्ववयवोऽ][1] यमुकारः । उध्रसाञ्चकारोध्रस्ना[2]दित्युदाहृतेः । अपरथा च ध्रसु इत्येव ब्रूयादित्यभिप्रायः । यथा तु भूधा तौ स[3] एवाह—

दरिद्राजागृदीधीङामेकाचां च चिरेंजिरे: ।
अदन्तोर्णोतिवेवीङा स्मर्यते नेत् तथौलडे:[4] ॥ इति ॥

तथात्रेत्वेन भाव्यम्[5] । 'ध्रसू' इति च शाकटायनः ॥

लासयेच्छिल्पयोगेऽर्थे श्लेषणे क्रीडने लसेत् ॥ १९० ॥

'लस शिल्पयोगे' । 'शिल्पोपयोगे' इति क्षीरस्वामी[6] । केचिन्मू-

---

१. इतः पूर्वं पुरुषकारकोशे पत्रमेकं त्रुटितमिति पूर्वसंपादकेन गणपतिशास्त्रिणा विज्ञापितम् । अत्र [ ] एवं कोष्ठेऽस्माभिः पाठपूर्तिरुत्तरपाठानुरोधेन काचित् कृता । २. 'औध्रसाद्' इति ट्रिवेएड्रममुद्रितेऽपपाठः । क्षीरतरङ्गिण्यां क्र्यादौ (धा० सू० ५६) 'ध्रस्नाति' इत्येव पठ्यते । चुरादौ (धा० सू० १९१) 'ध्रासयति ध्रस्नाति' इत्युदाहृत्य 'प्रयोगसमवायीत्येके । उद्ध्रासयति उद्ध्रस्नाति' इत्युक्तवान् स्वामी (क्षीर० पृष्ठ ३०३)। सायणस्तु धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३७४) क्र्यादिगणे 'अत्र क्षीरस्वामी उकारं धात्ववयवमाह । तन्मते उध्रस्नाति इत्यादि । उध्रसांचकार औध्रस्नात् इत्याद्युदाहार्यम् । अनवयवत्वे स्वादिवद् ध्रसु इत्येव ब्रूयादिति तस्याभिप्रायः । स एव भूवादौ यदाह—'...........' इत्यादि पुरुषकारवदेव क्षीरस्वामिमतमुदाहृतवान् । ३. स एव क्षीरस्वाम्येव । ४. क्षीरतरङ्गिणी १।१, पृष्ठ ५ । ५. सायणस्तु क्षीरस्वामिमतानुसारं श्लोकमेनमुदाहरन् 'तदुदाहरणप्रदर्शनपरं न परिगणनम्' इत्यप्याह (धातुवृत्ति पृष्ठ ३७४)
६. द्र० क्षीरतरङ्गिणी १०।१७४। यथा तु पुरुषकार-माधवीय धातुवृत्तिकार-प्रौढमनोरमाकारादयस्तथा स्वामिमते 'लस' इत्येव पाठः । परन्तु क्षीरतरङ्गिण्यां 'लष' इत्येवमुपलभ्यते ।

र्धन्यान्तमेनं धातुं पठन्तीति[1] च । 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' ॥

भाषणे त्रंसयेत् त्रंसेर्धारणे त्रासयेण्णिचि ।
त्रसति त्रस्यतीत्येवमुद्वेगार्थे तु वा श्यनि ॥ १९१ ॥

'त्रसि भाषार्थः' । 'त्रस धारणे' । अत्र **मैत्रेयरक्षितः**— त्रासयति मृगान् । वारणे धारणशब्दः[2] इति । वारणे इत्येव च **शाकटायनः**[3] । 'त्रसी उद्वेगे' । 'वा भ्राश' (अष्टा० ३।१।७०) इति श्यन् ॥

णौ पिंसयति भाषार्थे गत्यां तु शपि पेसति ।

'पिसि भाषार्थः' । 'पिस गतौ' इत्यपि चुरादौ पठ्यते । 'तुजि पिजि पिस हिंसाबलादाननिकेतनेषु' इति तु **धनपालः** । **शाकटायन-स्याद्ययोरुदित्पाठमात्रं** विशेषः । सर्वथा तस्य पेसयतीति द्रष्टव्यम् । 'पिसृ पेसृ गतौ' । निदृ नेदृवद्[4] द्वावपीह कामं ग्राह्यौ ॥

गतिशासनयोः कंस्ते कसतीति गतौ शपि ॥ १९२ ॥

'कसि गतिशासनयोः' । 'कशे'ति **वामनः**[5] । उक्तं च 'भूवादि' (अष्टा० १।३।१) सूत्रे **सुधाकरेण**—"कसि गतिशासनयोरिति **पारायणिकैरुदाहारि** कंस्ते कंस इति । प्रतिष्कशश्च कशेः (अष्टा० ६।१।१५२) इति च कश गतीत्येवाम्नायि" इति । 'कसेत्येके' इति च **क्षीरस्वामी**[6] । 'गॄ विज्ञाने' इत्यत्र च स[7] एवाह—

१. क्षीरतरङ्गिण्यां तु 'तालव्यान्त इति कौशिकः । लाशयति' इति पाठ उपलभ्यते (द्र० पृष्ठ ३००) । सायणो धातुवृत्तौ दीक्षितश्च प्रौढमनोरमायां पुरुषकार-वदेव स्वामिमतमुद्धरति ।   २. धातुप्रदीप १०।२०६, पृष्ठ १४३ ।

३. क्षीरतरङ्गिण्यां दुर्गमतेऽपि 'त्रस वारणे' इति पठ्यते । पृष्ठ ३०४ ॥

४. अत्र चतुर्दशोत्तरशतश्लोकपठित 'निदिनेद्योः' इव अस्मिन्नपि श्लोके 'पेसति' इत्यनेन पिसृ पेसृ उभावपि शक्यते ग्रहीतुम्, उभयोरपि शपि 'पेसति' इत्येव रूपं भवति । यथा स्वरितेतयोर्निदिनिद्योः' 'नेदति नेदते' इति रूपम् ।

५. द्र० काशिका ६।१।१५२—कश गतिशासनयोरित्यस्य..................।

६. क्षीरतरङ्गिणी २।१७, पृष्ठ १७० ।   ७. क्षीरस्वाम्येव । क्षीरतरङ्गिण्यां तु 'गॄ विज्ञाने (१०।१५३) इत्यत्र पुरुषकारोद्धृतः पाठो नोपलभ्यते । न च तत्रास्य पाठस्य किञ्चिन्निमित्तमप्युत्पश्यामः । अतोऽत्र कदाचित् पाठभ्रंशः संजातः स्यात् ।

'कसि गतिशासनयोरितीकारान्तोऽकारान्तः शकारान्तश्च पठ्यते' इति । तदा कस्ते कष्टे इत्यपि द्रष्टव्यम् । 'कस गतौ' ॥

शब्दे शपि रसेत् स्नेहास्वादयो रसयेद्रसेः ।

'रस शब्दे' । रासेस्तु तङि रासते । 'रस आस्वादनस्नेहनयोः,' कथादिः ॥

प्रपूरणे दोग्धि दुग्धे दोहतीत्यर्दने दुहेः ॥ १९३ ॥

'दुह प्रपूरणे,' अदादिः । तच्च दोहनाख्यं रेचनम् । प्रतिष्ठत इतिवद् धात्वर्थवैपरीत्ये प्रः । 'तुहिर् दुहिर् अर्दने' । 'तुहिर् उहिर् इत्येके' इति मैत्रेयरक्षितः[1] । क्षीरस्वामीत्वमुमेव पठित्वाह 'तुहिर् दुहिर् इति दौर्गाः'[2] इति ॥

ण्यन्तस्य ग्रहणे गृहेर्गृह्यते तत्रानदन्ताद् गृहेर्-
भूवादेः शपि गर्हते श्नि तु पदे गृह्णात्यगृह्णीत च ।
गर्हेर्वा णिचि निन्दनार्थविषये गर्हेत्तथागर्हयेद्-
भूवादेः शपि कुत्सनार्थविषये गर्हेर्भवेद् गर्हते ॥ १९४ ॥

'गृह ग्रहणे', पदादिः । 'गृहू ग्रहणे', अनुदात्तेत् अनदन्ताद् गृहेरित्यनेनैव पूर्वस्यादन्तत्वमात्रं विशेषो गृहित्वं चाविशिष्टमिति दर्शयता मन्दानां ग्रहपाठशङ्काऽपि निरवकाशतां नीता[3] । 'ग्रह उपादाने' । 'गर्ह निन्दने', 'गर्ह गल्ह कुत्सायाम्' अनुदात्तेतौ । ये त्वेतं पद्यं प्रबन्धान्त एव पठन्ति, तेषां सत्यपि वृत्तभेदकृते परभागे गर्हयायमुपसंहारो भवन् पुरोभागिनां श्रवणोत्सवमेव पुष्णीयात् । न चेदयमन्यो व्यत्ययेन पाठोऽद्रक्ष्यत ॥

रहयेद्रहति त्यागे गतौ रंहेस्तु रंहति ।

---

१. धातुप्रदीप १।७४२, पृष्ठ ५२ । २. क्षीरतरङ्गिण्यां 'तुहिर् दुहिर् इति चन्द्रदुर्गौ' इति पाठः (१।४८७, पृष्ठ १००) । ३. अयं भावः 'अनदन्तात् गृहेः' इत्यनेन 'गृहू ग्रहणे' चौरादिकस्यादन्तत्वमात्रं विशेषः, शिष्टं गृहित्वं-गृहधातुत्वं समानम् इति दर्शयता पुरुषकारेण केषांचित् ग्रहधातुपाठशंकाऽपि निवारितेति ।

'रह त्यागे', कथादिर्भूवादिश्च । तत्र चान्त्याद्धेतुमण्णिचि राहयति । 'रहि गतौ' ॥

श्ने तृणेढीति हिंसायां तृहतीत्यूदितस्तृहेः ॥ १९५ ॥

'तृह हिंसायाम्' । तृहः श्नमि कृते ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । 'तृहू ष्टृहू तृन्हू हिंसार्थाः' । क्षीरस्वामी तु–'तृहू तृन्हू ष्टृहू ष्टृन्हू हिंसार्थाः । तृहू प्रभृतयश्चत्वारो धातवो हिंसार्थाः'[1] इति । तत्र च तृंहति स्तृहति स्तृंहति इत्यपि कामं द्रष्टव्यम् । तृम्फादित्वान्नुम्[2] ॥

महयेन्महतीत्येते पूजायां णौ शपि क्रमात् ।

'मह पूजायाम्' । आद्यः कथादिः । मंहत इत्यपि 'महि वृद्धौ' इत्यस्यानुदात्तेतो द्रष्टव्यम् । क्षीरस्वामी तु भाषार्थे[3] इत्याह । तस्य तु मंहयतीति ॥

चहयेच्चहतीत्येते चहेः स्तां परिकल्कने ॥ १९६ ॥

'चह परिकल्कने', चुरादिः कथादिश्चाद्यः । तत्र चाद्ये 'चपे'ति मैत्रेयरक्षितः[4] । चहिश्चपिर्वाऽत्रार्थे णिचमुत्पादयति मिच्च भवतीत्यर्थः । अत्र च मित्त्वफलम्–आचाहि आचहि, चाहं चाहं, चहं चहमिति चिण्णमुलोर्दीर्घविकल्पः । अदन्तत्वफलमग्लोपित्वेन 'सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे (अष्टा० ७।४।९३) इति सन्वत्त्वस्य दीर्घो लघोः (अष्टा० ७।४।९४) इति दीर्घत्वस्य चाभावादचचहदिति ॥

मर्षणे सहते यौ तु साहयेत् सहति द्वयम् ।

श्यनि सह्यति शक्यार्थे

१. क्षीरतरङ्गिण्यां (६।५७) 'तृह प्रभृतयश्चत्वारो धातवो हिंसार्थाः' इति नोपलभ्यते । २. शे तृम्फादीनाम् (महा० ७।२।५९) इति वार्त्तिकेन नुम् । ३. द्र० क्षीरतरङ्गिणी १०।१९७ पृष्ठ ३०४ । क्षीरस्वामिनः 'भासार्थाः' इति पाठः, 'भाषार्थाः' इति तु मैत्रेयरक्षितस्य (द्र० धातुप्रदीप पृष्ठ १४३ धातुसंख्या १०।२१२-२४५) । द्रष्टव्यं ४० श्लोकस्य पुरुषकारव्याख्यानम् (पृष्ठ ४०) । ४. धातुप्रदीप १०।८८, पृष्ठ १३५ ।

'षह मर्षणे'। 'षह षुह शक्यार्थे'। क्षीरस्वामी तु षुहेत्येव पठित्वाह—षह षुह शक्ताविति दुर्गः'[१] इति। षुह इत्येव च धनपालशाकटायनौ।

पूजनेऽर्हति चार्हयेत् ॥ १९७ ॥

'अर्ह पूजायाम्' ॥

स्नेहने स्नेहयेत् प्रीतौ स्निह्येद्

'ष्णिह स्नेहने'। स्निहेति क्षीरस्वामी[२]धनपालशाकटायनाः। तदापि दन्त्यपरसादित्वात् 'ष्णिह' इत्येव युक्तम्। ष्णिह प्रीतौ ॥

बृंहति बर्हति।

वृद्धौ भाषार्थविषये बृंहयेद् बर्हयेदिति ॥ १९८ ॥

'दृह दृहि बृह बृहि वृद्धौ'। 'बृहि शब्दे च' इति द्वयमाह क्षीरस्वामी[३]। 'बृहिर्' इति दौर्गाः[४]। अबृहद् अबर्हीत् इति। यथा दौर्गमेव चान्द्राः। अनुदात्तेत्सु च स[५] एवाह 'बर्ह बल्ह प्राधान्ये'। घञ्–बर्हम्, बल्हम्। चुरादौ तु भाषार्थौ। बर्हयति बल्हयति इति। 'वर्ह वल्ह परिभाषणहिंसाच्छादनेषु' इति च। मैत्रेयरक्षितः पुनः 'वर्ह वल्ह प्राधान्ये, बर्ह बल्ह परिभाषणहिंसाच्छादनेषु' इत्यर्थव्यत्ययेन पपाठ[६]। नैव च तृतीयं[७] धनपालस्य

---

१. क्षीरतरङ्गिणी ४।२८, पृष्ठ २०१। तत्र 'शक्तौ' स्थाने 'संभक्तौ' पाठः।

२. 'चुरादौ स्नेहयति' इति दैवादिके ष्णिह प्रीतौ (९१) सूत्रव्याख्याने तरङ्गिण्यां पाठः। चुरादौ तु (३१) तु 'स्निट स्नेहने' इति पाठ उपलभ्यते।

३. क्षीरतरङ्गिणी १।४८५, ४८६। अत्र 'द्वयमाह' इत्यस्य सूत्रद्वयमाहेति भावः।

४. क्षीरतरङ्गिणी १।४८६ व्याख्याने, पृष्ठ १००। ५. स एव = क्षीरस्वाम्येव। द्र० क्षीरतरङ्गिणी १।४२३ ॥

६. अयं भावः—अन्ये प्राधान्येऽर्थे ओष्ठ्यवर्णं पठन्ति, परिभाषाणादिषु दन्त्योष्ठ्यम्। मैत्रेयः पुनरन्यथाह—प्राधान्येऽर्थे दन्त्योष्ठ्यम्, परिभाषादिषु चोष्ठ्यम्। अपि च, मुद्रिते धातुप्रदीपे प्राधान्ये 'वल्ह' धातुरेव पठ्यते, न वर्हापि। एवमेव उभयत्र दन्त्योष्ठ्यवर्णपाठोऽपि प्रमादजः।

७. तृतीयं पवर्गीयं बवर्णं धनपालस्योभयत्रापि नेति भावः। अर्थाद् स उभयत्र दन्त्योष्ठ्यमेव वर्णं पठति।

'वर्ह वल्ह प्राधान्ये । वर्ह वल्ह परिभाषणहिंसाच्छादनेषु । छादयत्यनेनेति वर्हं घञ्' इति । शाकटायनोऽप्यत्रैव पाठेऽनुकूलः । [भाषाविशेषार्थत्वात्][1] तत्र च[2] प्रवर्हार्थानुकूल्यादाद्यः पाठो युक्तः । 'प्रवल्हिका प्रहेळिका'[3] इति चात्रैवानुकूलः, भाषाविशेषार्थत्वात् प्रवल्हेः । तथा च बह्वृचब्राह्मणम्—'प्रवल्हिकाः शंसित । प्रवल्हिकाभिर्वै देवा असुरान् प्रवल्ह्याथैनानत्यायन्'[4] इति । व्याकृतं चैतत् गोविन्दस्वामिना—"प्रवल्हिकाः प्रहेळिकाः 'विततौ किरणौ द्वौ' इति षडनुष्टुभः । प्रवल्ह्य अनृतं भाषित्वा" इति । सर्वथाऽपि बर्हत इत्याद्यपि काममूह्यम् । सर्वत्रैवं तत्तद्ग्रन्थगतास्तत्तत्पाठभेदादयो (यथा ?)[5] द्रष्टव्याः, युक्त्यादिभ्यश्च विवेक्तव्याः । 'बृहि बर्ह भाषार्थौ' । 'ब्रूस बर्ह हिंसायाम्' इत्यस्यापि बर्हयेत् । इति पुनः [प्रकारार्थः] प्रकरणसमाप्त्यर्थश्च । 'पठितस्य पुनःपाठे'[6] इति यदुपक्रान्तं तदित्थमुपसंहृतमित्यर्थः ॥

कथं पुनरत्र प्रकरणे सर्वत्रापि पुनः पठिता धातवो व्युत्पाद्यन्ते । तथैव पुनः पाठो भवेत्, यथा भूप्रभृतयः । येषां पुनर्नुमादिना भिन्नरूपता, कथमिव तेषां पुनः पाठो भवेत् ? तत्र नुमा तावत् बृंहति बर्हतीत्यादिषु अनन्तरोदितेष्वेवासौ दृश्यते । अत्र हि [अन्यो बृंहिः] अन्यश्च बृहिरिति सकृदेव तयोः पाठः प्रस्फुटः । अथापि बृंहतिबृंहयत्योरत्र पुनः पाठो भविष्यति, तथापि कथं बृहिबृंह्योः, 'इदितस्त्वङ्कृते तत्र'[7] इत्यादिषु च चरिष्यसि[8] । न च तेष्वपि पाठावस्थायां नुमभावाद् भवेदेव पुनः पाठ इति साम्प्रतम्, नुम्विधावुपदेशिवद्वचनेन धातुग्रहणबलेनैव वा नुमोऽपि पठितकल्पत्वात्[9] ।

१. असम्बद्ध एवायं पाठः । २. सर्वेषु पाठेषु प्रथमः 'वर्ह वल्ह प्राधान्ये' इत्ययमेव पाठो युक्त इति भावः । ३. अमर १।५।६॥ ४. ऐ० ब्रा० ६।३३॥ ५. यथायथमिति युक्तः पाठः स्यात् । ६. दैवश्लोक २। ७. दैवश्लोक ४१। ८. गतिं वक्ष्यसीत्यर्थः । ९. द्रष्टव्यम्—पूर्वत्र १०५ श्लोकस्य व्याख्याने (पृष्ठ ७४) 'अथ मितोरि—नुमि कृते' इति पुरुषकारवचनमनुसन्धेयम् ।

अथापि धातुपाठसिद्धं रूपमनूद्यैतत् फलवचनप्रतिज्ञानाद् भवत्ये-वात्रापि नुम्विधुरेण पठितेन रूपेण पुनःपाठः, तथापि बृहिबर्ह्योः अङ्कः लक्षण[1] इत्यादिषु च का वार्त्ता ?। एवमन्यत्राप्येवंविधे 'दो द्यति'[2] इत्यादौ 'क्षिणोत्याद्यवगुणे क्षिणोः'[3] इत्यादौ च भिन्नरूप-धातुपाठफलोपदर्शने पर्यनुयोगं प्राप्तं प्रत्याह—

नुमादिनान्यभावेऽपि सादृश्यात् केऽप्यवक्षत ।

यत् क्वचिन्नुमादिनान्यत्वेऽपि धातव उक्ताः केषांचित् पुनःपाठ-फलमुक्तमिति यावत्, तच्च यथादर्शनं मिथस्तेषां सादृश्याद्युक्तमेव। ततश्च 'पठितस्ये'[4]त्यस्याः प्रतिज्ञायाः क्वचिदप्यन्यथात्वमशङ्कनीयमेवे-त्यर्थः। अत्र च पूर्वोक्तरीत्या[5] नुमान्यभावस्यासंभवाद् आदिशब्दोपात्त एव तात्पर्यं द्रष्टव्यम्। नुम्ग्रहणं वा नकारोपलक्षणम्। नुमिति नकारस्य पूर्वाचार्यसंज्ञेति[6] न 'धातुलोप आर्धधातुके' (अष्टा० १।१।४) इत्यत्र कैयटः ॥

मया चात्र 'चौ मित्त्वेऽपीदमेव'[7] 'यौ द्रवीकरणेऽनात्त्वे'[8] इत्यादौ चुशब्दयुशब्दौ व्यवहृतौ शब्दैकदेशलक्षणन्यायेन चुरादियुजादिपरौ वेदितव्यौ। 'बष्कयाऽसे'[9] 'नब्विषयस्यानिसन्तस्य'[10] इत्यादौ सशब्द-नप्‌छब्दाविव समासनपुंसकपरावित्याह—

चुरादिश्चुर्युजादिर्युः स यस्माण्णिज्विभाषितः ॥ १९९ ॥

यस्माद् गणाद् 'आधृषाद्वा'[11] इति णिज्विकल्पितः, स युजादिर्युः।

---

१. दैवश्लोक ४१। २. दैवश्लोक ६। ३. दैवश्लोक १३। ४. दैवश्लोक २। ५. 'धातुपाठसिद्धं रूपमनूद्य देवेनैतत्फलवचनं प्रति-ज्ञातमिति' विवरणरीत्या इत्याशयः। ६. 'अट्कुप्वाङ्नुम्' (८।४।२) इत्यष्टाध्यायीसूत्रेऽपि नुम्शब्देन अनुस्वारो गृह्यते। अत एव 'बृंहणम् बृंहणीयम्' इत्यत्र णत्वं भवति। वृत्तिकारस्तु 'नुम्ग्रहणमनुस्वारस्याप्युप-लक्षणम्' इत्याह। तच्चिन्त्यम् उपलक्षणार्थे गौरवात्। ७. दैवश्लोक ८। ८. दैवश्लोक १७। ९. उत्सादिगणे ४।१।८६ गणसूत्रमिदम्। १०. फिट् सूत्र २।३। ११. क्षीरत० धातुसूत्र १०।२०१।

युजादेर्णिज्विकल्पाव्यभिचाराद्युजादिरित्येव वाच्ये स इत्यादिवचनं युशब्दयुजादिशब्दाभ्यामिह व्यवहारस्य लीनयेल्लयेदि[1]त्याद्युदाहृतणिज्विकल्पनिर्वाहार्थतोपदर्शनेन चुरादिभूवादिधातुद्वयशङ्काप्रसङ्गव्युदासार्थम्। 'इत्यत्र परिभाषितम्' इत्येव च क्वचित् पठ्यते[2]। श्लोकश्चायं न्यायसिद्धार्थतयानावश्यकत्वाशयेन वृद्धिसंज्ञादिवदादावेव न निवेशयाम्बभूवे ॥

ननु च 'कु शब्दे तारे' इत्येवं जातीयकाः केचिदनुक्ता अपि सरूपधातवः सन्त्येव, तत्कथं यथोक्ता प्रतिज्ञा निरङ्कुशं निरवाहीत्यत आह—

सरूपा धातवः केचिदनुक्ता अपि सन्ति चेत्।
सन्तूक्तास्तेऽपि चात्रोक्ता न दुष्यन्त्यन्यसम्भवे ॥ २०० ॥

अत्र च अत्र इत्येतत् पूर्वार्धेऽप्यर्थादुत्तरार्धादन्वेति। अत्रोक्ता अनुक्ता अपि च सन्तु नाम। तथाप्यधिकसम्भवमात्रेणोक्तास्तावन्नैव दुष्यन्तीति। 'पठितस्य[3] इति प्रतिज्ञाऽप्येवं यथोक्तविषये भविष्यतीति न किञ्चन दुष्यतीति भावः। तत्र च 'सन्तूक्ता न दुष्यन्ति' इत्येतावत्येव वक्तव्ये **उक्तास्तेऽपि च** इत्यधिकवचनं त्वयापि **अनुक्ता अपि** इति ब्रुवतोक्ता अप्यभ्युपगता एवेत्येवं परम्। न्यायश्चायं प्रपञ्चभयादिनास्मदनुक्तेष्वपि तत्तदनुबन्धकार्यादिषु वक्तव्यशेषेषु द्रष्टव्यम् ॥

इत्यनेकविकरणसरूपधातुव्याख्यानं
देवनाम्ना विरचितं दैवं समाप्तम्।

ऐकरूप्येण वा सादृश्येन वा सरूपाणां यथोक्तानां धातूनां यथोक्तेनैव विकरणादिकृतेन रूपभेदेनार्थभेदेनोभयेनापि वा पुनःपाठफलोक्त्या व्याख्यानमित्यर्थः। करणे ल्युट्। अत्र च वक्ष्यते (श्लोक २) इत्युपक्रम्यापि व्याख्यानम् इत्युपसंहारः

---

१. दैवश्लोक १७। २. चतुर्थचरण इति शेषः। ३. दैवश्लोक २।

प्रकरणस्य श्लाघ्यतातिशयोपदर्शनपरः । दैवम् इति 'तस्येदम्' (अष्टा० ४।३।१२०) इति वा 'कृते ग्रन्थे' (अष्टा ४।३।११६) इति वा देवादण्[1] दैवमिति रूपम्। कृताद्येव च विरचितशब्देनाप्युपदर्शितः। एवं तु देवकीयमिति प्राप्नुयात् 'गर्तोत्तरपदाच्छः [गहादिभ्यश्च (अष्टा० ४।२।१३७, १३८) इति कुक्छयोः प्रसंगात्][2] ।

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः ।
शास्त्रार्थस्तेषु कर्त्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥

इति न्यायात् प्रसिद्ध एव देवादौ तत्तत्कार्यप्रवृत्तेर्नाम्नि तयो[3]रप्रवृत्तम् । अत एव च देवनाम्ना इत्युक्तम् । तथा च (अष्टा० ४।१।९६) इत्यत्र भाष्यम्—"बाहोरपत्यं 'बाह्वादिभ्यश्च' बाहविः। यो हि बाहुर्नाम बाहवस्तस्य भवति" इति । यदि पुनर्भक्त्यादिवशात् प्रसिद्धदेवत्वारोपेणैवात्र देवशब्दः प्रवर्तितो भवेत्, तदापि 'तस्य विकारः' इत्यस्यां विवक्षायां 'देवस्य यञञौ' इति वार्त्तिकेनाञि कृते रूपमेतद् भविष्यति । तथा च 'दैवो विस्तरशः प्रोक्तः'[4] इति भगवान् कृष्णः । तथैव च 'गहादिभ्यश्च' (अष्टा०

---

१. चिन्त्यमिदम्। देवशब्द उत्सादिषु (४।१।८६) पठ्यते । तस्मादञ् प्रत्ययो भविष्यति, नाण् । देवादयञञौ' (महा० ४।१।८५) इति वार्तिकेनापि 'अञ्' एव विधीयते ।
२. अयं कोष्ठान्तर्गतः पाठो नास्ति । इदं चात्रावधेयम्—पाणिनिना गहादिगणे 'देव'शब्दो न पठ्यते । अत एवोक्तं वर्धमानेन—"पाणिन्यादयस्तु स्वदेवशब्दौ न पठन्ति—महाकविप्रणीतप्रयोगदर्शनं चेत् स्वीक्रियते तदा गहादिपाठः समाश्रयणीयः" इति । गणरत्नमहोदधि, पृष्ठ १९० । यदपि च काशिकाकृता गहादिसूत्रव्याख्याने 'देवस्य चेति वक्तव्यम्' इत्युक्तं तदपि महाभाष्ये नोपलभ्यते । तस्मात् तदपि परकीयमतसंग्रहपरं द्रष्टव्यम् । एवं च पाणिनीयेन मतेन 'देवकीयम्' इत्यस्य प्राप्तिरेवनास्ति, कुतस्तद्वारणक्लेशस्वीकारः । अतः परकीयमतेन छे प्राप्ते तत्समाधानं पुरुषकारेणोच्यत इति ध्येयम् ।
३. तयोः कुक्छयोरित्यर्थः ।
४. गीता १६।६॥

४।२।१३८) इत्यत्रामुमेव प्रयोगं सुधाकरः समर्थयाम्बभूव । 'अपवादविषये क्वचिदुत्सर्गस्यापि समावेशः'[1] इति ब्रुवतः **परमेश्वर-भोजदेवस्य** मतेनाणैवाप्यविकलमभिमतं सम्पद्यते । **भाष्यकारवचन**-प्रामाण्याद्वा सिद्धम् । तथाहि 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' (अष्टा०-६।३।१०९) इत्यत्र भगवान् **पतञ्जलि**र्बभाषे—'नूनमस्य दैवोऽनुग्रहः' इति ॥

उक्तानुक्तदुरुक्तानि स्थाने स्थाने विविञ्चता ।
कृष्णलीलाशुकेनैवं कीर्तितं **दैववार्त्तिकम्** ॥

कृष्णलीलाशुकस्येयं कृतिः कृतिमनोहरा ।
पुष्णती कृष्णसम्प्रीतिं भुवनान्यभिपुष्यतु ॥

काञ्चीति काञ्चनपुरीं प्रथिताद्भुतश्रीः,
काभिश्चिदुत्सवविभूतिपरम्पराभिः ।
चेतःस्थितिं च जगतामधिवासयन् वो,
………………विजयाय भूयात्[2] ॥

इतिश्रीकृष्णलीलाशुकमुनिविरचितो

दैवसहायः पुरुषकारः

❀ समाप्तः ❀

---

१. सरस्वतीकण्ठाभरण १।२।१०२ ।

२. पद्यमेतच्छ्रीगणपतिशास्त्रिणा न मुद्रितम् । भूमिकायां स आह—'कृष्णलीला……पुष्यतु' इति पद्यस्यानन्तरमेकं मंगलाशंसं पद्यं लिखितमस्ति—'काञ्चीति……भूयात्' इति । ग्रन्थकर्त्तुरेवेदं पद्यमिति मत्वा स्माभिर्ग्रन्थान्ते मुद्रितः ।

अथ परिशिष्टानि

१–दैवम् (मूलमात्रम्)

२–पुरुषकारे स्मृता व्याकरणेतरग्रन्थसंदर्भाः

३–पुरुषकारे स्मृता ग्रन्थकाराः

४–पुरुषकारे स्मृता ग्रन्थाः

५–दैवे पुरुषकारे च निर्दिष्टा धातवः

६–टिप्पण्यादिषु परिवर्धन-परिवर्तन-संशोधनानि

देव–कृतं

दैवम्

सच्चित्सुखैकरसवस्तुनि यत्र विश्वं
मिथ्यैव रूप्यमिति राजति शुक्तिभित्तें ।
तस्मिन् प्रतीचि परमात्मनि चित्तवृत्तिर्
ब्रह्माहमस्मि परमित्यनिशं ममास्तु ॥ १ ॥

पठितस्य पुनःपाठे फलं वृत्तेन वक्ष्यते ।
न विना वृत्तबन्धेन वस्तु प्रायेण सुग्रहम् ॥ २ ॥

सत्तायां भवति प्राप्तौ णिचि भावयते तङि ।
भवते शपि तत्रैव भावयत्यवकल्कने ॥ ३ ॥

दाञो दत्ते ददातीति दाणो यच्छति दो द्यति ।
दाति दायति दाब्दैपोर्दयते रक्षणे ङितः ॥ ४ ॥

गाते गाङो गतावर्थे कै गै शब्देऽस्य गायति ।
पाने पिबति रक्षायां पाति पायति शोषणे ॥ ५ ॥

धेटो धयति पानार्थे धाञो धत्ते दधात्यपि ।
द्रै स्वप्ने द्रायति द्राति कुत्सिते गमने लुकि ॥ ६ ॥

शब्दसंघातयोर्धात्वोस्स्त्यायत्येकस्य सो न षः ।
सै क्षये सायतीतीष्टमन्तकर्मणि तु स्यति ॥ ७ ॥

जानातीति श्नि सिध्येज्ज्ञापयति तु पुनर्मारणादौ घटादेश्-
चौ[६] मित्त्वेऽपीदमेव ज्ञप मिदिति पदं ज्ञापने मारणादौ ।
तेनार्थाज्ज्ञापनेऽर्थे ज्ञपयतिपदवत् ज्ञापयेदित्यपि स्याद्
उक्तस्योक्तिर्णिचश्चेत्युदितविहृतये ज्ञापयेज्ज्ञो नियोगे ॥ ८ ॥

मिमीते मायते माने माति तत्रैव शब्लुकि ।
मयते प्रणिदानेऽर्थे श्राति श्रायति लुक्शपोः ॥ ९ ॥

गतिगन्धनयोर्वाति वायतीति तु शोषणे ।
वयते वयतीत्येवं तन्तुसन्तान इष्यते ॥ १० ॥

गतौ त्यागे यथासंख्यं जिहीते च जहाति च ।
रै शब्दे रायतीतीष्टं रादाने राति शब्लुकि ॥ ११ ॥

स्नातीति शौचे स्नः स्नापयेदिति चेच्छन्ति केचन ।
क्षये क्षयति हिंसायां क्षिणातीति षितो भवेत् ॥ १२ ॥

निवासगत्योः क्षियति क्षिणोत्यावगुणे क्षिणोः ।
[एके क्षेरेव भाषायां क्षिणोतीति पदं विदुः ।][1]
जयेज्जयाभिभवयोराद्येऽर्थेऽ सावकर्मकः ॥ १३ ॥

उत्कर्षप्राप्तिराद्योऽर्थो द्वितीयेऽर्थे सकर्मकः ।
अयत्येतीयते गत्यामधीतेऽध्येति चेङिकोः ॥ १४ ॥

सिनोति सिनुते बन्धे सिनीते च सिनाति च ।
ईषद्धासे स्मयेतेति स्माययेतेत्यनादरे ॥ १५ ॥

श्रीणाति पाके श्रीणीते सेवायां श्रयते श्रयेत् ।
मीञो मीनाति मीनीते हिंसायां मीयते ङितः ॥ १६ ॥

मिनोति मिनुते स्वादेर्गतौ मयति माययेत् ।
यौ द्रवीकरणेऽनात्त्वे लीनयेल्लाययेल्लयेत् ॥ १७ ॥

लापयेल्लालयेदात्त्वे श्लेषणे लीयतेऽलिनात् ।
स्रवणे रीयते रीङो रिणाति गतिरेषयोः ॥ १८ ॥

व्रीणाति वरणे तत्र व्रीङो व्रीयेत तु श्यनि ।
प्रीङ् प्रीतौ प्रीयतेऽप्रीणात् प्रीणीते तर्पणे ञितः ॥ १९ ॥

अणौ यौ ञित्त्वसाफल्यात् प्रीणयेत् प्रयते प्रयेत् ।
विहायसां गतौ डीङो डयते डीयते पदे ॥ २० ॥

---

१. कोष्ठान्तर्गतः क्वाचित्कः पाठः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ।

षुञः सुनोति सुनुते प्रसवैश्वर्ययोरसौत् ।
गतौ तयोश्च सवति द्विरुक्त्या तस्य सो न षः ॥ २१ ॥

स्थैर्ये ध्रवति गत्यां तु स्थैर्ये च ध्रुवतीति शे ।
दुनोति दूयते तापे दवतीति गतौ पदम् ॥ २२ ॥

अव्यक्तशब्दे कवते कुवते त्वार्तशब्दने ।
कौतीति शब्दमात्रे स्याद् रवते रौति शब्दने ॥ २३ ॥

यावयेत जुगुप्सायां मिश्रणे यौति बन्धने ।
युनाति च युनीते च स्तुत्यां नुवति नौति वा ॥ २४ ॥

प्रेरणे सुवति प्राणिप्रसवे सूयते भवेत् ।
प्राणिगर्भविमोकेऽर्थे सूते शे श्यनि शब्लुकि ॥ २५ ॥

धूनयति धवति धवते धुनोति धुनुते धुनाति च धुनीते ।
धूनोति धूनुते स्युः पदानि कम्पे विधूनने धुवति ॥ २६ ॥

श्नि पुनाति पुनीते स्तां पवने पवते ङितः ।
प्रसह्य हृत्यां हरणे जिहर्त्ति हरते हरेत् ॥ २७ ॥

भृञो बिभर्त्ति बिभृते भरते भरतीत्यपि ।
ऋदन्तस्य भृणातीति भर्त्सने श्नि तथा भरः ॥ २८ ॥

ध्रियते स्यादवस्थाने धृङोऽवध्वंसने पुनः ।
धरते धारणेऽर्थे तु धरते धरतीत्युभे ॥ २९ ॥

गतौ ससर्त्ति सरति श्लुशपोर्धावति क्वचित् ।
तत्रेयर्त्यृच्छतीत्यर्त्तेः श्नि गतौ स्याद् ऋणाति तु ॥ ३० ॥

हिंसाकरणयोः श्नावौ कृणोति कृणुते कृञः ।
करोति कुरुते द्वे द्वे सम्पद्येते पदे क्रमात् ॥ ३१ ॥

भक्तौ वृणीते वरणे वृणोति वृणुते वृञः ।
वृञ आवरणे वा णौ वारयेद् वरते वरेत् ॥ ३२ ॥

ज्ञाने गारयते गिरेन्निगरणे शब्दे गृणाति त्रयम्,
युक्तं ग्रो गरतीति सेकविषये ह्रस्वान्तधातोः शपि ।

सेके प्रस्रवणे क्रमाच्छपि णिचि स्यातां घरेद् घारयेद्,
यद्दीप्तौ क्षरणे जिघर्त्ति तदिदं केचिद्विदुश्छान्दसम् ॥ ३३ ॥

प्रीतौ पृणोत्यृदन्तस्य व्यायामे प्रियते पृङः ।
मृणाति हिंसार्थे प्वादेर्मृङस्तु म्रियते पदम् ॥ ३४ ॥

स्तृञः श्निच्छादने प्वादेः स्तृणीते च स्तृणाति च ।
श्नावृदन्तस्य तत्रैव स्तृणोति स्तृणुते स्तृञः ॥ ३५ ॥

दरेद् दृणाति द्रियते क्रमाद् भीदारणादरे ।
पृणाति पूरणे श्लौ तु पिपर्त्ति णिचि पारयेत् ॥ ३६ ॥

वृवञोरञितो धातोर्वृणाति वरणे भवेत् ।
वृणाति च वृणीते वृञस्तत्रार्थ इष्यते ॥ ३७ ॥

सिद्धे पदद्वये वृञो ञित्त्वाद् यदञितो वचः ।
फले तत् कर्त्रभिप्राये परस्मैपदसिद्धये ॥ ३८ ॥

जृणाति जीर्यति जरत्येकार्थे जारयत्यपि ।
कृणान् कृणीते हिंसायां विक्षेपे किरतीति शे ॥ ३९ ॥

तृप्तौ चकेत् प्रतीघाते तृप्तौ च चकते शपि ।
[प्रतीघाते च तृप्तौ च चकते चकतीति तु ।
तृप्तिमात्रे चकेरस्य मित्त्वाच्चकयतीति णौ ॥]
दर्शने लोकते लोकेर्भाषार्थे णौ तु लोकयेत् ॥ ४० ॥

अङ्क लक्षण इत्यस्य भवेदङ्कयतीति णौ ।
इदितस्त्वङ्कते तत्र कुटिलायां गतावकेत् ॥ ४१ ॥

णिचि बुक्कयतीति स्याद् भाषणे शपि बुक्कति ।
मर्षणे शीकयेच्छीकेत् सेचने शपि शीकते ॥ ४२ ॥

शङ्कते शकि शङ्कायां शक्तौ शक्नोति मर्षणे ।
शक्यते शक्यतीत्येवं शपि श्नौ श्यनि च क्रमात् ॥
तकेत् तङ्केद्यथासंख्यं हसने कृच्छ्रजीवने ॥ ४३ ॥

अन्वेषणेऽर्थे मृगयेत णौ यो,
मार्गेभवेन्मार्गति मार्गयेच्च ॥
लिङ्गे गतौ लिङ्गति लिङ्गयेद्,
इत्यस्यैव चित्रीकरणार्थवृत्तेः ॥ ४४ ॥

सेचने सचते तच्च समवाये सचत्यपि ॥ ४५ ॥

सेचने समवाये च सचते सचति क्रमात् ।
णौ लोचयति भाषार्थे दर्शने शपि लोचते ॥ ४६ ॥

कल्कने मुञ्चते मुञ्चेर्मोक्षे मुञ्चति मुञ्चते ।
प्रमोचने चुरादेर्णौ मोचयत्येष न त्वलृदित् ॥ ४७ ॥

णौ पञ्चयति विस्तारे व्यक्तौ तु शपि पञ्चते ।
वञ्चतीति गतावर्थे वञ्चयेत प्रलम्भने ॥ ४८ ॥

पूजायां णौ विभाषार्चेरर्चयत्यर्चतेऽर्चति ।
भूवादौ पाठसामर्थ्यात् कर्तृगामिफलेऽर्चति ॥ ४९ ॥

गतियाचनयोरञ्चत्यञ्चते णौ विशेषणे ।
अञ्चयत्यत्यञ्चतीत्येके गतिपूजनयोरपि ॥ ५० ॥

वक्तीति भाषणे वा णौ वाचयेद् वचतीति वा ।
पृणक्ति पृक्ते सम्पर्के यौ पर्चयति पर्चति ॥ ५१ ॥

रिचिर् विरेचने रिङ्क्ते रिणक्ति श्ने वियोजने ।
सम्पर्चने च यौ वा णौ रेचयत्यपि रेचति । ५२ ॥

शुच्यते शुच्यतीत्येवं पूतीभावे शुचेः श्यनि ।
शोके शोचति हिंसायां तर्जने परिभाषणे ॥ ५३ ॥

चर्चत्यध्ययने त्वर्थे भवेच्चर्चयतीति णौ ।
[शोके शोचत्यध्ययने चर्चयेच्चर्चतीति तु ।
हिंसायां तर्जने शे तु तथैव परिभाषणे ॥]
संकोचे कुचतीति स्यात् कोचेत् संपर्चनादिषु ॥ ५४ ॥

वियोजनेऽर्चयेदर्चेद् यौ स्तुतावृचतीत्यृचेः ।
शशपोरुञ्छतीत्युञ्छे स्वरभेदाद् द्विरुच्यते ॥ ५५ ॥

उञ्छतीति विवासे स्यादिदितोऽनिदितस्तयोः ।
णौ विच्छयति भाषार्थे गतौ विच्छायतीति शे ॥ ५६ ॥

विच्छेराये शतुर्वा नुं शे स्यादिति तुदादिता ।
रजते रजतीत्येव रज्यते रज्यतीत्यपि ॥ ५७ ॥

रागार्थे शप्श्यनोर्द्धे द्वे गतौ वजति वाजयेत् ।
दीप्तौ शप्येजते तत्र भवेदेजति कम्पने ॥ ५८ ॥

वृणक्ति वर्जने वृङ्क्ते णौ वर्जयति वर्जति ।
गर्जेद् गृञ्जेद् गजेद् गञ्जेच्छब्दने गाजयेण्णिचि ॥ ५९ ॥

घर्जेद् घृञ्जेद् ध्रजेद् ध्रञ्जेद् ध्वजेद् ध्वञ्जेद् गतौ शपि ।
शौचालङ्कारयोर्वा णौ मृजेर्मार्जति मार्जयेत् ॥ ६० ॥

मार्ष्टि शुद्धौ तथा मार्जेः शब्दार्थान्मार्जयेण्णिचि ।
वेवेक्तीति पृथग्भावे वेविक्ते च भये पुनः ॥ ६१ ॥

विनक्ति विजते सर्गे सृज्यते सृजतीति च ।
ऋञ्जते भर्जने गत्याद्यर्थे स्यादर्जते त्वृजेः ॥ ६२ ॥

प्रतियत्नेऽर्जयेदर्जेरर्जतीत्यर्जने पदम् ।
निङ्क्ते नेनेक्ति नेनिक्ते शौचेऽर्थे पोषणे तथा ॥ ६३ ॥

युनक्ति युङ्क्ते योगार्थे समाधौ युज्येत श्यनि ।
युजेः संयमनार्थे वा णौ योजयति योजति ॥ ६४ ॥

भुजेद् भुनक्ति भुङ्क्ते स्युः कौटिल्ये पालनेऽदने ॥ ६४½ ॥
[क्रमेण प्रतियत्नेऽर्जेर्रजयेदर्जनेऽर्जति ।]

सेवायां भजते भजेदिति भजेर्विश्राणने भाजयेद्,
आमर्दे तु भनक्ति भाजयति णौ भाजेः पृथक्कर्मणि ।
भाषार्थे णिचि भञ्जयेद् अभिहिते त्वर्थे पदं तुञ्जयेद्,
हिंसायां शपि तुञ्जतीत्यनिदितस्तस्यां तुजेस्तोजति ॥ ६५½ ॥

सन्तर्जने तर्जयते भर्त्सनार्थे तु तर्जति ॥ ६६ ॥

वर्णे पिङ्क्ते भवेत् पिञ्जेर्भाषार्थे पिञ्जयेदिति ।
गुञ्जेदव्यक्तशब्दे स्याच्छब्दमात्रे गुजेदिति ।। ६७ ।।

भृज्जते भृज्जति भ्रस्जेर्भर्जने भर्जते भृजेः ।
प्रकाशे लजयेद् व्रीळे लज्जते लजते पदे ।। ६८ ।।

लज्जेल्लाञ्जेल्लजेल्लाजेदित्येते भर्त्सने शपि ।
भङ्क्ते रुजति हिंसायां रोजयेदिति णौ रुजेः ।। ६९ ।।

घाटयेद् घण्टयेत् सङ्घभाषयोर्घटते मितः ।
क्रमाद्विकासे शशपोः स्फुटति स्फोटते पदे ।। ७० ।।

स्फोटयेत् स्फोटतीति द्वे भेदे विशरणे क्रमात् ।
प्रमर्दने चाक्षेपे च मुटेदाद्ये तु मोटति ।। ७१ ।।

सञ्चूर्णने चुरादेर्णौ मोटयेदतङस्त्रयः ।
हिंसातिक्रमयोरट्टे रट्टते ऽनादरे ऽट्टयेत् ।। ७२ ।।

घट्टयेद् घट्टते द्वे स्तां चलने णौ शपि क्रमात् ।
णौ लोटयति भाषार्थे लुटचेल्लोटति लोटने ।। ७३ ।।

लोटते प्रतिघातेऽर्थे स्तेये लुण्टति लुण्टयेत् ।
रोटते प्रतिघातेऽर्थे रोषे रोटयतीति णौ ।। ७४ ।।

कूटयेताप्रसादे णौ कूटेर्दाहे तु कूटयेत् ।
भाषासंसर्गसंश्लेषे पोटयेत् पुटयेत् पुटेत् ।। ७५ ।।

नृतौ नटत्यवस्पन्दे चुरादेर्णिचि नाटयेत् ।
भाषार्थे पाटयेद् ग्रन्थे पटयेद् गमने पटेत् ।। ७६ ।।

वण्टयेद्वण्टतीत्येते णिशपोः स्तां विभाजने ।
णावदन्ताद्वटेर्ग्रन्थे वटयेद् वेष्टने वटेत् ।। ७७ ।।

श्लेषालस्योपघातेषु प्रतिघाते क्रमाल्लुठेत् ।
लुण्ठेल्लोठति लोठेत किन्तु गत्यां च लुण्ठति ।। ७८ ।।

रुण्ठतीति गतौ रोठेदुपघातेऽथ कण्ठते ।
शोके णौ कण्ठयेत् कण्ठेत् कठेत् स्यात् कृच्छ्रजीवने ।। ७९ ।।

गतिप्रतिहतौ शोठत्यालस्ये शोठयेदिति ।
शुण्ठयेच्छुण्ठतीत्येवं शोषणे णौ शपि क्रमात् ॥ ८० ॥
शठयेच्छ्वठयेदेते द्वे सम्यगवभाषणे ।
गत्यसंस्कारधात्वर्थे शाठयेच्छ्वाठयेदिति ॥ ८१ ॥
कैतवे शठतीति स्याच्छ्लाघायां शाठयेत णौ ।
मण्ठते शपि शोकार्थे मठेन्मर्दनिवासयोः ॥ ८२ ॥
वण्ठते त्वेकचर्यायां स्थौल्ये शपि वठेदिति ।
मुण्डते मार्जने मुण्डेः खण्डने शपि मुण्डति ॥ ८३ ॥
भूषार्थे मण्डतीति स्यात्तत्र मण्डयतीति णौ ।
मण्डते वेष्टने स्तुत्यामीड्टे तत्रेडयेण्णिचि ॥ ८४ ॥
मन्थार्थे खण्डते खण्डेर्भेदार्थे खण्डयेण्णिचि ।
हेडते ऽनादरे हेडेर्वेष्टने हिडयेन्मिथः ॥ ८५ ॥
होडतीति गतौ होडेर्होडते ऽनादरे पुनः ।
कण्डयेदिति भेदे णौ मदे तु शपि कण्डते ॥ ८६ ॥
लाडयत्युपसेवायां विलासे तु लडेच्छपि ।
मृडेर्मृणाति सुखने तत्रैव मृडतीति शे ॥ ८७ ॥
वैकल्यदाहरक्षासु कुण्डेत् कुण्डेत कुण्डयेत् ।
तोडनार्थे तुडेस्तुण्डेस्तुडेत् तोडति तुण्डते ॥ ८८ ॥
कल्याणे भण्डयेद् भण्डेः परिहासे तु भण्डते ।
प्रेरणे जोडयेच्छे तु बन्धने जुडतीति च ॥ ८९ ॥
सङ्घाते पिण्डयेत् पिण्डेस्तत्रैव शपि पिण्डते ।
कणेः कणति शब्दर्थे काणयेण्णौ निमीलने ॥ ९० ॥
भूवाद्योर्घुणघूर्ण्योः स्तां घोणते घूर्णते शपि ।
भ्रमणेऽत्र तुदाद्योः शे स्यातां घुणति घूर्णति ॥ ९१ ॥
अणेरणति शब्दार्थे प्राणने त्वण्यते श्यनि ।
मितः श्रणति दानार्थे श्राणयत्यत्र णौ पदम् ॥ ९२ ॥

व्रणेच्छब्दार्थविषये व्रणयेद् गात्रचूर्णने ।
आमन्त्रणे तु कुणयेच्छब्दे चोपकृतौ कुणेत् ॥ ९३ ॥

बन्धनेऽन्तति सातत्यगमनेऽतति चिन्तयेत् ।
स्मृत्यां चेतति संज्ञाने तत्र चेतयते णिचि ॥ ९४ ॥

कृणत्ति कृन्ततीत्येते वेष्टने छेदने क्रमात् ।
कीर्तयेदिति संशब्दे गत्यर्थे पतयेत् पतेत् ॥ ९५ ॥

यतते तु प्रयत्नार्थे निराकारे तु यातयेत् ।
वर्तयेद् भाषणार्थे णौ वर्तने शपि वर्तते ॥ ९६ ॥

ग्रथ्नातीति तु सन्दर्भे ग्रन्थयेद् ग्रन्थतीति यौ ।
कौटिल्ये ग्रन्थते ग्रन्थेर्ग्राथयेद् ग्रथति ग्रथेः ॥ ९७ ॥

हिंसासंक्लेशयोर्मन्थेन्मथेन्मथ्नाति लोडने ।
कुथ्नाति कुन्थेत् संक्लेशे पूतीभावे तु कुथ्यति ॥ ९८ ॥

प्रथते प्राथयत्येतत् प्रख्याने द्वितयं प्रथेः ।
पृथेः पर्थयतीत्येतत् प्रक्षेपे णौ पदं विदुः ॥ ९९ ॥

क्रथत्ययौ यौ हिंसायां क्राथयेत्क्रथते क्रथेत् ।
पुथ्येत् पुन्थति हिंसार्थे भाषार्थे पोथयेदिति ॥ १०० ॥

दौर्बल्ये श्रथयेत् प्रयत्नविषये स्याच्छ्राथयेन्मोक्षणे,
यौ तु श्राथयति श्रथत्यपि च वा णौ श्रन्थयेच्छ्रन्थति ।
सन्दर्भे श्नि विमोचनार्थविषये श्रथ्नात्यथ श्रन्थते,
शैथिल्ये ऽथ पथेर्गतौ पथति णौ पन्थेर्गतौ पन्थयेत् ॥ १०१ ॥

क्लिन्दते क्लिन्दतीत्येवमिदितः परिदेवने ।
क्लिद्यतीत्यार्द्रभावेऽर्थे क्लिदे श्यन्यूदितो भवेत् ॥ १०२ ॥

आस्वादनेऽर्थे स्वदते स्वादयेदिति शब्णिचोः ।
अर्दयेदर्दतेऽर्देद् यौ हिंसनेऽर्दति याचने ॥ १०३ ॥

मेदते मेद्यतीत्येते स्नेहने मिन्दयेण्णिचि ।
ऋदितो मेदते मेदेन्मेधाहिंसनयोर्द्वयोः ॥ १०४ ॥

आह्वाने रोदने क्रन्देः कन्देः क्रन्दति कन्दति ।
वैक्लव्ये तु तयोर्धात्वोः क्रन्दते कन्दते मितोः ॥ १०५ ॥

मित्त्वार्थपाठसामर्थ्यात् तयोर्दीर्घविकल्पनम् ।
भवेच्चिचणमुलोस्तस्मादक्रान्द्यक्रन्दि सिध्यतः ॥ १०६ ॥

गात्रप्रक्षरणे स्विद्येत् स्वेदते स्नेहमोकयोः ।
क्ष्वेदत्यव्यक्तशब्दार्थे क्ष्विद्यति स्नेहमोक्षयोः ॥ १०७ ॥

ज्वलादेश्च तुदादेश्च सीदेद् विशरणादिके ।
पद्यतेरर्थं आसीदेदासादयति चाङि यौ ॥ १०८ ॥

व्यक्तवाचि वदेद्वा णौ वादयेद् वदते वदेत् ।
सन्देशे श्यनि गत्यर्थे पद्यते पदयेत णौ ॥ १०९ ॥

णौ देवशब्दे गदयेद् व्यक्तिवाचि गदेच्छपि ।
नदत्यव्यक्तशब्दार्थे भाषार्थे नादयेदिति ॥ ११० ॥

सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे ।
विन्दते विन्दतीत्येवं लाभे वेदयते णिचि ॥ १११ ॥

दैन्येऽर्थे खिद्यते खिन्ते, परिघाते तु खिन्दति ।
स्तुत्यादौ मन्दते हर्षे माद्येन्मादयते णिचि ॥ ११२ ॥

यौ वा णावपवारणे छदत इत्येकं द्वितीयं छदेद्,
अन्यच्छादयतिच्छदेदिति पुनः स्यादूर्जनेऽर्थे मितः ।
यत्तुच्छन्दयतीति णौ नुमि पदं तत् संवृताविष्यते,
संसर्गे णिचि मोदयेदिति भवेद्धर्षे पुनर्मोदते ॥ ११३ ॥

प्रत्येकं निदिनेद्योः स्तां नेदते नेदतीत्युभे ।
कुत्सायां सन्निकर्षे वा कुत्सामात्रे तु निन्दति ॥ ११४ ॥

छृदी सन्दीपने वा णौ छर्दयेच्छर्दतीत्युभे ।
छृन्ते छृणत्तीति पदे दीप्तिदेवनयोः श्नमि ॥ ११५ ॥

सिधेः सिध्यति संराद्धौ सेधतीत्युदितो गतौ ।
शास्त्रमाङ्गल्ययो रूपमूदितस्तदिटा भिदा ॥ ११६ ॥

शुन्धयेच्छुन्धते शुन्धेद् यौ वा णौ शौचकर्मणि ।
शुद्धौ शुन्धति भूवादेः शुधेः शौचे तु शुध्यति ॥ ११७ ॥

शर्धते शब्दकुत्सायामुन्दे शर्धति शर्धते ।
हिक्कादौ शर्धयत्यस्य शृधेः प्रसहने णिचि ॥ ११८ ॥

बुध्यते बोधतीत्येवं बुधेरवगमे द्वयम् ।
बुधिरो बोधनार्थस्य बोधते बोधतीत्यपि ॥ ११९ ॥

यत्तु बीभत्सते तत् स्याद् वैरूप्येऽर्थे बधेः सनि ॥ १२० ॥

[बध्नन् बीभत्सते बन्धे बाधयेदिति संयमे ।]
गुधेर्गुध्नाति रोषेऽर्थे गुध्येत्तु परिवेष्टने ।
रुन्धे रुणद्ध्यावरणे कामेऽनावनुरुध्यते ॥ १२१ ॥

राध्नोति संसिद्ध्यर्थे श्नौ राध्येद् वृद्धावकर्मकात् ।
ऋध्नोतीति भवेद् वृद्धावृध्यतीत्यत्र तु श्यनि ॥ १२२ ॥

गृधेगृध्यति काङ्क्षायां गर्धेस्तत्रैव गर्धयेत् ।
छेदने पूरणे चार्थे वर्धेर्वर्धयतीति णौ ॥ १२३ ॥

तदेव रूपं भाषार्थे वृधेर्वृद्धौ तु वर्धते ।
याचने वनुते शब्दे सम्भक्तौ च वनेदिति ॥ १२४ ॥

क्रियासामान्यवृत्तेश्च तदेव स्यात् पदं मितः ।
स्तम्भे मानयते ज्ञाने मन्यते मनुते पदम् ॥ १२५ ॥

पूजायां मानयेन्मानेद् यौ मीमांसेत तङ्सनोः ।
ध्वनयेदित्यदन्तस्य ध्वनेः शब्दे ध्वनेच्छपि ॥ १२६ ॥

शब्दे च देवशब्दे च स्तनति स्तनयेत् क्रमात् ।
श्रद्धोपकरणार्थस्य तनेस्तनति तानयेत् ॥ १२७ ॥

दैर्घ्यार्थस्योपसर्गात्तु विस्तारे तनुतेऽतनोत् ।
दाने सनोति सनुते सम्भक्तौ तु सनेदिति ॥ १२८ ॥

णौ गोपायति भाषार्थे निन्दायां से जुगुप्सते ।
गोपायेद् रक्षणे त्वाये व्याकुलत्वे तु गुप्यति ॥ १२९ ॥

धूपायतीति सन्तापे भाषार्थे धूपयेदिति ।
क्षिप्यति प्रेरणे शे तु क्षिपति क्षिपते पदे ॥ १३० ॥

सन्तापेऽर्थे तपेद् दाहे तापयेत्तपते तपेत् ।
ऐश्वर्ये वा दिवादित्वात्ताप्यते तपतीति च ॥ १३१ ॥

आक्रोशे शप्यते शप्येच्छपते शपतीति च ।
उपालम्भे शपेर्वाक्यात्ताङि स्याच्छपते पदम् ॥ १३२ ॥

तृप्नोति तृप्यतीत्येते प्रीणने श्नौ श्यनि क्रमात् ।
तृप्तावन्यतरस्यां णौ स्यातां तर्पति तर्पयेत् ॥ १३३ ॥

संघाते डेपयेतेति क्षेपे डिपति डिप्यति ।
डेपयेदिति चत्वारि णिचि शे श्यनि णौ डिपेः ॥ १३४ ॥

कल्पते शपि सामर्थ्ये कल्पयत्यवकल्कने ।
अदन्तस्य कृपेर्णौ तु दौर्बल्ये कृपयेदिति ॥ १३५ ॥

क्षम्पेः क्षम्पयति क्षान्त्यां प्रेरणे क्षपयेदिति ।
दिवादेः कुप्यति क्रोधे भाषार्थे कोपयेत् कुपेः ॥ १३६ ॥

आपयत्यापतीत्यापेर्यौ वा णौ लम्भने पदे ।
व्याप्त्यर्थस्यास्य तु स्वादेराप्नोतीति पदं भवेत् ॥ १३७ ॥

स्पर्शे चुपति मन्दायां गतौ तु शपि चोपति ।
शपि तोपति हिंसायां तत्रैव तुपतीति शे ॥ १३८ ॥

तत्रैव शशपोस्तुम्पेद् अर्दने तुम्पयेण्णिचि ।
लुम्बयेत् तुम्बयेदर्दे शपि लुम्बति तुम्बति ॥ १३९ ॥

हिंसायां वक्त्रसंयोगे चुम्बयेच्चुम्बति क्रमात् ।
णिचि कुम्बयतीति स्याच्छादने शपि कुम्बति ॥ १४० ॥

गार्ध्ये लुभ्यति मोहार्थे तुदादेर्लुभतीति शे ।
दृभी भये विभाषा णौ स्यातां दर्भति दर्भयेत् ॥ १४१ ॥

अनीदितश्च सन्दर्भे दृभति ग्रन्थ ईदितः ।
स्तभ्नाति स्तभ्नुयात् स्तुभ्नात्यपि स्तुभ्नोति सौत्रयोः ॥ १४२ ॥

स्तम्भते प्रतिबन्धार्थे स्तम्भेऽर्थे स्तोभते शपि ।
हिंसाभाषणयोः शोभेच्छोभार्थे शुभतीति शे ॥ १४३ ॥

शोभते शपि दीप्त्यर्थे शुम्भेरन्यत् तङः समम् ।
क्षुभ्नाति क्षोभते क्षुभ्येदिति संचलने क्षुभेः ॥ १४४ ॥

नभ्येन्नभ्नाति नभते हिंसायां तत्तुभेः समम् ।
जृम्भणे जम्भते याभे जम्भेन्नाशे तु जम्भयेत् ॥ १४५ ॥

प्रेरणे लाभयेल्लाभेः प्राप्त्यर्थे लभते शपि ।
अषितः क्षाम्यति क्षान्तिः क्षमूषः क्षमते क्षमा ॥ १४६ ॥

गत्यादावमतीति स्याद्रोगे स्यादमयत्यमेः ।
चलने भ्रमति भ्रमयेच्छ्रमादेर्भ्राम्यति भ्रमेत् ॥ १४७ ॥

यमेरुपरमे यच्छेद् यमयेत् परिवेषणे ।
स्यमेः स्यमति शब्दार्थे वितर्के स्यामयेत णौ ॥ १४८ ॥

आलोचने शामयते शाम्यत्युपशमे श्यनि ।
भामेर्भामयति क्रोधे तत्रैव शपि भामते ॥ १४९ ॥

वित्तत्यागे व्यययति व्ययति व्ययते गतौ ।
पूरेराप्यायनेऽर्थे स्यात् पूर्यते पूरयेदपि ॥ १५० ॥

स्तेये चोरयतीति स्याण्णिचि चोरयते चुरेः ।

स्तेये चोरयतीति स्याच्चुरेश्छेदे चुरेदिति ।
शूरयेतेति विक्रान्तौ शूर्यते स्तम्भहिंसयोः ॥ १५१ ॥

गुरते गुरयेतेति शे णावुद्यमने तङि ।
श्यनि गूर्यंत इत्येवं गतिहिंसनयोस्तङि ॥ १५२ ॥

संशये चारयेद् गत्यां चरति ईरयतीर्रति ।
ईरेः क्षेपे विभाषा णौ लुकीर्त्ते गतिकम्पयोः ॥ १५३ ॥

गतौ शलति संवृत्यां चलने शलते शलेः ।
समाधौ शलतीति स्याच्छीलयत्युपधारणे ॥ १५४ ॥

कलेः कालयति क्षेपे गतिसंख्यानयोर्द्वयोः ।
कलयेच्छब्दसंख्यानविषये कलते शपि ॥ १५५ ॥

महत्त्वे पोलति पुलेर्णौ तु तत्रैव पोलयेत् ।
संघाते पूलयेत् पूलेत् पूलेः स्तां णिशपोः क्रमात् ॥ १५६ ॥

मूलेः प्रतिष्ठितौ मूलेद्रोहणे मूलयेदिति ।
वेलेत्तु चलने वेलेर्वरणे विलतीति शे ॥ १५७ ॥

क्षेपे णौ वेलयेद् भृत्यां चालयेत्कम्पने चलेत् ।
फलेर्विशरणे फुल्लं फलितं फलति त्रयम् ॥ १५८ ॥

आदितोऽनादितस्त्वन्त्ये रूपे निष्पत्तिवाचिनः ।
विदारणे शपि दलेद् दालयेदिति णौ दलेः ॥ १५९ ॥

श्लेषे मिलेत् सङ्गमे तु मिलते मिलतीति च ।
अर्दने देवयेद् दीव्येत् क्रीडादौ परिकूजने ॥ १६० ॥

देवयेतेदितो दिन्वेद् देवेर्देवेत देवने ।
माने गर्वयते दर्पे गर्वतीति भवेच्छपि ॥ १६१ ॥

ष्ठीवति ष्ठीव्यतीत्येते स्यातां निरसने ष्ठिवेः ।
पूरणे पूर्वतीति स्यात् पूर्वयेण्णौ निकतने ॥ १६२ ॥

पूर्व्यतीति तु यत् स्वप्ने तत् कण्ड्वादिषु दर्शनात् ।
व्यक्तोक्तौ क्लेशते क्लेशेः क्लिश्नाति तु विबाधने ॥ १६३ ॥

दिवादेरुपतापेऽर्थे तङि स्यात् क्लिश्यते पदम् ।
दंशने दशतीति स्यात् तत्र दंशयते णिचि ॥ १६४ ॥

भाषणे दंशयेत् काशेर्दीप्तौ काश्येत काशते ।
लिश्यते लिशतीत्येवमल्पीभावे गतौ क्रमात् ॥ १६५ ॥

व्याप्तावश्नुते इत्याहुरश्नातीति तु भोजने ।
बाधने स्पर्शने चार्थे हिक्कादौ स्पशते स्पशेत् ॥ १६६ ॥

ग्रहणे श्लेषणे चार्थे चुरादौ स्पाशयेत णौ ।
भ्राशते भ्लाशते दीप्तौ भ्राश्यते भ्लाश्यते तथा ॥ १६७ ॥

झषेज्झषेत संवृत्यामादाने हिंसने झषेत् ।
इष्णात्याभीक्ष्ण्य इच्छायामिच्छेद् गत्यर्थं इष्यति ॥ १६८ ॥

ईषतीतीष उञ्छेऽर्थे गत्यादावीषते भवेत् ।
घुषेर्विशब्दनादौ णौ घोषयत्यविशब्दने ॥ १६९ ॥

घोषतीतीदितो घुंषेद् घुंषते कान्तिकर्मणि ।
ईर्ष्यायामादरे चार्थे क्रमात् सूक्ष्यंति सूर्क्षति ॥ १७० ॥

धारणे पोषयेत् पुष्टौ पुष्येत् पुष्णाति पोषति ।
म्लेच्छने म्रक्षयेन्म्रक्षेत् संघाते दाहकर्मणि ॥ १७१ ॥

प्लोषति प्लुष्यतीति स्तां प्लुष्णाति स्नेहनादिषु ।
प्रुष्णाति च प्रोषति च दाहे भूषति भूषयेत् ॥ १७२ ॥

अलङ्कृतौ क्षमायां णौ मर्षेन्मर्षेत मर्षयेत् ।
मृष्यते मृष्यतीति स्यात् स्नेहने शपि मर्षति ॥ १७३ ॥

सेचने मेषतीति स्यात्स्पर्धायां मिषतीति शे ।
व्याप्तौ वेवेष्टि वेविष्टे विषेर्वेषति सेचने ॥ १७४ ॥

विप्रयोगे विषेः क्र्यादेर्विष्णातीति पदं भवेत् ।
श्लिष्यत्यालिङ्गने दाहे श्लेषति श्लेषणे णिचि ॥ १७५ ॥

श्लेषयेत् क्रमतो ऽलीके तुष्टौ हर्षति हृष्यति ।
शक्तौ वर्षयते सेके वर्षेत् स्नेहे तु वर्षते ॥ १७६ ॥

भक्षयत्यदने भक्षेः शपि भक्षति भक्षते ।
कान्तौ लष्यति लष्येत श्यनि वा लषते लषेत् ॥ १७७ ॥

कर्षत्याकर्षणे शे तु कृषते कृषतीत्युभे ।
शिषोऽसर्वोपयोगे णौ शेषयेच्छेषतीत्युभे ॥ १७८ ॥

लुङ्त्यभावादङोऽशेषीच्छिनष्टीति विशेषणे ।
शपि रोषति हिंसायां रोषे रुष्यति रोषयेत् ॥ १७९ ॥

चुम्बने परिमाणे च निक्षेन्निक्षयते क्रमात् ।
जोषयेज्जोषतीत्येते युजादेः परितर्कणे ॥ १८० ॥

प्रीतिसेवनयोरित्थं तुदादेर्जुषते पदम् ।
धृषेः प्रसहने यौ स्तां धर्षयेद् धर्षतीत्युभे ।। १८१ ।।
प्रागल्भ्यार्थे तु धृष्णोति परस्मैपदिनावुभौ ।।१८१½।।
आलोचनार्थाण्णिचि लक्षयेत स्याल्लक्षयेल्लक्षयतेऽङ्कनार्थात् ।
स्यात् तक्षकीति त्वचनेऽथ वा श्नौ तक्ष्णोति तक्षेच्च तनूक्रियायाम् ।।१८२½।।
आशंसे स्यादिच्छायां शंसतीति स्तुतौ भवेत् ।। १८३ ।।
हिंसायां शसति इच्छायामाशास्ते शास्ति शासने ।
शब्दार्थे नासते नासेः कौटिल्ये नसते नसेः ।। १८४ ।।
असतेऽसति गत्यादौ भुव्यस्ति क्षेपणेऽस्यति ।।१८४½।।
अस्रसिष्ट स्रंसते चाद्युतादेस् ते च द्वे स्तामस्रसच्च द्युतादेः ।
ध्वंसत्यादेः साहचर्याद् द्युतादेर् नीगित्याहुर्दत्वमन्यस्य चापि ।।१८५½।
दंसयेन्मोक्षेण दस्येत् क्षये दंसयते णिचि ।। १८६ ।।
दंशदर्शनयोर्दासेर्दाने दासति दासते ।
वस्यति स्तम्भने वस्ते छादने वसयेद्वसेत् ।। १८७ ।।
निवासे वासयेत् स्नेहे वासयत्युपसेवने ।
[वसेन्निवासे वसयेच्च वस्ते त्वाच्छादने स्तम्भन एव वस्येत् ।
निवासयत्याच्छदने निवासेर् आसेवने वासयतीति वासेः ।।]
मोक्षणे जस्यतीति स्याण्णावत्रार्थे तु जंसयेत् ।। १८८ ।।
हिंसाताडनयोर्धात्वोरुदितोर्जासयेदिति ।
तस्यत्युपक्षयार्थे णावलङ्कारे तु तंसयेत् ।। १८९ ।।
ध्रस्नाति ध्रसयत्युञ्छे पदे तु श्नि णिचि ध्रसेः ।
लासयेच्छिल्पयोगेऽर्थे श्लेषणे क्रीडने लसेत् ।। १९० ।।
भाषणे त्रंसयेत् त्रंसेर्धारणे त्रासयेण्णिचि ।
त्रसति त्रस्यतीत्येवमुद्वेगार्थे तु वा श्यनि ।। १९१ ।।
णौ पिंसयति भाषार्थे गत्यां तु शपि पेसति ।
गतिशासनयोः कंस्ते कसतीति गतौ शपि ।। १९२ ।।

शब्दे ऽपि रसेत् स्नेहास्वादयो रसयेद्रसेः ।
प्रपूरणे दोग्धि दुग्धे दोहतीत्यर्दने दुहेः ॥ १९३ ॥

ण्यन्तस्य ग्रहणे गृहेर्गृहयते तत्रानदन्ताद् गृहेर्
भूवादेः ऽपि गर्हते श्नि तु पदे गृह्णात्यगृह्णीत च ।
गर्हेर्वा णिचि निन्दनार्थविषये गर्हेत्तथा गर्हयेद्
भूवादेः ऽपि कुत्सनार्थविषये गर्हेर्भवेद् गर्हते ॥ १९४ ॥

रहयेद् रहति त्यागे गतौ रंहेस्तु रंहति ।
श्ने तृणेढीति हिंसायां तृहतीत्यूदितस्तृहेः ॥ १९५ ॥

महयेन्महतीत्येते पूजायां णौ ऽपि क्रमात् ।
चहयेच्चहतीत्येते चहेः स्तां परिकल्कने ॥ १९६ ॥

मर्षणे सहते यौ तु साहयेत् सहति द्वयम् ।
श्यनि सह्यति शक्यार्थे पूजनेऽर्हति चार्हयेत् ॥ १९७ ॥

स्नेहेने स्नेहयेत् प्रीतौ स्निह्येद् बृंहति बर्हति ।
वृद्धौ भाषार्थविषये बृंहयेद् बर्हयेदिति ॥ १९८ ॥

नुमादिनान्यभावेऽपि सादृश्यात् केऽप्यवक्षत ।
चुरादिश्चुर्युजादिर्युः स यस्माण्णिज्विभाषितः ॥ १९९ ॥

सरूपा धातवः केचिदनुक्ता अपि सन्ति चेत् ।
सन्तूक्तास्तेऽपि चात्रोक्ता न दुष्यन्त्यन्यसम्भवे ॥ २०० ॥

॥ इति देवनाम्ना विरचितं दैवं समाप्तम् ॥

पुरुषकारे स्मृता व्याकरणेतरग्रन्थसंदर्भाः

पृष्ठम् ग्रन्थसंदर्भाः

४—मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम् ।
जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न विद्यते ॥ मनुस्मृति ४।१४६ ॥

५—यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमीति । कस्माद्ध्यभेष्यद् द्वितीयाद्वै भयं भवति । बृहदारण्यक उप० १।४।२ ॥

६—पूर्णमेवावशिष्यते । ईशोपनिषदारम्भे शान्तिपाठः ।

६—अनाधेयातिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्य १।१।४ ॥

७—फल्यभावे फलं कुतः । लौकिको न्यायः ।

७—अहं ब्रह्मास्मि । बृह० उप० १।४।१० ॥

८—अव्यवृत्तैः सुगन्धिभिः । काव्यादर्श १।१८ ॥

९—वाग्वाणी भारती भाषा । वैजयन्ती, स्वर्गकाण्ड, आदिदेवाध्याय, श्लोक ९ ।

१०—भावयेज्ज्योतिरान्तरम् । अनुपलब्धमूलम् ।

११—मनोरमा भा भवते । अनुपलब्धमूलम् ।

११—स राष्ट्रमभवत् । तै० ब्रा० १।७।७ ॥

१३—यच्छसि प्रियतमे रभसेन । किरातार्जुनीये—'यच्छति प्रतिमुखं दयिताया' इति (९।१४) 'चुम्बति प्रियतमे रभसेन' इत्येवं (९।४७) दृश्यते ।

१३—शर्म यच्छत द्विपदे चतुष्पदे । ऋ० १०।३७।११ ॥

१५—विरोधे त्वनपेक्ष्यं स्यादसति ह्यनुमानम् । पूर्वमीमांसा १।३।३॥

२०—पाञ्चाल्याः पद्मपत्राक्ष्याः स्नायन्त्या जघनं घनं ।
याः स्त्रियो दृष्टवत्यस्ताः पुंभावं मनसा ययुः । अनुपलब्धमूलम् ।

२०—उष्णीषं स्नायतेः । निरुक्त ७।१२ ॥

२०—उष्णीषं शिरोवेष्टनम् । स्नायतेः शौचार्थस्य वेष्टनार्थस्य वोभयस्यापि तत्र संभवात् । स्कन्दस्वामी निरुक्तटीका ७।१२ ॥

२१—पञ्चबाणः क्षिणोति । अनुपलब्धमूलम् ।

२२—जिगावुप जयति गोरपीच्यम् । ऋ० ९।७६।५ ॥

२३—उदयति दिननाथे याति शीतांशुरस्तम् । अनुपलब्धमूलम् ।

२४—संस्फेटस्तुमुलं युद्धम् । अनुपलब्धमूलम् ।

२५—वृकस्य रेषणं रेषा हेषा ह्रेषा च वाजिनाम् । बृंहितं करिणां शब्दः । वैजयन्ती, अन्तरिक्षकाण्ड, शब्दाध्याय, श्लोक ६, ७॥

२७—ओमिति ब्रह्मा प्रसौति । तैत्तिरीयोपनिषत् शिक्षा० ८ ।

२७—शूरः शवतेर्गतिकर्मणः । निरुक्त ४।१३ ॥

२६—प्रसूनं कुसुमं सुमम् । अमरकोश २।४।१७ ॥

३१—न स्नात्वा वासो धुनुयात् । अनुपलब्धमूलम् ।

३१—ऊर्ध्वं धूनोति वायुर्विवृतशवशिरः श्रोणिकुञ्जेषु । मालतीमाधव अङ्क ५ ।

३१—अयं स्रुवोऽभिजिहर्ति होमान् । आप० श्रौत ४।७।२ ॥

३३—प्र बाहवा पृथुपाणिः सिसर्त्ति । ऋ० २।३८।२ ॥

३६—वरिष्ठं वज्रमाजिघर्ति मायिनि । ऋ० ५।४८।३ ॥

३७—तं रोदसी पिपृतं सत्यवाचम् । ऋ० ३।२६।६ ॥

४१—अकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्चेति नर्तकः । स्त्रीवेशधारी पुरुषः । अमरकोश १।६।११ ॥

४१—वृक्कनं श्ववृकध्वाने । वैजयन्ती, अन्तरिक्ष काण्ड, शब्दाध्याय, श्लोक ६।

४३—सिषक्तु सचत इति सेवमानस्य । निरुक्त ३।२१ ॥

४८—उञ्छो धान्यश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलम् । वैजयन्ती, भूमिकाण्ड, वैश्याध्याय श्लोक १७५ ।

४८—ततो रजन्यां व्युष्टायाम् । रामा० उत्तर० ४६।१ ॥

४८—व्युच्छन्ती दुहिता दिवः । तै० ब्रा० ३।१।३ ॥

४८—उषा उच्छदपस्रिधः । ऋ० १।४८।८ ॥

५३—द्रव्यमर्जयन् ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात् । अनुपलब्धमूलम् ।

५८—लोलद्भुजाकारबृहत्तरङ्गम् । शिशुपालवध ३।७२ ॥

६०—ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तनम् । अमरकोश १।६।१०॥

६०—अन्याय्यश्चानेकार्थत्वम् । अनुपलब्धमूलम् ।

६६—जिह्वाशतान्युज्ज्वलयत्यभीक्ष्णम् । अनुपलब्धमूलम् ।

६८ - विश्राणनं वितरणम् । अमरकोश २।७।२६ ॥

७१—यदप्रथयत् तत् पृथिव्यै पृथिवित्वम् । तैत्ति० ब्रा० १।१।३ ॥

८३—मीमांसा स्याद्विचारणा । अनुपलब्धमूलम् ।

८५—द्वाविमावम्भसि क्षिप्य गले बद्ध्वा महाशिलाम् ।
धनिनं चाप्रदातारं दरिद्रं चाप्रवासिनम् ॥
तुलनीयम्-महा० उद्योग० ३३।६० ॥

८५—संक्षिप्य संरम्भमसह्यविपक्षम् । भट्टिकाव्य २।५२ ॥

८६—इरज्यति पत्यते क्षयति राजति । निघण्टु २।२१ ॥

८६—ततो वावृत्यमाना सा रामशालां न्यविक्षत । भट्टिकाव्य ४।२८॥

८७—पीयूषस्येह तृप्नुतम् । तुलनीम्—'पीयूषस्येह तृप्णुहि ।' तै० वा० २।४।८ ॥

९०—सावष्टम्भनिषुम्भसम्भ्रमनमद् भूगोले । मालतीमाधव ५।२२ ॥

९४—सामोन्मुखेनोच्छुरिता प्रियेण । भट्टिकाव्य ११।१४ ॥

९४—स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्रासः स मनाक्स्मितम् । अमरकोश १।६।३५ ॥

९७—शवर्या पूजितः सम्यक् । रामा० बाल १।५.६ ॥

९८—दलन्ति ककुभानि च । काव्यादर्श २।११७ ।

९८—मिलन्त्याशासु जीमूताः । शृङ्गारप्रकाश ।

१००—प्रतिस्पशोऽविसृज तूर्णितमः । ऋ० ४।४।३ ॥

१००—यतो व्रतानि पस्पशे । ऋ० १।२२।१९ ॥

१००—शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पशा । शिशुपालवध २।११२ ॥

१००—पुर इष्णासि पुरुहूत पूर्वीः । ऋ० १।६३।२ ॥

१०२—सोमेन यक्ष्यमाणो नतुँ सूक्ष्येन्न नक्षत्रम् । आप० श्रौत ५।३।२१ ॥

१०३—म्लेच्छो ह वा एव यदपशब्दः । महाभाष्ये पस्पशायां स्मृतः ।

१०४—मा न श्लिक्षः प्रियं प्रिये । भट्टिकाव्य ६।१६ ॥

१०४—श्लिष्यन्तं मुहुरितरोऽपि तं निजस्त्रीम् । शिशुपालवध ४।३८ ॥

१०५—निक्षति चुम्बति निंस्ते तन्व्या मुखपङ्कजं प्रेयान । अनुपलब्धमूलम् ।

१०८—लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः । कुमारसम्भव १।१३५ ॥

१०८—लावण्य उत्पाद्य इवास यत्न इत्यत्र आसेत्यसतेः । वामनीय काव्यालंकार ५।२।२७ ॥

११५—प्रवल्हिका प्रहेलिका । अमरकोश १।५।६ ॥

११५—प्रवल्हिकाः शंसति । प्रवल्हिकाभिर्वै देवा असुरान् प्रवल्ह्यार्थनानत्यायन् । ऐत० ब्रा० ६।३३ ॥

११८—दैवो विस्तरशः प्रोक्तः । भगवद्गीवा १६।६ ॥

पुरुषकार उद्धृता ग्रन्थकाराः

पुरुषकारे स्मृता ग्रन्थाः

—

दैवे पुरुषकारे च निर्दिष्टा धातवः

विशिष्टं वक्तव्यम्—अस्मिन् परिशिष्ट एकस्यां पङ्क्तौ निर्दिष्टानामनेकेषां सरूपाणां धातूनां सकृदेव निर्देशः कृतः, एकेनैव संकेतेन गतार्थत्वात्। येषां चादावनुबन्धस्तेषामाद्यनुबन्धेनानुबधेन विना च द्विर्निर्देशो विहितः। केचन धातव एवं भूता अपि सन्ति येषां दैवपाठादेवविस्पष्टत्वात् पुरुषकारे निर्देशो नोपलभ्यते, तेषां दैवपाठादेवात्र निर्देशो व्यधायि।

धातुः	पृष्ठम्	पंक्तिः	धातुः	पृष्ठम्	पंक्तिः	धातुः	पृष्ठम्	पंक्तिः
अक	४१	१०	अश	१००	४	उठ	६२	१३
अकि	,,	,,	अशू	,,	,,	उध्रस	११०	४
अचि	४५	२२	अस	१०८	१०	ऊठ	६२	१५
अचु	,,	२०	असु	,,	१३	ऋ	३३	२१
अञ्चु	,,	,,	आप्लृ	८८	१४	ऋक्षि	२१	१९
,,	४६	३	,,	,,	१६	ऋच	४७	२१
अट्ट	५७	१४	आस्फुट	१६	१४	,,	,,	२२
,,	५८	१	इ	२२	,,	ऋज	५३	१
अड्ड	५७	१७	इक्	२३	११	ऋजि	,,	,,
अण	६८	५	इङ्	,,	,,	ऋधु	८२	९
अत	६८	२१	इण्	२३	११	ॠ	३४	८
अति	,,	१७	इष	१००	२१	एजृ	५०	१४
अतट	५७	१६	,,	१०१	११	एषृ	१०१	११
अदट	,,	१४	इषु	,,	२	ओलजी	५५	,,
अन	६८	५	ई	२२	४	ओविजी	५२	१३
अम	९२	१	ईङ्	२३	११	ओहाक्	१९	१८
,,	,,	६	ईड	६५	३	ओहाङ्	,,	१७
अर्च	४५	१४	ईर	९५	१८	कठ	६३	१
अर्ज	५३	५	ईशुचिर्	४६	१९	कठि	,,	,,
,,	,,	१२	ईष	१०१	१५	कड	६५	१९
अर्द	७३	१३	उच्छृदिर्	७९	१४	,,	६६	१
,,	,,	१४	उछि	४८	३	कडि	६५	१७
अर्ह	११४	५	उछी	,,	२०	कण	६७	१५

धातुः	पृष्ठम्	पंक्तिः
ग	३५	१७
गै	१३	१४
ग्रथ	७०	१२
ग्रथि	,,	११
ग्रन्थ	,,	१०
ग्रह	११२	१७
घट	५१	१४
,,	५७	२
,,	,,	३
घटि	,,	२
घट्ट	५८	३
घषि	१०२	८
घसि	,,	,,
घुण	६८	३
घूर्ण	,,	,,
घुषि	१०२	८
घुषिर्	१०१	१९
,,	१०२	२
घृ	३१	१९
,,	३६	२
,,	,,	३
चक	३९	४
चक्क	,,	,,
चट	५६	१४
,,	,,	१७
चप	११३	१३
चर	९५	१२
चर्च	४७	१
,,	,,	४
चल	९६	२१

धातुः	पृष्ठम्	पंक्तिः
चह	११३	१३
चित	६९	२
चिति	,,	,,
चिती	,,	,,
चुठि	८९	११
चुप	८८	१८
,,	,,	२०
चुबि	८९	११
,,	,,	१२
चुर	९४	१३
छद	७८	१७
,,	७९	११
छदि	७८	२१
छुर	९४	१३
छृदिर्	७९	१४
छृदी	,,	११
छृप	,,	१२
,,	,,	१३
जभ	९१	४
जभि	९०	११
जभी	९१	५
जस	१०९	२१
जसि	,,	,,
जसु	११०	१
जि	२२	२
जुड	६७	९
जुष	१०६	६
जुषी	,,	७
जृभि	९१	४
जॄ	३८	८

धातुः	पृष्ठम्	पंक्तिः
जॄष्	३८	११
ज्ञप	१६	१५
ज्ञा	१५	१९
,,	१६	५
,,	१७	१५
ज्री	३८	१०
झष	१००	१९
ञिक्ष्विदा	७६	५
ञिधृषा	१०६	१०
ञिफला	९७	३
ञिमिदा	७३	१७
ञिष्विदा	७६	२
टुडुभृञ्	३२	७
टुदु	२८	१
टुनदि	७७	१६
टुभृञ्	३२	३
टुभ्राशृ	१००	१६
टुभ्लाशृ	,,	,,
डिप	८८	१
डीङ्	२६	२१
डुकृञ्	३४	११
डुदाञ्	१२	१९
डुधाञ्	१३	,,
डुभृञ्	३२	३
डुमिञ्	२४	१४
डुलभष्	९१	१४
णद	७७	१६
णम	९१	१
णस	१०८	८
णासृ	,,	,,

धातुः	पृष्ठम्	पंक्तिः	धातुः	पृष्ठम्	पंक्तिः	धातुः	पृष्ठम्	पंक्तिः
निष्क	१०६	२	पूङ्	३१	१३	प्लुषु	१०३	७
पच	४५	९	पूञ्	,,	,,	फल	९७	१९
पचि	,,	६	पूरी	९४	११	फला	,,	३
,,	,,	८	पूर्ण	९६	१४	बट	६२	६
पंट	६१	११		९८	२१	बध	८१	५
पत	६६	१०	पूल	९६	१४	बन्ध	,,	४
,,	८६	१	पूष	१०२	१८	बर्ह	११४	१३
पत्लृ	६६	१४	पृ	३६	१०	,,	११५	११
पथि	७२	२१	,,	,,	१५	बुक्क	४१	१२
पथे	,,	१६	पृङ्	,,	१०	बुध	८०	२१
पद	७७	३	पृच	४२	१३	बुधिर्	,,	,,
पद्लृ	,,	६	पृचि	,,	११	बृह	११४	११
पष	१००	७	पृची	,,	१०	बृहि	,,	,,
,,	,,	११	पृजि	५४	१७	बृहिर्	,,	१२
,,	,,	१२	पृजिर्	,,	,,	बॄ	३८	१
पा	१३	१७	पृथ*	७१	९	भक्ष	१०४	२०
पिडि	६७	१३	,,	,,	१०	भज	५४	४
पिस	१११	८	पॄ	३७	९	भजि	,,	७
पिसि	,,	,,	,,	,,	१५	भञ्ज	,,	४
पिसृ	,,	११	पेसृ	१११	१०	भडि	६७	७
पुट	६०	६	पै	१३	१७	भाज	५४	७
पुडि	५७	९	प्रथ	७१	८	भाम	९४	,,
,,	,,	१२	प्रीङ्	२६	,,	भुज	५३	२०
पुथ	७२	४	प्रीञ्	,,	,,	भू	९	७
पुथि	,,	,,	,,	,,	९	,,	१०	२०
पुर्वं	९८	२०	प्रुष	१०३	,,	भूष	१०३	१६
,,	,,	२१	प्रुषु	,,	७	भृजी	५५	४
पुल	९६	१०	प्लुष	,,	,,	भृञ्	३२	३
पुष	१०२	१७	,,	,,	९	भॄ	,,	१४

*अत्र मुद्रणदोषात् 'प्रथ' पाठो मुद्रितः, स शोधनीयः ।

धातुः	पृष्ठम्	पंक्तिः
री	२५	९
रीङ्	,,	९
रु	२९	१
रुङ्	२८	१९
रुज	५६	८
रुजो	,,	,,
रुट	५८	१०
,,	५९	३
रुठ	५८	११
,,	६२	१३
रुठि	,,	२०
रुध	८१	१९
रुधिर्	,,	,,
रुष	१०५	,,
रै	१९	,,
लक्ष	१०६	१४
लघि	४३	१५
लज	५५	७
,,	,,	१४
लजि	,,	७
,,	,,	१४
,,	५६	५
लजी	५५	११
लड	६६	६
लभष्	९१	१४
लष	१०५	४
,,	११०	११
लस	,,	,,
,,	१११	१
लळ	६६	४
लाज	५५	१४
लाजि	,,	,,
लाभ	९१	१३
लिजि	४३	,,
लिङ्	,,	,,
लिश	९९	१७
,,	,,	१८
ली	२४	,,
,,	२५	६
लीङ्	,,	५
लुजि	५६	,,
लुट	५८	७
,,	,,	११
,,	६२	१६
लुठ	५८	११
,,	६२	१०
लुठि	,,	१२
,,	,,	२०
लुड	५८	८
,,	६२	१०
लुबि	८९	९
लुभ	,,	१६
लुल	५८	९
लोकृ	३९	१६
लोचृ	४४	१३
वच	४६	५
वज	५०	९
वञ्चु	४५	११
वट	६१	,,
वटि	,,	१२
वटी	६१	१४
वठ	६४	५
वठि	,,	,,
वद	७७	१
वदि	,,	२
,,	,,	३
वन	८२	१९
वनु	,,	१७
वस	१०९	१५
,,	,,	१६
वर्ध	८२	१४
वर्ष	१०४	१८
वा	१९	११
,,	,,	१२
वात	,,	१२
वावृतु	८६	३
विच्छ	४९	३
विछ	,,	,,
विजिर्	५२	१२
विजी	,,	१३
विद	७७	२०
विदिर्	,,	२१
विद्लृ	,,	,,
विल	९६	१९
विष	१०४	७
विषु	,,	२
विष्लृ	,,	,,
वृङ्	३५	६
,,	,,	८
वृजि	५०	१७

धातुः	पृष्ठम्	पंक्तिः
ष्टुभु	९०	११
ष्टृन्हू	११३	५
ष्टृहू	,,	,,
ष्ट्यै	१४	३
ष्ठिवु	६८	१६
ष्णा	२०	२
ष्णिह	११४	७
ष्णै	२०	२
,,	,,	९
ष्विद	७३	९
ष्विदा	७५	१७
,,	७६	२
सच	४४	११
सिघु	७९	१८
सु	२७	५
सूर्क्ष्य	१०२	१२
सृ	३३	१३
,,	,,	१४
,,	,,	१६
सृज	५२	१६
सेकृ	४२	५
सै	१५	६
स्कन्भु	९०	९
स्कुन्भु	,,	,,
स्तन	८४	७
,,	,,	८
स्तन्भु	९०	३
स्तुन्भु	,,	,,
स्तृञ्	३६	१८
स्तॄञ्	,,	१८
स्त्यै	१४	३
स्निट	२४	७
स्पश	१००	,,
स्फिट	२४	८
स्फुट	५६	१७
,,	५७	४
,,	,,	५
स्फुटिर्	,,	४
स्मिङ्	२४	३
स्मिट	,,	,,
स्यम	९३	१५
स्यमु	,,	,,
स्यल	,,	१९
स्रंसु	१०८	२१
स्रन्भु	,,	१८
स्रन्सु	,,	,,
स्वाद	७३	१०
हुडृ	६५	१३
हूडृ	,,	,,
हृ	३१	१५
हृञ्	,,	,,
हृष	१०४	,,
हृषु	,,	,,
हेड	६५	९
हेडृ	,,	,,
होडृ	,,	,,
हौडृ	,,	१४

टिप्पण्यादिषु परिवर्धन-परिवर्तन-संशोधनानि

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	परिवर्धन-परिवर्तन-संशोधनानि
४	७	'अविनिपातश्चात्राभिमतात्' इत्येवं पठनीयम् ।
४	८	'शब्दार्थसम्बन्धे' ,, ,,
८	८	धूनयति' ,, ,,
८	२०	'एवं च' ,, ,,
९	१	'०भोजदेवयोर्गद्यपद्य' ,, ,,
१०	२,७	'कुर्द खुर्द गुद क्रीडायामेव' ,, ,,
१०	१८,२६	'संयमने' ,, ,,
११	१,१५	'बली पुरुषकारो हि दैवमप्यतिवर्तते' अयं पाठोऽष्टाङ्ग-हृदये शरीरस्थाने (१।३८)ऽपि पठ्यते ।
१२	१	'न विघ्नः ।' इति पठनीयम्
१३	१९	'डुधाञ्' ,, ,,
१७	२०,२१	अस्य...इत्यादौ—अयमेवार्थः ५१ एकपञ्चाशततमे पृष्ठेऽप्युक्तः, सोऽप्यत्रानुसन्धेयः ।
१९	४	'ज्ञपयति' इति पठनीयम् ।
२२	८	'नन्वेवमपि' ,, ,,
२४	१६	'द्रवीकरणेऽनात्त्वे' ,, ,,
२४	१७	लापयेल्लालयेदात्त्वे' ,, ,,
२६	२७	'५. द्र० क्षीरतरङ्गिणी···। ६.क्षीरतरङ्गिणी ४।२५।। इत्येवं शोधनीयम् ।
२८	२७	'धातुमित्यर्थः' इत्येवं पठनीयम् ।
३०	१२	'विधूनने धुवति' ,, ,,
३३	१५	वार्तिकेन—वार्तिकमिदं महाभाष्ये न दृश्यते । काशिकायां ७।३।७८—'सर्त्तेर्वेगितायां गतौ धावादेश-मिच्छन्ति' इत्येवमष्टिरूपेण पठ्यते ।
३६	९	'प्रियते प्रिङः' इत्येवं पठनीयम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	परिवर्धन-परिवर्तन-संशोधनानि
३६	२६	'पठ्यते, न तु' इत्येवं पठनीयम् ।
३७	१	'घटादिः' ,, ,,
३७	१८	'वृत्रस्तत्रार्थे' ,, ,,
३८	८	"यौवनादेस्त्यागः ,, ,,
३९	११	'तदपि संगृहीतम्' ,, ,,
४४	१०	'०मनुसृतं' ,, ,,
४६	१४	'रिङ्क्ते' ,, ,,
४६	१६	'०सम्पर्चनयोः' ,, ,,
४८	२५	'४६।१॥' ,, ,,
४८	२६	'तै० ब्रा० ३।१।३॥' ,, ,,
४९	२०	'तेन विच्छतीति' ,, ,,
५२	१०	'वेविक्ते च' ,, ,,
५८	९	'०बृहत्तरङ्गम्' ,, ,,
५८	१९	लक्षणप्रति०—परिभाषावृत्ति ४१ ।
५८	२३	माघे तृतीयसर्गे ७२ तमः श्लोकः ।
५८	२७	'या त्वियमालोचना' इत्येवं पाठ्यम् ।
६०	१४	अन्याय्यश्चानेकार्थत्वम्—अयं मीमांसकेषु प्रसिद्धो न्यायः। यत्त्वत्र टिप्पण्यां 'पूर्वमीमांसा १।३।२६' इत्येवमुक्तं तन्न साधु। तत्र तु 'अन्याय्यश्चानेकशब्दत्वम्' इत्येवं सूत्रपाठः ।
७१	४	'पूतीभावे' इत्येवं पठनीयम् ।
७१	९	'पृथ प्रक्षेपे' ,, ,,
७१	११	'०विधानादनार्षममु' ,,
७४	५	'मेधि' ,, ,,
८३	५	'०ह्मलनमामनुप०' ,, ,,
८३	१५	अवयवे कृतं—महाभाष्य ३।१।५॥
८४	७	स्तनगदी—अत्र सप्तसप्ततिपृष्ठस्थः 'स्तनश्च गदिश्च

पृष्ठम् पङ्क्तिः परिवर्धन-परिवर्तन-संशोधनानि

स्तनगदी' इत्यारभ्य 'इत्याहुः' इत्यन्तः पाठोऽप्यनुसन्धेयः।

८५ १४ **नो खलु—माभूदिति—**ये खल्वर्वाचीना वैयाकरणाः प्राचीनेष्वार्षग्रन्थेषु प्रयुज्यमानान् अपाणिनीयान् शिष्टप्रयोगान् असाधून् मन्यन्ते, तैरयं पाठो विचारगाम्भीर्येणानुसन्धेयः। वस्तुतः पाणिनीयव्याकरणस्य संक्षिप्ततमत्वान्नैतेन सर्वोऽपि प्राचीनः शब्दराशिः प्रत्यक्षतयानुग्रहीतुं शक्यः। तेन यत्पाणिनिनोक्तं तत्साध्वेव' इत्येवं नियम आस्थेयो न तु 'यत् पाणिनिना नोक्तं तदसाधु।' अन्यथा 'शिष्टपरिज्ञानार्था अष्टाध्यायी' इति भाष्यकारवचनम् (६।३।१०९) असंगतं स्यात्, शिष्टप्रयोगाणां चासाधुत्वं व्यज्येत। एतद्विषयेऽस्मदीयस्य 'सं० व्या० शास्त्र का इतिहास' ग्रन्थस्य प्रथमोऽध्यायोऽवश्यं द्रष्टव्यः। तत्रायमर्थो विस्तरेण प्रपञ्चितः।

८६ २ वैदिकनिघण्टावाप्यन्यकोशवद् एकार्थानेकार्थशब्दानां संग्रहो विद्यते। अत एव स कोशपर्यायवाचिना निघण्टुशब्देन व्यवह्रियते। तस्य वास्तविकं नाम तु निरुक्तमेव।[1] यः खलु सम्प्रति निरुक्तनाम्ना ग्रन्थो व्यवह्रियते स तु वैदिकनिघण्टोर्व्याख्यानरूपः[2]। उभौ व्याख्येयव्याख्यानभागौ मिलित्वैव निरुक्तनामा वेदांगभूत एको ग्रन्थः। इमावुभावपि ग्रन्थौ यास्कप्रोक्तौ[3]। यथा

---

१. तुलना कार्या—'इति कौत्सव्यनिरुक्तनिघण्टुः समाप्तः'।

२. अत एव दुर्गस्कन्दयोर्निरुक्तव्याख्यानयोः प्रत्यध्यायान्ते निघण्ट्वध्यायसंख्यामन्तर्भाव्याध्यायसंख्या निर्दिश्यते। यथा प्रथमाध्यान्ते षष्ठोऽध्यायः।

३. द्र० पण्डितभगवद्दत्तविरचितः "वैदिक वाङ्मय का इतिहास—भाग १ खण्ड २'। अस्मदीयः 'निरुक्त-शास्त्र का इतिहास' नामा ग्रन्थः।

पृष्ठम्	पंक्तिः	परिवर्धन परिवर्तन संशोनानि
		कौटिलीयेऽर्थशास्त्रे तस्य प्रथमोऽध्यायः सूत्रात्मको व्याख्येयरूपः, द्वितीयाध्यायादग्रिमस्तस्य व्याख्यानात्मकः। एवमेव वात्स्यायनकामसूत्रेऽपि प्रथमोऽध्यायो व्याख्येयात्मकोऽवशिष्टो व्याख्यानरूपः।
८६	१५,२०	'उपालम्भनं' इति पठनीयम्।
९१	२३	**कारिका**—अनिट्कारिकेयं, व्याघ्रभूतिविरचितेत्येके।
९२	८	'०हेतुमण्णिच्यामयतीति' पठनीयम्।
९५	६	'गुरी उद्यमने' इति ,,
९६	१५	'न विद्मः' ,, ,,
९६	२६	'क्षीरत० १०।५६' ,, ,,
९७	२५	'द्र० महाभाष्यप्रदीप' ,, ,,
९९	३	**गणपाठे**—यद्यपि गणपाठशब्देन सर्वाद्यादिरूपः प्रातिपदिकपाठ एवोच्यते, तथापि गणत्वसामान्यात् क्वचिद् धातुपाठोऽपि गणपाठशब्देन व्यवह्रियते। यथा न्यासे 'न तस्य पाणिनेरिव अस भुवि इति गणपाठः (१।३।२२)। एवमन्यत्रापि (पदमञ्जरी भाग २ पृष्ठ ४२५)
१०१	१४	'इषतीतीष' इत्येवं पठनीयम्।
११६	१५	**शब्दैकदेशलक्षणन्यायेन**—अयं लौकिको न्यायः। महाभाष्ये पस्पशाह्निकेऽपि 'देवदत्तो दत्तः, सत्यभामा भामेति' इति ब्रुवता भाष्यकारेण स्वीकृतः।
११८	६	**न्यायात्**—अयं शास्त्रीयो न्यायः।

विशेष—टिप्पण्यां यत्र यत्र परिभाषावृत्तिः संकेत्यते सा सीरदेवीया विज्ञेया।

प्राच्यविद्या प्रतिष्ठान विक्रय विभाग

प्रतिष्ठान द्वारा प्रकाशित तथा प्रसारित वाङ्मय

१.	संस्कृत व्याकरण-शास्त्र का इतिहास भाग १	(युधिष्ठिर मीमांसक)	१२-००
२.	,, ,, ,, ,, भाग २	,, ,,	१०-००
३.	वैदिक-स्वर-मीमांसा	,, ,,	४-५०
४.	वैदिक-छन्दोमीमांसा	,, ,,	४-५०
५.	ऋग्वेद की ऋक्संख्या	,, ,,	०-५०
६.	दुष्कृताय चरकाचार्यम्-मन्त्र पर विचार	,, ,,	०-२५
७.	आचार्य पाणिनि के समय विद्यमान संस्कृत वाङ्मय	,,	१-००
८.	ऋषि दयानन्द के ग्रन्थों का इतिहास	,,	६-००
९.	ऋषि दयानन्द की पद-प्रयोग-शैली	,,	१-५०
१०.	यजुर्वेदभाष्य-संग्रह (पंजाब-शास्त्री परीक्षा में नियत)	सं० यु० मी०	४-००
११.	क्षीरतरङ्गिणी (धातुपाठ की क्षीरस्वामी कृत व्याख्या)	,,	१२-००
१२.	संस्कृत व्याकरण में गणपाठ की परम्परा और आचार्य पाणिनि	(श्री पं० कपिलदेव एम० ए०)	८-००
१३.	ऋषि दयानन्द के पत्र और विज्ञापन, परिशिष्ट सहित		७-७५
१४.	यजुर्वेदभाष्य-विवरण (प्रथम भाग)	(श्री पं० ब्रह्मदत्त जिज्ञासु)	१६-००
१५.	वेदविद्या-निदर्शन	(श्री पं० भगवद्दत्त)	१२-५०
१६.	भारतवर्ष का बृहद् इतिहास (प्रथम भाग)	,,	१८-००
१७.	,, ,, ,, ,, (द्वितीय भाग)	,,	२०-००
१८.	आयुर्वेद का इतिहास	(श्री पं० सूरमचन्द कविराज बी० ए०)	८-००
१९.	अष्टाध्यायी-प्रकाशिका	(श्री पं० देवप्रकाश पातञ्जल)	८-००
२०.	भागवत-खण्डनम्	—स्वामी दयानन्द सरस्वती	०-५०
२१.	दयानन्द-जीवनी-साहित्य	—श्री पं० विश्वनाथ शास्त्री एम०	०-४०
२२.	विरजानन्द-प्रकाश	—श्री पं० भीमसेन शास्त्री एम० ए०	२-००
२३.	म० दयानन्द सरस्वती का भ्रातृवंश तथा स्वसृवंश		०-४०
२४.	सांख्य-सिद्धान्त	(श्री पं० उदयवीर शास्त्री)	१६-००
२५.	सांख्य-दर्शन-भाष्य	,, ,,	८-००

विस्तृत सूचीपत्र विना मूल्य मंगवाइये।

२४।३१२ रामगंज, अजमेर } प्राप्ति-स्थान { ४६४३ रेगरपुरा ४०, करोल बाग, नई दिल्ली ५।

सं० २०२० (सन् १९६३) का भावी प्रकाशन

१. छन्दःशास्त्र का इतिहास
२. निरुक्त-शास्त्र का इतिहास
३. वैदिक-स्वर-मीमांसा (परिवर्धित संस्करण)
४. भागवृत्ति-संकलनम्
५. निरुक्त-समुच्चयः (वररुचि-कृत)
६. आपिशल-शिक्षा (भाषानुवादसहित)
७. पाणिनीय-शिक्षा (विस्तृत भूमिका तथा भाषानुबाद)

अगला प्रकाशन

१. पाणिनीय गणपाठ का आदर्श संस्करण
२. गणपाठ पर तुलनात्मक टिप्पण
३. बृहद्देवता का हिन्दी अनुवाद
४. वेदार्थ-मीमांसा अर्थात् वेदार्थ की विविध प्रक्रियाओं का ऐतिहासिक अनुशीलन

प्राच्य-विद्या

अनुसन्धान कार्य को प्रसारित करने के लिए "प्राच्य-विद्या" नाम्नी उच्च कोटि की त्रैमासिक पत्रिका का प्रकाशन वैशाखी सं० २०२० (सन् ६३) से नियमित रूप से आरम्भ हो जायगा ।

इसका वार्षिक चन्दा ८) रु० होगा । प्रतिष्ठान के सभी प्रकार के सदस्यों को यह विना मूल्य दी जायगी । सदस्यता के नियम मंगवाइये ।

संचालक—भारतीय-प्राच्यविद्या-प्रतिष्ठान

२४।३१२ रामगंज
अजमेर

४९४३ रेगरपुरा, गली ४०
करोल बाग, नई दिल्ली, ५

श्री रामलाल कपूर ट्रस्ट के समस्त प्रकाशनों

का

प्राप्ति-स्थान

१–रामलाल कपूर ट्रस्ट, २३२ माडल टाऊन, सोनीपत (हरयाणा) ।

२–रामलाल कपूर एण्ड संस पेपर मर्चेण्ट्स, गुरु बाजार, अमृतसर ।

३–रामलाल कपूर एण्ड संस पेपर मर्चेण्ट्स, नई सड़क, देहली ।

४–रामलाल कपूर एण्ड संस पेपर मर्चेण्ट्स, बारी मार्केट, सदर बाजार, देहली ।

५–रामलाल कपूर एण्ड संस पेपर मर्चेण्ट्स, बिरहाना रोड़, कानपुर ।

६–रामलाल कपूर एण्ड संस पेपर मर्चेण्ट्स ५१ सुतार चाल, बम्बई ।

७–ऋषिरूप कैमिकल कम्पनी, १६० दादा भाई नौरोजी रोड़, बम्बई-१